

kritika

KRITIKA — dvomjesečni časopis za kritiku umjetnosti i kulturno-politička pitanja. Izdavač Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2. Redakcijski savjet: Kritička sekcija DKH. Urednici: Dalibor Cvitan, Branimir Donat, Vlatko Pavletić, Danilo Pejović i Petar Selem. Glavni i odgovorni urednik: Vlatko Pavletić. Tajnik uredništva: Branimir Donat. Rukopise i stranke urednici primaju u prostorijama tajništva Društva književnika Hrvatske, Zagreb, Trg Republike 7, I kat, svaki dan od 12—14 sati. Narudžbe i pretplate uplaćuju se kod izdavača, Nakladnog zavoda Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2; žiro račun broj 301-1-7097.

KAZALO

Štamparija »OGNJEN PRICA« — Zagreb, Savska 31

kritika

Broj 6 svibanj lipanj 1969

TEMA 6. BROJA

NAŠ GOSPODARSKI TRENUTAK SADAŠNJOSTI

Pišu:

Krešimir Brant

Dr Šime Đodan

Uroš Dujšin

Dr Marko Veselica

Vladimir Veselica

Dr Hrvoje Šošić

SADAŠNJI TRENUTAK PRIVREDE

Krešimir Brant

Kritika bez jasnih koncepcija kako »ono drugačije« mora izgledati i kako se može ostvariti samo je — kritizerstvo. Zato je ovaj članak tek uvod: putem negativiteta u pozitivitet.

Stav autora članka je izveden iz teorije cijene radne efikasnosti kao normalne cijene robne proizvodnje samoupravnog društva i ekonomskog sistema koji izrasta iz te teorije, a zastupaju ih Ivan V l a h o v i ć i autor ovog članka.

Sadašnji trenutak privrede može se razmotriti s dva stanovišta: s praktičnog i teorijskog. Ako je do praktičnog, onda su gledišta, gotovo po pravilu, uvijek drugačija prema tome da li čovjek osobno ovisi i kako ovisi o kretanju *proizvodne* privrede ili ne ovisi. Ako ne ovisi ili ne ovisi tako da neposredno materijalno snosi njene teškoće, onda su ocjene više optimističke, a ako ovisi, i to još tako da materijalno i sam prati njene peripetije, onda su mu ocjene, u najmanju ruku, opreznije.* Prema tome je mišljenje nekih da u privredi nismo na ledištu nego u kretanju, a drugih da smo na crti sleđivanja, dakle da gotovo stojimo. Mislim da je suvišno dokazivati nazočnost i jednog i drugog stanovišta navođenjem sažetaka novijih javnih govora i članaka, jer o tome svak znade dovoljno sam. Za mene je ipak najmjerodavnija ocjena radnika i omladine, a mi smo je odreda, u svojoj javnosti, čuli i vidjeli u anketama koje su u više navrata i s raznih mjesta prenosila sredstva telekomunikacije. Mučno je, po toj ocjeni, održati ravnotežu u kolopletu osobnih dohodaka i troškova života, a još teže uspjeti u potrazi za poslom, i tu se često, naročito u nas, teška srca donose odluke nalik na reprizu zbivanja koja su nam poznata s prekretnice stoljeća, odluke o ekonomskoj emigraciji, koju neki čak smatraju — prirodnim načinom razvijanja nedovoljno razvijenih zemalja, svrstavajući i kapitalističke i socijalističke u istu vreću i ne budući sami, vjerojatno, u svojim primanjima ovisni o kretanju proizvodne privrede!

Ako pitamo ekonomsku struku, ne još nauku o privredi, onda su analize također podvojene, uglavnom s navedenih već razloga. Ali analizama se, uostalom, mogu dokazivati i oprečna gledišta: i da se krećemo i da stojimo. Jer da bi analiza bila pouzdana, morao bi se primjenjivati jedinstveni metar za ocjenu stanja i kretanja, a da bi još mogla poslu-

* Imati ili nemati, to je konstitutivni element koji određuje naš pristup problemima, naše opće gledanje i naše odluke. S njim teško izlazi na kraj i ono čemu kažemo karakter, čvrsta volja i zdravo rasuđivanje, to jest naše bolje htijenje i znanje. Jer: imati ili nemati, to mora da se nekako veže u atomima našeg bića, da utječe na veličinu njihove mase, na prirodu njihova naboja, na pravce kretanja i na sklonosti u povezivanju, djelujući otud na našu svijest da bi joj odredilo praktično držanje prema stvarnosti . . .

žiti donošenju korisnih zaključaka za praktične mjere, ona u našim uvjetima ne može polaziti od globalnih rezultata i ne može korisno poslužiti ako za događajima zaostaje, na primjer: dva ili tri mjeseca, pa čak i znatno više od toga. No da ovo »prebijanje štapa« nad ekonomskom analitikom ne bi bilo verbalno, morat ću kasnije svoju ocjenu obrazložiti.

U teoriji nije nimalo drukčije. Tu neki teoretici nalikuju — bez uvrede! — starinskim ljekarima od kojih svaki imade svoje tumačenje boljke i svaki svoj »lijek«, a bolesniku kako bude. U teoriji socijalističke ekonomije, uz neke svijetle trenutke, vlada, naime, već dugotrajna pomutnja i pometnja: zakon plana iznad zakona vrijednosti; onda zakon vrijednosti iznad zakona plana, a zakon vrijednosti, kako god mu interpretirali pojavni oblik, uvijek, gotovo kao jaje jajetu, nalikuje Marxovim formulama kako ih je bio prošlog stoljeća kritičkim putem izažeo iz kapitalističke stvarnosti. To znači, međutim, da Marxove kategorije ekonomije kapitalizma uzdižemo na stupanj prirodnih zakona općeg i od ljudi nezavisnog važenja: ekonomiju tumačimo, dakle, po obrascu stvari, umjesto što bismo imali na umu da je ekonomija područje l j u d s k i h o d n o s a, a ne stvari. Jer da nam je to u mislima razlučeno, onda bismo znali da svaki društveni odnos imade svoju ekonomsku filozofiju, svoju ekonomsku praksu i teoriju, pa ne bismo ni dolazili na dubiozne misli tražeći ekonomsko-teorijska rješenja u starim analogijama umjesto što bismo marksističku naučnu baštinu shvatili u novim uvjetima isključivo kao m e t o d s k i naputak u traženju novih rješenja, a da se za samim tim rješenjima okrenemo u posve novom pravcu.* Kod svega toga svi još utvrđuju matematske postupke nekog post--factum-mjerenja stvarnog stanja onim što bi trebalo da bude, nastavljajući tako aristotelovskim i toma-akvinskim putovima potrage za »pravednom cijenom« (iustum pretium), posredno sugerirajući, zapravo, prelijevanja akumulacije, kojih naravno, ne može biti bez trećeg faktora izvan proizvodnje kao arbitra, perpetualizirajući time funkciju države u privredi, umjesto što bi tražili putove tekuće izmjene stvarnog stanja nejednake distribucije uvjeta privređivanja i, ujedno, širenje materijalne baze društva, dakle izmjene u kretanju, i to jedino odlukom udruženog proizvođača samog.

Ali dobar dio teorijske misli nije ni na tom nivou da traži opće suštinsko rješenje, polazeći od zakona vrijednosti, nego nudi parcijalna rješenja, u nas posebno pišući i govoreći o deviznom režimu, o bankarstvu, o monetarnim problemima i o nizu drugih pitanja, nepovezanih jednim sistemskim rješenjem, i zato je sve to prilično jalovo i bezizgledno: ekonomija predstavlja jedinstvo i njeni se problemi mogu korisno rješavati isključivo kao cjelina ili kao organski dio jedne funkcionalne cjeline.

Jedna od karakteristika ekonomske misli je posebno dioba ekonomista na tzv. makroekonomiste i mikroekonomiste, te ti djeluju odvojeno, kao da se radi o dva svijeta, kao da ekonomija nije splet mikroćelija u interakciji, te se, u pravilu, »mikroekonomisti« vrte u sferi »uvoznih« tehnika kao u nekom labirintu, a pocijepani »makroekonomisti« i ne pomišljaju na to da veliki preokret u našoj ekonomiji počinje od njenih submikroćelija, od procesa proizvođenja vrijednosti, ako,

* Klasici marksizma su dali ogroman prilog budućnosti negacijom negativiteta prošlosti, a kao čisti pozitivitet dali su socijalističku filozofsku misao (napose u tzv. »Ranim radovima« K. Marxa), materijalističku dijalektičku metodu i svega tek nekoliko društvenih a napose ekonomskih karakteristika budućeg društva, ne upuštajući se ni u kakve detalje.

naravno, preskočimo neophodnu potrebu objedinjavanja naučne misli na jednom temeljnom programu, a posebno nužnost da se intelektualne usluge na području primijenjene ekonomije slože. Jer one predstavljaju danas jedan od ugaonih kamena besplodne diverzifikacije praktičnih rješenja, koja se otimaju, između ostaloga, ne samo usporedljivosti u analitici nego, prije svega, korisnoj elektronskoj obradi s masovnim ujednačenim ulazom i izlazom, kao uvjetom smislenog programiranja i planiranja razvoja.

Ako je društveni odnos kapitalizma osnovan na privatnoj svojini nad sredstvima za proizvodnju; ako je etatistički socijalistički odnos osnovan na državnoj svojini a samoupravni na društvenoj, onda su to tri svijeta društvenih odnosa, dakle i tri svijeta ekonomske filozofije, prakse i teorije, jer je logika vladajućeg društvenog odnosa najviši logički princip društva. Tko dulje pamti, da ovo ilustriram, taj dobro znade ovo: morao je prvo svladati nauku o privredi kapitalističkog društva, a ta mu je — sve ako je i poznavao Marxove teorijske radove — poslije rata i revolucije malo služila, jer je morao učiti tzv. socijalistički privredni sistem, zapravo djela sovjetske nauke i uopćavanja sovjetske prakse u privredi. Ima li onda štogod začudno u očekivanju da ekonomska filozofija, praksa i nauka robne proizvodnje samoupravnog društva bude nešto u temelju novo? Mislim da se to razumije samo sobom i da će ekonomija samoupravnog društva, kada mu bude podastrta, morati biti predavana — slikom rečeno — kao neko novo pismo, u čemu će — da nastavim slikom — stara pismenost biti od nevelike koristi. Meni se čini da se u toj jednostavnoj spoznaji krije bit teorijskog i praktičnog nesporazuma u našoj privredi i u nauci o privredi, i ne samo u njoj, i da je tu kratki spoj u normalnom razvoju naših proizvodnih snaga; da je u tome glavni uzrok što nam stopa privrednog rasta nije na čelu ili blizu čela na svijetu; što svake godine ne proširujemo zaposjednutost smjena i ne otvaramo nova radna mjesta za stotine hiljada mladih ljudi i što se ne krećemo zavidnom brzinom u sve viši realni standard života. Sve to, naravno, ne znači ni u kom smislu negiranje u nas postignutih krupnih rezultata i previđanje društvenih snaga i društveno-političke koncepcije kao uvjeta za njihovo postizanje, nego pokušava samo dati jednostavan odgovor na to zašto se u tom kretanju jednog bliskog dana moralo posustati.

Mislim — u vezi s tim — da valja otvoreno upitati: da li se samoupravljanje u nas ispoljilo kao društveni odnos ili se samoupravljanje, kao konstituens proizvodnih snaga, nalazi u opreci s vladajućim društvenim odnosom koji još uvijek, usprkos nedvoumnom suprotnom društveno-političkom htijenju, nosi obilježja etatizma? Čini se da je u tome sukobu zapravo danas izvor svih naših teškoća i dilema. Za sklad ili nesklad na tim relacijama imade, naime, znakova raspoznavanja koji ne mogu prevariti. Usklađenost ili neusklađenost društvenih odnosa i proizvodnih snaga poznaje se po tome: da li proizvođač prima neokrnjeni dohodak; da li o njemu odlučuje on ili suodlučuje s nekim trećim faktorom kao arbitrom; je li osobni dohodak za istu kvalitetu i isto trajanje rada u proizvodnji prosječno manji od prosječnog osobnog dohotka za rad iste kvalitete i istog trajanja izvan proizvodnje; je li proizvodnja atomizirana ili je udružena; da li se grade paralelni kapaciteti ili se ne grade bez ekonomske neophodnosti; da li razlike u uvjetima privređivanja — uopće a napose geografski — sve brže konvergiraju ujednačavanju na višoj razini opće razvijenosti proizvodnih snaga; je li visoko uznapredovao proces integracije nauke i proizvodnje; je li mjerilo privrednog uspjeha i kretanja realni životni standard proizvođača itd.?

Postoji, međutim, još jedan probni kamen za sklad ili nesklad između proizvodnih snaga i društvenog odnosa: to je stav prema društvenim sredstvima i prema akumulaciji.

Društvenost sredstava za proizvodnju znači da ona ne pripadaju ni pojedincu ni državi kao organu iznad društva. Ali društvenost sredstava za proizvodnju ne predstavlja ni njihovo cijepanje, njihovo pretvaranje u grupnu svojinu. U suštini pojma društvenosti sredstava je društveno upravljanje sredstvima (ili: uvjetima razvoja), i to u društvenim razmjerima. To su *dva* obilježja jednog te istog jedinstva.

Nije potrebno bliže dokazivati da mi za sada nemamo — s realiziranim materijalnim težištem — ni čisto društveno upravljanje sredstvima, kao što nemamo ni čistog državnog upravljanja. Imamo mješovito raspolaganje uvjetima razvoja, premda — kako je već naglašeno — s nedvoumnim odlukama o njegovu postupnu prelaženju u društvene ruke.* Ali ako je riječ o »sadašnjem trenutku privrede«, pogrešno se misli da ona danas zaista već raspolaže s nešto više novostvorene vrijednosti od neprivrede i da je ono čemu bi trebalo težiti, kao neposrednom zadatku, razmjer 70 : 30 novostvorene vrijednosti u prilog privrede. S društvenog stanovišta bitno je važno čime raspolaže *proizvodna* privreda, jer neproizvodna privreda samo participira u novostvorenoj vrijednosti proizvodne privrede kao materijalnom izvoru cjelokupnog društvenog razvoja. Otvoreno je stoga pitanje da li proizvodna privreda danas zaista raspolaže sa 50 ili 60% novostvorene vrijednosti ili se ta djelomično prelila u ostalu privredu i u neprivredu, a ono se to oštrije postavlja što je jasnije da u današnjoj našoj privredi visoko čak akumulira i onaj koji ne proizvodi, kao što uživa i prosječno više osobne dohotke od proizvođača.

Zašto subjekt proklamiranog, pravno, organizaciono i kadrovsko postavljenog društvenog odnosa, tj. odnosa društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju i samoupravljanja kao izraza društvene svojine, danas još uvijek dijeli stvarnu moć odlučivanja u privredi s državom, to tim više što avangardne političke snage imaju uvijek dovoljno mogućnosti da isprave svaku devijaciju koja bi se u tome mogla ispoljiti na početku razvoja? To pitanje zaista zaslužuje da bude osvijetljeno, ali mislim da ne može ni izdaleka biti predmet ekonomske rasprave, jer pripada, dobrim dijelom, sferi psihologije, sociologije i politike. Što se, međutim, sposobnosti samoupravljača tiče, individua se u dvadeset godina, uz dobru pedagogiju, uzdiže od nepismena djeteta do stupnja doktora nauka, a kako je od prijelomne 1950. prošlo više od osamnaest godina, uvjeren sam da su radni ljudi — uz određene organizacione i ekonomsko-sistemske pretpostavke — zreli da nepodijeljeno upravljaju društvenim sredstvima, a privredne obveze otprije i državne garancije za stare kredite, kao i neki drugi ekonomski momenti, nisu morali biti uzrok toliko dugotrajnog podvajanja ekonomskog odlučivanja između društva i države, kao što je samoupravljač danas neminovno kvalificiran ne samo da odlučuje o privredi nego i o neprivredi, posebno svjestan da bez integracije samoupravljanja i znanstvene misli ne može

*** U dosadanjem i kasnijem izlaganju ne bih zasada želio detaljnije obrazlagati kako je preobražaj državne svojine u društvenu u stvari proces razvoja udruživanja rada, proces prevladavanja lokaliteta, proces prevladavanja shvaćanja akumulacije kao usko-svojinske kategorije itd., da je to, ukratko, proces preobražaja radne snage kao robe u društvenu snagu rada. Jer materija koju dotiče ovaj članak traži razradu u razmjeru čitave knjige!**

biti i nema razvoja ni u čemu.* U ekonomskom bi se pogledu ipak moglo postaviti ozbiljno pitanje doraslosti teorije novim društvenim zahtjevima. Jer ekonomska misao je trebalo da u tih dvadeset godina u potpunosti razvije ekonomiju robne proizvodnje samoupravnog društva, što, po pravdi govoreno, znači da je trebalo da načini pravi podvig: po iskustvu, ekonomske teorije i teorijska ekonomska uopćavanja uvijek su slijedila praksu, razvijajući je, naravno, ujedno, a u našem slučaju se tražilo da se na početku jednog posve novog razvojnog puta, s malom i posve neujednačenom praksom, otkriju zakoni reprodukcije novog temeljnog društvenog odnosa na sve široj materijalnoj osnovici, a to je zaista izuzetno teško! U svim sličnim anticipacijama, kako to pokazuju prilike u ekonomskoj teoriji niza socijalističkih zemalja, jake se etatističke snage mogu ispoljiti kao kočnica razvoju ekonomske misli, te ona nikako da izađe iz začaranog kruga državno-svojinskih odnosa i državno-svojinske psihologije, da bi takva ekonomska teorija onda bila ocijenjena — u jednoj vrtnji u krugu — kao argument nepouzdanosti prakse koja bi se za njom povela, dakle i potvrda za opravdanost zadržavanja etatističkog odnosa i birokratske prakse, kao garancije za dalji razvoj društva. To što ekonomija nije samo u materijalnom bogatstvu nego i u oslobađanju čovjekove osobnosti, i da je oslobođena osobnost čovjeka najveći promotor razvoja, čini se da se uopće ne uočava kao bitni problem, premda bi svakome moralo danas biti jasno da se socijalizam u svijetu ne može ozbiljno više širiti drugačije nego boljim primjerom osobne slobode i životnog standarda radnog čovjeka.

Društvena svojina nije državna, nije individualna, a nije ni grupna. Pa što onda može značiti društvena svojina ako želimo ostati na tlu realnosti? Rekao sam da je u biti pojma društvenosti sredstava društveno upravljanje u društvenim razmjerima. To upravljanje u društvenim razmjerima znači da se samoupravljanje (ma koliko bilo usko locirano, na primjer u radnoj zajednici, pa čak i u njenim dijelovima, u tzv. samostalnim organizacijama udruženog rada unutar klasične kategorije poduzeća) vrši s društvenih pozicija, dakle da svaki samoupravljač ujedno upravlja sredstvima koja su mu neposredno data na upravljanje kao i ukupnim sredstvima društva. Samoupravljač to može praktično obavljati dva puta: prvo tako da svaku svoju odluku situira u društvenu cjelinu i iz nje izvodi, u čemu mu pomaže integracija znanosti i prakse, a osim toga samoupravljač nije sam, on je udruženi radnik, i to ne razasut u desetke hiljada sitnih stanica privrednog i društvenog organizma, nego su te stanice u isto vrijeme udružene, iz dana u dan sve više udružene, udružene u velika ekonomska objedinjenja, u velike sisteme, stvaranje kojih pokreće i kojima upravljaju radnici-proizvođači.

Bez ostvarivanja procesa širokih integracija, horizontalnih (po principu srodnosti proizvodnje kao i po principu šire teritorijalne pripadnosti) i vertikalnih (po principu komplementarnosti) nema društvene svojine, nego samo grupne svojine, a grupna svojina nije ništa drugo nego zakrinkana i snagom nabujala individualna svojina.** Ali društvene svojine nema ni bez *objektivirane* raspodjele, kojom se, po objektivnim kriterijima, u cijelom društvu na istim ekonomskim principima razlučuje višak rada od potrebnog rada. Mi smo, nasuprot tome, isprva mislili da se sloboda samoupravnog odlučivanja najbolje može potvrditi time što ćemo proizvođaču prepustiti da samostalno utvrđuje »osnove i mjerila« za raspodjelu dohotka, a zatim smo, preplašeni prostorom za samovolju, stvorili instituciju samoupravnog dogovaranja, u kome se našlo mjesto i za utjecaj i arbitražu faktora izvan privrede: kao izbaciš ih na jedna vrata da bi ušli na druga!

* U stvari, samoupravljanje predstavlja organsko jedinstvo misli i akcije.
** Istim pravom bismo je, naravno, mogli nazvati i neke vrste suženom državnom svojinom, možda, literarno izraženo: »konfederacijom svojine«.

Nije teško uvidjeti da je za svako dogovaranje potreban zajednički jezik, ne opći govorni, nego specifični ekonomski jezik. A mi tog zajedničkog ekonomskog jezika nemamo i dokle se god budemo kretali bez spoznatog pojavnog oblika zakona vrijednosti robne proizvodnje samoupravnog društva, nećemo ga niti imati. Time se vraćamo pitanju nutarnjeg jedinstva ekonomskih podataka, zbog kojega je na početku i bilo kazano da u nas nema temelja za objektivnu ekonomsku analitiku. A nema li objektivne ekonomske analitike, nisu moguće usporedbe; nema li usporedljivosti, nema ni povjerenja u suradnju i rezultati svakog samoupravnog dogovaranja mogu biti samo slabunjavi ili novo vježbalište za vještinu snalaženja, koje nikada nije daleko od vještine varanja, prvo, naravno, društvene zajednice, da bi se ono, na kraju, sorilo na glavu »varalice« kao obezvređenje novca. A uspostavimo li nutarnje jedinstvo ekonomskih podataka i pronađemo li, na tom temelju, objektivni princip kretanja ekonomije, postaje moguće da se raspodjela objektivira i da dogovaranje o »osnovama i mjerilima« raspodjele postane zališno, jer dogovarati se treba o kudikamo važnijim stvarima, u čemu jedino i može doći do potpunog izražaja sloboda i stvaralačka inicijativa posvudašnjeg čovjeka: treba se dogovarati o putovima i postupcima razvoja privrede i društva. Nije, naime, sloboda proizvođača-samoupravljača u tome da ima pravo da se iscrpe u raspravama kako će što pravednije raspodijeliti već pečen kruh, nego je u tome da se sporazumijeva s drugim proizvođačem-samoupravljačem kako će što brže i što bolje stvoriti veći kruh, iz dana u dan sve teži i sve bolji!*

Ne želeći da rečem više nego kako se u kapitalističkom društvu kretanja ostvaruju oko nekih ključnih veličina, razvijeno kapitalističko društvo ima čvrsta pravila igre i čvrste točke oslanjanja u svojoj analitici, a pogotovu u raspodjeli. Raspodjela u razvijenom kapitalističkom društvu je objektivirana. Jednaka kvaliteta i kvantiteta rada daje u njemu, kao gravitacionu veličinu, jednaku nadnicu. Profiti gravitiraju prema prosječnoj profitnoj stopi. Utjecaj države na cijene, premda nije neprisutan, ne predstavlja — svojom širinom — ozbiljnu preraspodjelu novostvorene vrijednosti utjecajem vanprivrednih faktora. Država se za svoja sredstva napaja iz čistih izvora: ili kroz trošarinu crpe iz budžeta potrošača ili se napaja iz dobiti poduzeća odnosno dohotka malog privrednika. Privredne greške se plaćaju — kao i saobraćajni prijestupi — na licu mjesta i neopozivo: tko u igri pogriješi, ispada iz nje, obezvređuje mu se ili poništava kapital, a osobni kredit prati pojedinca, kao legitimacija, kroz cio život. Etatističko društvo ima također čvrsta pravila igre. Osobne dohotke je riješilo, po kvalitativnim razredima, uravnjilovkom, višak rada putuje u istu vreću, iz koje se, po centralnom planu, alimentiraju sve društvene potrebe, pa i privredno-razvojne. Određena stimulacija je prisutna, kao i određeni utjecaj odozdo, nezavisno od toga što je inicijativa znatno podvezana i što je zanemareno da je socijalizam prije svega oslobođenje čovjeka od njegove postvarenosti. U nas je procjena rada nevezana, i otud su za istu kvalitetu i kvantitetu rada već startni osobni dohoci različiti između radne organizacije i radne organizacije, između grane i grane, oblasti i oblasti, između privrede i

* Društvo je jednako siromašno ako te, grabljenjem sa zajedničkog stola, dopadne veći ili manji komad hljeba; njegovo — pa i tvoje — trajno i stvarno bogatstvo ovisi jedino o zajedničkom pečenju većeg hljeba.

neprivrede, a da ne govorim o stvarnim osobnim dohocima kao startnim osobnim dohocima korigiranim koeficijentom proizvodnog učinka odnosno akumulativnosti. Troškovi kapacitetne i prometne funkcije (režije), u usitnjenoj, svaštarskoj, maloserijskoj i razdrobljenoj privredi, nužno su jako hipertrofirani, neujednačeni i nezavisni od »nosivosti« privrede. Amortizacija nije zavisna od efikasnosti rada (privređivanja), donja granica joj je administrativno definirana, a gornja slobodna. Cijene su u velikom još dijelu administrativno određene, i tim se putem obavlja dalekosežna preraspodjela novostvorene vrijednosti, nezavisno od ekonomskih kriterija privređivanja. Društvo se napaja na »nečistim« izvorima, na elementu realizacije: oblicima »trošarine«, zatim carinama i deviznim kursevima; na isti način se deformira i veličina materijalnih troškova proizvodnje (tzv. supstanca vrijednosti). Društvo se, zatim, napaja na dohotku, kamatama, anuitetima i doprinosima, kod čega je dohodak sâm nehomogenizirana veličina: i zbog utjecaja države na cijene, i zbog ekonomski neuvjetovane veličine amortizacije i troškova kapacitetne i prometne funkcije; ono se napaja na elementu osobnih dohodaka, koji je, ekonomski, također »nečist« izvor zbog rečene nehomogenosti procjene rada, a pogotovo zbog toga što svaka radna organizacija odvaja višak rada od potrebnog rada po slobodnoj ocjeni i svijesti, nezavisno od efikasnosti rada.

Ali kad smo već zadrli u temu ekonomske analitike (koja ujedno vodi i u temu razdiobe), onda treba kazati i to da globalni rezultati ne znače ništa u privredi koja je, kako je ovlaš pokazano, nutarnje-ekonomski nehomogena. Ako, naime, rastvorimo radnu organizaciju na sastavne dijelove (na tzv. samostalne organizacije udruženog rada), a te na proizvodne tokove (kao homogene procese proizvođenja faznih proizvoda), pa ako primijenimo jedinstvena mjerila u analizi ekonomske bitnosti proizvođenja vrijednosti i njene verifikacije putem tržišta, ako se poslužimo, na primjer, metodom *direct-costinga* ili, po našem uvjerenju, mnogo savršenijom metodom bilansiranja na bazi cijene radne efikasnosti, onda proizlazi da je ekonomija detalja (na kojemu se jedino i može smisleno graditi programiranje proizvodnje) danas u praksi toliko deformirana da se ni na jednom instrumentu ekonomske politike, koji bi polazio od globalnih pokazatelja, ne može pouzdano graditi ekonomski razvoj, tvrdnja za koju se — izvan općeg logičnog zaključivanja na osnovi datih zamjerki — detalj dokaza ne može doprinijeti u uvodnom izlaganju, ali se mogu učiniti očevidnim primjerima iz prakse, kojima je dokazano da — po općem današnjem sudu — čak dobro organizirane i sređene radne organizacije ne znaju jasno ekonomsku bit svog stanja u tom smislu da bi od neke posve čvrste baze mogle graditi »poslovnu politiku«* koja ih pouzdano vodi u širenje materijalne osnovice. Minuli, ščvrsnuti rad, u obliku sredstava poslovnog fonda radnih organizacija, proglasili smo društvenom svojinom. Ako zanemarimo ostatke eksproprijacije kapitalističke klase u toj društvenoj svojini, jer su ti ostaci relativno sve manji što je širi naš vlastiti socijalistički razvoj, u društvenoj svojini je samo društveno odustajanje od potrošnje u ime proširenja osnovice društvene reprodukcije, a individualna raspodijeljenost viška rada po radnim organizacijama posljedica je neravnomjer-

* Termin »poslovna politika« u robnoj proizvodnji samoupravnog društva postaje besmislica, jer je u samoupravnom društvu svaki privredni akt ujedno akt ekonomske politike i svaki samoupravljač upravlja dobro samo onda ako privredni akt u svojoj radnoj organizaciji smatra aktom ekonomske politike ili ako ga iz nje izvodi. Bez toga nema društvenog razvoja kao garancije za životni standard u stalnom porastu; nema dinamične ravnoteže privrede; nema prevladavanja prisutne grupno-svojinske psihologije.

ne distribucije uvjeta privređivanja, koji su i onda kada se čine subjektivni (na primjer kao razlika u kvalifikaciji radnih ljudi, u radnom iskustvu i u radnim navikama) u stvari društveno-objektivni faktori. »Tekući« višak rada javlja se u radnoj organizaciji računski, a u nacionalnoj privredi kao ščvrsnuti rad, kao bogatstvo roba namijenjenih proširenoj reprodukciji (ili potrošnji izvan privrede, na osnovi učešća u raspodjeli proizvodne privrede). Ako je u društvu provedena homogenizacija rada njegovom jedinstvenom procjenom, ako je radnom faktoru u raspodjeli pripalo koliko ga objektivno ide prema njegovoj ekonomskoj efikasnosti, onda nema nikakvog razloga da se »tekući« višak rada, kao višak rada utvrđen dnevnim, sedmičnim, kvartalnim ili godišnjim bilancama raspodjele (jer su nam sve te mogućnosti dostupne, a bilance za kraća razdoblja operativno nužne), isto tako ne smatra društvenom svojinom. Ali ako razmotrimo kako djeluje društvena svojina, tj. ako uočimo da tek živim radom daje dohodak, te bez njega, ekonomski, ta svojina nema nikakve vrijednosti (realno gledano: svaki izgrađeni kapacitet mogli bismo, u određenom smislu, vrednovati kao nulu, jer bez živog rada predstavlja imobilizaciju sredstava), onda nam mora biti jasno i to da ščvrsnuti rad, prenesen iz jedne radne organizacije u drugu, bez živog rada ne može dati nikakvu novu vrijednost, te je otud logično izvesti da ne može biti ni dohodovanja bez *vlastitog* živog rada. Bez vlastitog živog rada dohoduju, naime, samo kapitalisti, tj. prisvajaju dio novostvorene vrijednosti s naslova fizičkog ili računskog posjedovanja kapitala. Ako ne bismo dohodak izvodili isključivo iz živog rada i njegova djelovanja na predmet rada s pomoću sredstava rada uz verifikaciju živog rada realizacijom robe na tržištu, ako bismo, dakle, u akt raspodjele uvlačili svojinski odnos (tzv. *raspodjelu* prema »oba faktora proizvodnje«, tj. prema faktoru sredstava i prema faktoru rada), onda je društvena svojina fikcija i grupna bliža stvarnosti, a grupna opet ne bi bila drugo od prerušene privatne svojine, ako ne bi bio prisutan — kao što jest prisutan — treći faktor, koji čvrsto zastupa društvenu zajednicu, a to je država, bilo participacijom u akumulaciji pa njenom redistribucijom, bilo kao pokretač samoupravnog dogovaranja i arbitar u njemu. Promatramo li višak rada tom — mislim — jedino ispravnom logikom, onda su kamate i anuiteti, bar u zemlji, ali i u odnosu prema užoj i organiziranijoj suradnji sa socijalističkim zemljama i zemljama u razvoju, ne samo simbol eksploatacije nego i suvišan instrument, jer je apsolutno moguće izgraditi, na drugim teorijskim osnovama od onih koje su danas u praksi i u publicistici prisutne, neobično tanahan ekonomski instrumentarij, prema kojemu je instrumentarij kapitalističke ili etatističke ekonomije, slikom izraženo, mehanizam vodenice prema kronometru. Naravna stvar, u takvom se kontekstu može postaviti pitanje interesa proizvođača da stvara ako akumulacija, najprije objektivizirana pa onda zaštićena i proglašena društvenom svojinom, nije motor njegova stvaranja, ali moguće je izgraditi ekonomski instrumentarij (i on je u sistemu po cijeni radne efikasnosti prisutan) koji akumulativnost neposredno veže uz osobne dohotke, a da zato ne ruši društveni karakter akumulacije. A kako akumulacija cirkulira u asocijacijama rada na osnovi srednjeročnih planskih projekcija, postavljenih na veoma finom instrumentariju, ne isključuje se time prioritet ulaganja upravo u radnu organizaciju koja je visokoakumulativna, a prije ili poslije, i bez tog prioriteta, periodički će ponovo ući sredstva u radnu organizaciju — akumulator viška rada za proširenje njene reprodukcije, te nema nikakvog razloga da akumulacija, umjesto što je, kao što to

danas biva, faktor dezintegracije u privredi (svak se, naime, boji da mu druga radna organizacija »ne pojede« akumulaciju), postane upravo jedan od najsnažnijih elemenata integracije. Ništa, naime, razvojno i u širem vremenskom razmaku gledano, ne vrijedi visoka akumulativnost u jednoj radnoj organizaciji i na njoj zasnovani visoki osobni dohodak, ako njime treba kupovati robu koja izvire iz niske efikasnosti rada ostale privrede: sve to ionako svršava kao realno padanje kupovne moći novca, a utjecaju uvoza na povećanje efikasnosti domaće proizvodnje uska je granica u izvoznoj sposobnosti i efikasnosti domaće privrede.

Na ovaj neuobičajeni način prikazan je sadašnji trenutak naše privrede kao trenutak, prije svega, teorijske neraščišćenosti pojmova, a posredno je rečeno i što treba misliti o poznatim teorijama o pojavnom obliku zakona vrijednosti u našem društvu. Po jednima, u samoupravnom društvu i njegovoj robnoj proizvodnji vlada specifični oblik cijene proizvodnje, a po drugima dohodna cijena. Ali ove su teorije unaprijed diskvalificirane faktom što u konkretnu raspodjelu uvlače minuli i živi rad (»oba faktora proizvodnje«) te nisu u stanju da ovo društvo otkopčaju od kategorije minulog rada, da bi se tako ostvario osnovni marksistički zahtjev: da u socijalizmu minuli rad prestane vladati nad živim, da životni standard radnog čovjeka postane, kao nezavisna promjenljiva (nasuprot zavisnoj promjenljivoj u kapitalističkoj društvenoj strukturi), osnovno mjerilo i promotor razvoja i da se radni čovjek potpuno oslobodi kao udružen radnik kako bi upravljao sam sobom i uvjetima svog razvoja kao socijalno biće. Naposljetku, što vrijedi teorija specifične cijene proizvodnje ili dohodne cijene, ako im je karakteristika da, polazeći — što je inače, prirodno — od tržišnih cijena, po završnom računu obračunaju prosječnu profitnu stopu ili prosječnu dohodnu stopu da bi utvrdile kako koja radna organizacija stoji u poredbi sa stanjem kakvo bi bilo kad bi stope u cijeloj privredi bile *realno* ujednačene? Ne radi se, naime, kao što je to Marx kazao za filozofiju, samo o spoznaji svijeta, u našem slučaju samo o spoznaji stvarnog ekonomskog stanja, nego se radi o njegovu mijenjanju, u našem slučaju o mijenjanju naše privredne stvarnosti, jer što mogu, konkretno i realno, ove teorije društvu ponuditi osim administrativnog prebijanja i prelijevanja? A radi se, potrebno je podvući, o samoupravnom društvu u kojemu država odumire i radi se o tome da se iz dana u dan, mučnim i upornim radom udruženog radnika, uz integraciju znanosti i proizvodnje, s vremenom, ali uskoro i što dalje to brže, uspostavlja i uspostavi, i to kroz rad, ujednačena distribucija uvjeta privređivanja, materijalnih i radnih, koja jedino i može dati za rad istog trajanja i iste kvalitete u cijeloj zemlji jednako visoki životni standard, osiguravajući i u budućnosti ista kretanja i zračeći po svem svijetu istim principom novog društvenog odnosa, i to efikasnošću rada koja za sobom daleko ostavlja efikasnost rada kapitalističkog društva, s visokim standardom stvarne, a ne formalne i besplodne slobode čovjeka.

Osim toga, na račun danas u publicistici naglašeno prisutnih teorija, potrebno je podvući da nijedna od njih ne zna što će uraditi kada akumulativnost privrede (po zakonu padajuće profitne ili dohodne stope) dođe na minimum. Odakle će se onda alimentirati njeno dalje širenje, čega je rješenje zavisno od kategorija eksternog i internog akumulacionog fonda i koje može jedino u amortizaciji naći osnovni izvor proširenoj reprodukciji? Ali gdje su te ponude od takvih spoznaja a pogotovu od njihove konkretizacije u praktične svrhe!

Nova teorija robne proizvodnje samoupravnog društva kao društvenog novuma ne može biti stvorena izvan dnevne borbe u osnovnoj ćeliji privrede, izvan prožimanja nauke i prakse: onaj koji je ogrezao u praktičnom provođenju novih ideja u novim uvjetima može dati novo, jer mijenjajući svakodnevno stvarnost, svakodnevno mijenja i sama sebe.

I, naposljetku, nekoliko riječi o subjektivnom faktoru u sadašnjem trenutku naše privrede, kod čega bih se zadržao samo na tzv. »rukovodećem« subjektivnom faktoru. Nezavisno od toga što je sam termin anakroničan, jer samoupravljača više nitko ne može »voditi za ruku«, kadar organizatora i koordinatora rada u privredi, jer o njemu je riječ, a posebno taj kadar u proizvodnoj privredi, predstavlja u osjetljivom dijelu konzervativne snage. Umjesto da opisujem što to znači »konzervativne snage« (izvan aforistike), radije ću ilustrirati njihovo ponašanje u praksi. Jednom direktoru predlažem da se izvrši analiza ekonomskog položaja svake mikroćelije u radnoj zajednici i da se izradi dugoročni plan razvoja, koji uključuje ekonomsku integraciju na širokoj prostornoj osnovi, a sa svrhom da se postigne specijalizacija, da se okrupne serije i uveća iskorištenje kapaciteta. Taj direktor glasa danas, međutim, u jednom predstavničkom organu za privrednu reformu, a sutradan je ruši izdajući nalog da se za glavninu proizvoda zatraži povećanje cijena, koje su bile, reformom, svedene na ravninu svjetskih cijena, umjesto da počne reformu likvidacijom zaostalosti u radnoj organizaciji samoj. Ali ta je interna reforma mučan zadatak, ona traži ogroman napor u kolektivu, ona dovodi u pitanje osobne dohotke, nameće i pitanje položaja direktora, jer kako će taj izgledati u očima komiteta i organa vlasti kada mu u vlastitoj kući dođe do bure? Ili, drugi primjer. Dvije radne organizacije sa srodnom proizvodnjom (na udaljenosti od dvadeset i pet kilometara) nema smisla da se međusobno tuku, to tim više što je konkurencija ionako jaka, a čitava je grana na rubu rentabiliteta, i čemu da jedna i druga rasipaju društvena sredstva podižući paralelne kapacitete? Ali od te spoznaje do praktičnog rješenja golema je prepreka: tko će u hijerarhiji združenog »poduzeća« zauzeti položaj direktora, i kako će se rasporediti ljudi na mjesta tzv. članova kolegija? Treći primjer. U radnoj zajednici je izvršena analitička procjena rada. Raspon između najnižeg i najvišeg osnovnog osobnog dohotka (dakle: osobnog dohotka bez utjecaja proizvodnog i ekonomskog učinka) 1 : 4,25. »Rukovodeća« garnitura smatra organizatore »konzervativnima« i traži veću slobodu u rasponima, na primjer raspon 1 : 5 ili 1 : 6. I tu je posve »suvišno« tumačiti da su to relativni odnosi u raspodjeli i da je osnovno bitka za tzv. jedinicu dohotka proizvođača, za njeno povećanje, dakle za povećanje novčanoga koeficijenta kojim dolazi do izražaja jedinica vremena rada i jedinica analitičke procjene, a to će reći, da je glavno boriti se za ekonomske efekte, koji jedino naporedo dižu i blagostanje zemlje i realnu vrijednost osobnog dohotka. Četvrti primjer. Jednoj modernoj ekonomskoj zamisli direktor daje, pismeno, najviše priznanje kao progresivnoj, ali odlaže njeno ispunjenje: »dok ne sazore prilike«. Taj direktor je, istina, veoma napredan, ali zaboravlja da je čovjek, zapravo, napredan samo na jedan način: da se bori za napredna rješenja onda, kada nastaju, a ne kada budu već priznata!

Kako izaći iz toga kolopleta, u kojemu razlike u standardu i sigurnosti standarda igraju toliko veliku ulogu da kraj njih zaboravljamo društvene ciljeve i pretpostavljamo trajnoj koristi trenutnu? Kako zajaziti tu »volju za moći«, tu želju za »rukovođenjem«? Nema sumnje da

visoko asocirana privreda pruža u nas — bez investicione revolucije — mogućnost za znatan i ubrzani porast životnog standarda, te se svaki pojedinac može nadati da ga organizacionom revolucijom uskoro postigne a da za to ne mora deformirati odnose. Zatim, znatan dio »rukovodilaca« čekaju dužnosti savjetnika, veoma dobrodošlih upravo da rade na poslovima asociranja privrede, a da propustimo prema centrima koordinacije rada mlade ljude, koji žele manje »rukovoditi« a više timski koordinirati rad i organizirati ga. Onda, sve funkcije koje vode u centre koordinacije rada trebalo bi da budu izborne, a svaka izborna funkcija (što vrijedi i za cijelo društvo) mora biti uvjetovana podnošenjem konkretnoga, konzistentnog i osobno obaveznog programa akcije za čitav mandatni period. Bez toga nitko ne bi smio biti kandidiran ni na kakvo mjesto koordinatora i organizatora društvenog rada! Četvrto, i osnovno, samoupravnost mora postati drugo JA svakog radnog čovjeka, a posebno koordinatora rada. On mora biti potpuno svjestan toga da može biti samo »babica« samoupravnog razvoja, a ne njegov otac i njegova mati. Jer jedan čovjek, ili šačica ljudi, ne može stvaralački zastupiti radne ljude u njihovoj ukupnosti, ako ne želimo da dijete bude nedonošče, i da svog vijeka nedonošče ostane.

Eto, to je sadašnji trenutak naše privrede. Iz posebnog rakursa. S njim se može tko da i ne složi. Ali slogom se dobro izvode uhodani poslovi, a jedino se na neslaganjima zasniva novo poslovanje, po duhu, po sadržaju, po učinku. Reforma je prije svega reforma u shvaćanjima.

ZA OPTIMALNI RAZVOJ JUGOSLAVIJE

TRI RAZGOVORA PRED MIKROFONOM RTV ZAGREB

Mislim da mi moramo biti protiv prikrivanja i potiskivanja razlika koje često postoje u gledištima među nama, ali i protiv dramatiziranja tih razlika u fazi dok se traže odgovori i rješenja. I jedno i drugo slabi naše akcione sposobnosti na stvarnom demokratskom prevladavanju razlika u smislu daljnjeg bržeg razvoja i socijalističkih odnosa i provođenja reforme. Jer, ako potiskujemo ili prikrivamo razlike, one ipak egzistiraju mimo naše volje, čim su tu. Prema tome, umjesto da ih mi eliminiramo, one zapljuskuju nas. A ako suviše dramatiziramo razlike, onda se teže traže rješenja na bazi konfrontacije argumenata i prakse, što mi se čini najefikasnijim putem, i više se pribjegava eliminiranju razlika po svaku cijenu.

Dr Savka Dabčević-Kučar

Mi želimo bogato društvo i prema tome nismo za jednakost u siromaštvu. Progresivne su samo one tendencije koje će do kraja poštivati reformu i njezin princip da se nagrađuje prema rezultatima rada i tako stimulira rad i stvaralaštvo.

Pero Pirker

U nastojanju da se uključi u diskusiju o sadašnjem stanju privredne i društvene reforme, uredništvo KRITIKE je odlučilo da na ovome mjestu objavi nekoliko tekstova o gospodarskim problemima.

Zahvaljujemo redakciji Radio-Zagreba na ustupljenim redigiranim tekstovima razgovora grupe ekonomista, koji su pred mikrofonom raspravljali o tri bitne teme: o državnom kapitalu, o proširenoj reprodukciji i o nerazvijenim područjima.

U razgovoru su sudjelovali:

Dr Šime Đodan, docent Pravnog fakulteta, Zagreb

Uroš Dujšin, asistent Pravnog fakulteta, Zagreb

Dr Marko Veselica, docent Ekonomskog fakulteta, Zagreb

Vladimir Veselica, šef odjela Službe društvenog knjigovodstva za grad Zagreb

Dr Hrvoje Šošić, naučni savjetnik Instituta za saobraćaj, pomorstvo i veze, Zagreb

I. DRŽAVNI KAPITAL

Šime Đodan:

Otvarajući ovu diskusiju ja bih skrenuo pažnju na ocjenu kretanja privredne reforme s tim što ću iznijeti ciljeve onako kako ih je privredna reforma svojevremeno proklamirala uspoređujući to s ostvarenjem tih ciljeva do danas. Budući da smo već u 1969. godini, to znači da smo pri kraju perioda koji je bio označen kao reformski, odnosno pri kraju smo planskog perioda, pa je zato i moguće svesti bilance za razdoblje od ove tri protekle godine.

Ciljevi reforme bili su proklamirani kao, prvo, stabilizacija privrede; drugo, modernizacija i optimalizacija jugoslavenske privrede (u prvom redu gledano na modernizaciju postojeće, to jest stare industrije); treće, naglašeni razvoj privrednih grupacija u kojima imamo komparativne prednosti radi optimalnog uklapanja u svjetsku podjelu rada; četvrto, prestrukturiranje jugoslavenske privrede i definitivno napuštanje koncepta pretežno autarhičnog razvoja Jugoslavije, a to znači i jače otvaranje prema svjetskoj privredi kako bi se naše proizvodne snage usporedile sa svjetskim potencijalom. Slijedeći je zadatak bio izjednačavanje platne bilance i stvaranje deviznih rezervi od oko pola milijarde dolara. Zatim, zadatak je bio — ili bolje rečeno uvjet da bi se ostvarili svi ovi ciljevi bio je — da se na privredu prenese oko 70 posto narodnog dohotka, a onih slijedećih 30 posto dijelile bi institucije društva — od općine preko republike do federacije — s tim da bi federacija sudjelovala sa 15 posto. Smatrano je da bi ta sredstva bila dostatna da se veći dio proširene reprodukcije prenese na privredu i da se omogući modernizacija, rekonstrukcija i optimalizacija jugoslavenske privrede, i poveća korištenje postojećih kapaciteta.

U vezi s tim trebalo je izmijeniti devizni režim prema načelu, da devize pripadaju privredi koja ih stvara, naravno — uz određene korekcije — ali s ciljem da se deviznim sustavom stimulira razvoj eksportnih gospodarskih grana. Zatim je trebalo izmijeniti bankarski sistem i pretvoriti banke u servise koji će učestvovati u provođenju proširene reprodukcije prema načelima ekonomičnosti, poslovnosti i tako dalje, ali ne sa ciljem da gospodare privredom, nego da se uklope u taj samoupravni mehanizam kao prave privredne banke.

U tom kontekstu planirana je i stopa rasta u razdoblju 1965—1967. s oko 9 posto godišnje, a narodni dohodak po stanovniku planiran je negdje oko 850 dolara po stanovniku za cijelu Jugoslaviju. To su bili ciljevi privredne reforme. Pošto je reformski period blizu kraju, možemo sada pokušati da verificiramo ostvarenje tih ciljeva.

Kako stoji stvar sa stabilizacijom? Ove godine čitamo u »Ekonomskoj politici« da će biti inflaciona stopa od 13 posto, a to znači da se nalazimo negdje na pragu burne inflacije, jer svaka stopa koja bi bila veća, bacila bi zemlju u burnu inflaciju i dovela bi u pitanje sve postignute ciljeve.

Zatim, kako stoji stvar s modernizacijom? Modernizacija je zastala jednostavno zbog toga što privreda nema dovoljno sredstava. Dobili smo na žalost i drugačiju interpretaciju modernizacije. Naime, protumačeno je da izgradnja novih objekata također znači modernizaciju, iako je vrijednost nekih objekata dosta sumnjiva.

Angažirana sredstva za nove objekte spriječila su modernizaciju stare privrede i optimalno korištenje već izgrađenih kapaciteta. Isto tako restrukturiranje privrede iako je pokazalo vrlo dobre rezultate i naglasilo komparativne pravce u nekim granama, sada kao da je zaostalo jer te grane koje su pokazale vitalnost u odnosu na svjetsko i domaće tržište nisu pravovremeno napajane potrebnim sredstvima i tu je stopa rasta mogla biti mnogo veća, međutim, ona je na žalost i tamo dosta niska.

Platna bilanca s inozemstvom se pogoršala. Položaj privrede u razdiobi narodnog dohotka se pogoršao. Mi smo 1966. godine imali odnos 60 : 40, dakle 60 posto narodnog dohotka ostajalo je privredi, a 40 posto prisvajale su strukture iznad privrede. Međutim, u prošloj godini mi smo imali omjer koji je lošiji, a to znači u postocima da je privreda raspolagala sa svega oko 56 posto, a neprivredna sfera sa 44 posto. Umjesto da bude odnos kako je reformom bilo zacrtano — da privreda u 1968. godini raspolaže sa 66 posto, a neprivreda sa 34 posto tako da bi u 1969. godini taj omjer bio još povoljniji — odnosno 68 : 32 i u 1970. godini 70 : 30. Međutim, mi smo i tu dobili jednu sasvim neispravnu interpretaciju od strane organa federacije, jer su oni pokušali da i bivše državne banke svrstaju u privredu i na taj način u stvari dokažu da je politika vođena korektno.

Uslijed ovakvih situacija privreda u Jugoslaviji danas raspolaže s oko tisuću milijardi manje sredstava nego što je planom zacrtano, a u Hrvatskoj s preko 300 milijardi manje. Stopa rasta uslijed ovakve politike i uslijed velikog vezivanja sredstava na prethodne obaveze je prepolovljena. Pošto se federacija držala vrlo tvrdo svojih obaveza prema novim objektima, ona je u stvari zbog smanjene stope rasta sve više uzimala od privrede — tako da je privreda sve siromašnija.

Na primjer dalmatinska privreda, gdje je stopa rasta 1968. godine iznosila 11 posto, raspolagala je sa 2 posto manje dohotka nego 1967. godine, a to znači da su obaveze rasle po stopi od 13 posto.

Devizni sustav sputava uklapanje u svjetsku podjelu rada, jer u stvari kljaštri devizno-izvozne privredne grupacije i poduzeća. Banke, a naročito bivše državne banke, locirane u Beogradu, imaju privilegije, jer su se one postavile kao arbitri iznad privrede i kao izvori određene ekonomske i političke moći s obzirom na to da su postupci tih banaka uvjetovani voljom političkih struktura onih područja gdje se banke nalaze. Narodni dohodak koji se uslijed ovakvog kretanja očekuje u 1970. godini neće prijeći iznos od 700 dolara po stanovniku. Dakle, imat ćemo čisti gubitak od oko 150 dolara po stanovniku.

Vidite, to su u stvari problemi koji su otvoreni, koje privredni sistem nije uspio još uvijek logički konzistentno zatvoriti i o kojima bi sada trebalo sukcesivno i odgovorno, konkretno diskutirati.

Vladimir Veselica:

Glavna strategija reforme bila je u tome da osnovni subjekt društveno-ekonomskog i političkog sustava bude radni čovjek. U tom smislu trebalo je da se višak rada stavi pod vlast osnovnih agensa privređivanja, a to su socijalistički neposredni robni proizvođači. U stvari, predreformski period doveo je do dezintegracije između viška rada i uvjeta proizvodnje, što je stavilo u aut-poziciju osnovne agense privređivanja umjesto da oni budu nosioci sistema raspodjele, a posebno sistema proširene reprodukcije. Desio se jedan vrlo interesantan proces u periodu djelovanja društveno-ekonomske reforme, a to je da se je etatizam društveno-političkih zajednica transplantirao u banke, i to tako da su banke postale de facto vlasnik ogromnih društvenih sredstava reprodukcije i na toj osnovi razvlastile samoupravljače kao osnovne nosioce društveno-ekonomskog sustava da oni odlučuju o alokaciji viška rada i raspoloživog kapitala.

Tko imalo poznaje problematiku bankarskog sustava, posebno položaja bivših saveznih banaka, lako mu je doći do zaključka da su te savezne banke bile privilegirane zbog toga što su naslijedile sredstva takozvanog Općeg investicionog fonda koji je u ukupnim sredstvima društveno-investicionih fondova, uključujući i republičke investicione fondove, i lokalne, učestvovao sa oko 72 posto. Pošto je federacija bila nosilac investicionih odluka na temelju tih sredstava, onda je i najnaglašenija bila baš njena uloga, a poslije njihovog formalnog dislociranja iz federacije i lociranja u bivše savezne banke došlo je do ogromne koncentracije ekonomske moći u tim bankama.

Radi ilustracije navodimo podatak da je stanje investicionih sredstava Jugoslavenske investicione banke 31. XII 1967. godine iznosilo 2.245 milijardi starih dinara. Da su druge banke u strahovito podređenom položaju u odnosu na Jugoslavensku investicionu banku pokazuje i podatak da komisioni poslovi JIB iznose 1.472 milijarde starih dinara, što drugim riječima znači da druge banke za tu banku vrše u stvari samo bankarsko-tehničke usluge.

Normalno je da u samoupravljačkoj privredi banke treba razvlastiti od društvenih sredstava reprodukcije. Tu sada nastaje dilema jer mnogi misle da razvlaštenje banaka od velike ekonomske moći, drugim riječima od ogromnog društvenog kapitala, znači u stvari negaciju banaka i bankarskog mehanizma u društveno-ekonomskom sustavu. Takav stav ne možemo prihvatiti, jer razvlašćenje banaka znači u stvari da ni banke ni društveno-političke zajednice ne mogu usmjeravati sav raspoloživi društveni kapital na temelju nekih čvrstih bilanci mimo odluke samoupravne i samoorganizirane privrede, a gdje bi banke u jednoj samoupravljačkoj tržišnoj privredi trebale ispoljiti svoju aktivnost na liniji mobilizacije raspršenog kapitala kod mnogobrojnih korisnika društvenih sredstava.

Ono što aktualizira problem državnog kapitala koji je ogroman (iznosi preko 2.150 milijardi starih dinara, a koji je lociran u bivšim saveznim bankama) jest u tome, što se pomoću saveznih banaka taj kapital teritorijalizira. Ne bi bilo teško dokazati da se pretežna masa kapitala, i JIB i drugih saveznih bivših banaka, teritorijalizira i da to divergira osnovnim načelima Ustava koja kažu, da je Jugoslavija zajednica slobodno udruženih i ravnopravnih naroda i narodnosti.

Radi ilustracije navodim položaj Hrvatske u odnosu na taj cjelokupni kapital. Dok privreda Hrvatske učestvuje u stvaranju nacional-

nog dohotka s oko 27 posto — govori se o društvenoj privredi — dotle ukupno učešće kapitala hrvatskih banaka u ukupnom kapitalu jugoslavenskih banaka iznosi svega 12 posto. A da bude situacija još gora, učešće banaka iz Hrvatske u kreditiranju investicija je svega 10 posto. Prema tome, to je strahovito inferioran ekonomsko-financijski položaj koji ne samo banke Hrvatske, već cjelokupnu privredu Hrvatske stavlja u inferiorni položaj, jer dolazi do strahovite preraspodjele akumulacije u ruke izvanprivrednih faktora. To sigurno u sebi uključuje i političku dimenziju, jer pored toga što se razvlašćuju osnovni nosioci razvoja (to su proizvođači) dolazi do jako složene problematike, a to su međunacionalni i međurepublički odnosi.

U tom se smislu razvlašćenje banaka i rješenje sudbine državnog kapitala pojavljuje kao osnovna pretpostavka da se uklone etatistički elementi iz sfere reprodukcije i to tako, da pitanje državnog kapitala ne možemo rješavati kroz stvaranje federalnog kapitala, jer federalni kapital nije ni potreban tamo gdje ulogu federacije treba oslabiti u društveno-ekonomskom sistemu, ukoliko želimo ostvariti koncept društveno-ekonomske reforme i koncept samoupravne i samoorganizirane privrede.

Mnogi misle da je sudbinu državnog kapitala teško razriješiti u smislu tehnike, u smislu pravnih zavrzlama i tome slično. Takvi argumenti su blijedi i oborivi. Evo nekoliko modaliteta koji bi bili prihvatljvi za rješavanje sudbine državnog kapitala.

Prvi modalitet mogao bi biti ovaj: da svaka republika kako prispijevaju anuiteti koji su dati na bazi sredstava OIF, participira razmjerno alimentiranju Općeg investicionog fonda, što ne bi značilo da republičke vlade raspolažu tim kapitalom, nego da privreda samoorganizirana na razini republike donosi odluke o alokaciji tog kapitala sa stanovišta strategije razvoja i ostalih ciljeva reforme.

Drugi bi način mogao biti taj da se kapital izravno vrati radnim organizacijama prema tome kako su ga one stvarale. Postoje tačne evidencije u završnim računima i točno se zna koliko je koja radna organizacija dala OIF-u sredstava.

Treća je mogućnost da se taj kapital namjenski usmjeri za rekonstrukciju, modernizaciju i optimalizaciju postojećih kapaciteta, jer investicione megalomanije u Jugoslaviji još uvijek ne jenjavaju, naročito zahtjevi za gradnju paralelnih kapaciteta koji ruše ekonomičnost funkcije jugoslavenske privrede i cijeli sustav ekonomski čine neracionalnim.

Ovakvim konceptom bankarskog sistema, u kojem bi se banke razvlastile i gdje bi se kapital usmjeravao na temelju odluka samoorganizirane i samoupravne privrede došlo bi se do sasvim drugačije uloge i kamatne stope. Ovakva maćuhinska politika banaka (visokih kamatnih stopa, kratkih rokova otplate) dovodi do preraspodjele akumulacije i mnogi su u zabludi kad misle da pritjecanje akumulacije bankama znači povećanje akumulacije, jer je akumulacija objektivirana veličina.

Radi primjera navodim što to znači konkretno u jugoslavenskim relacijama. Dok je cjelokupni netto-produkt u 1967. godini jugoslavenske privrede iznosi oko 6.500 milijardi starih dinara, dotle kamata na kredite i kamata na poslovni fond učestvuje sa oko 600 milijardi. Prema tome, to su takve obaveze, takvi nerazmjeri koje jugoslavenska ekonomika ne trpi. Radi komparacije navodim još nekoliko podataka: npr. privrede u razvijenim kapitalističkim zemljama osnovni su nosioci i sistema reprodukcije i sustava razvoja. U SAD privreda učestvuje

u financiranju investicija sa 83 posto, u zemljama Zapadne Evrope sa sličnim postotkom; prema tome već je logika razvoja kapitalizma potvrdila da najracionalnije gospodari akumulacijom onaj koji je stvara, a to su u našim uvjetima privređivanja socijalistički neposredni robni proizvođači.

Sigurno je da deetatizacija društveno-ekonomskog sistema ne bi riješila samo poziciju banaka; ona kompletno rješava cjelokupni instrumentarij društveno-ekonomskog sistema. Automatski se mijenja uloga različitih doprinosa, uloga poreza na promet, carinske politike i tako dalje; sve bi to dakle bilo u funkciji osnovnih razvojnih pravaca jugoslavenske privrede i politički definirane ulogom neposrednog proizvođača u samoupravnom društvu.

Hrvoje Šošić:

U ovom momentu je posebno aktualan problem državnog kapitala. Zahtjevom Izvršnog vijeća Hrvatske predloženo je da se taj problem riješi na nov način. Interesantno je da mišljenja koja su se iskristalizirala u dosadašnjoj polemici, i argumenti koji su do sada izneseni, ne stoje sasvim, premda je svim učesnicima vjerojatno u interesu da se problem državnog kapitala riješi, a ne da se time dira u status Jugoslavenske investicione banke.

Prema tome, ne stoje ova tri osnovna argumenta.

Prvo, rješavanjem problema državnog kapitala ne dira se u status JIB, iako se to možda i predlaže na određeni način u pismu Izvršnog vijeća Hrvatske; pretpostavilo se da bi možda kolektivu JIB bilo interesatno da prijeđe u nov status s obzirom na to da državni kapital kod ove banke svakako predstavlja osnovnu bazu njezinog djelovanja.

Drugo, iz publiciranih izjava direktora JIB Milenka Bojanića vidi se da nema problema oko identifikacije sredstava federacije pa stoga ne stoji prigovor o problemima na koje bi naišla tehnika utvrđivanja tog takozvanog državnog kapitala. Svakako da će se razići mišljenja o tome koliki je prirast državnog kapitala, koji pripada kapitalu, a ne pripada Investicionoj banci.

I treće, Izvršno vijeće Hrvatske ne traži odustanak od svojih ranijih pristanaka na podmirenje prispjelih obaveza federacije, već se radi o potrebi da se sve obaveze i sva sredstva nanovo izbalansiraju i onda utvrde prioriteti za podmirenje određenih obaveza.

Prema tome, nitko od današnjih učesnika u raspodjeli ne traži da se time odustane od onih obaveza koje treba podmiriti upravo sredstvima državnog kapitala. Bitan je problem u tome da se sredstvima državnog kapitala omogući privrednim organizacijama da budu nosioci reprodukcije. Tu je u prvom redu potrebno da se tim državnim kapitalom podmire u stvari obaveze društvene zajednice koje ona ima s obzirom na činjenicu da se prilikom prelaska na nov sistem privređivanja nisu svim privrednim djelatnostima i svim privrednim organizacijama omogućile iste šanse niti su one dobile ista sredstva. Činjenica je da su se samo u željeznici i poljoprivredi zbog depresiranih cijena i zbog dugih reprodukcionih ciklusa, koji su proizlazili iz neekonomskih amortizacionih stopa, prelili iz njihove supstancije u prihode federacije veliki iznosi sredstava što za njih danas znači nemogućnost da održe čak i jednostavnu reprodukciju, a da su potpuno onemogućene za realizaciju proširene reprodukcije.

Tu je osim toga riječ i o problemu da je kao dohodak tretirana razlika između reprodukcione vrijednosti osnovnih sredstava i one knjigovodstvene, pa je tako zahvaćen jedan dio imovine koja je neophodna da bi radna organizacija mogla osigurati svoju reprodukciju. Ranije prelivenu supstanciju i razliku između reprodukcione i knjigovodstvene vrijednosti sredstava trebalo bi vratiti onim privrednim djelatnostima i onim privrednim organizacijama koje zbog toga svoju reprodukciju ne mogu održati.

Karakterističan su primjer za to Jugoslavenske željeznice. Željezničko transportno poduzeće u Zagrebu izračunalo je da je direktno preliveno 90 milijardi starih dinara njene supstancije. Međutim ako se analizira njihova sadašnja vrijednost osnovnih sredstava i reprodukciona vrijednost, onda se taj iznos penje na 300, a možda i na 500 milijardi starih dinara. To se vidi i iz njihovih bilančnih podataka: aktivna osnovna sredstva iznosila su prema bilanci ŽTP-a Zagreb 551 milijardu s. dinara; međutim njihova sadašnja vrijednost iznosila je svega 229 milijardi. Poslovnim fondom nije pokrivena niti sadašnja vrijednost osnovnih sredstava i osnovnih sredstava u izgradnji koja iznose 267 milijardi starih dinara, dok poslovni fond iznosi 254 milijarde. To praktički znači da se sva reprodukcija u sferi obrtnih sredstava i čitava proširena reprodukcija financiraju bankarskim sredstvima.

Ako se pođe od toga da je zbog depresiranih cijena Željeznici oduzet jedan dio sredstava za proširenu reprodukciju a da Željeznica nije mogla da se jednostavno reproducira zbog neekonomske amortizacije, onda je sasvim jasno da jedan dio državnog kapitala predstavlja prelivenu supstanciju privrede u državni kapital. Sasvim je onda normalno da se taj državni kapital privredi vrati i omogući privrednim organizacijama da svoju jednostavnu reprodukciju osiguraju vlastitim sredstvima. Jedinstveni je slučaj da cjelokupna naša privreda u protekloj godini ne pokriva svojim poslovnim fondom (znači vlastitim sredstvima) ni sadašnju vrijednost osnovnih sredstava. Prema tome i za jednostavnu reprodukciju i za proširenu reprodukciju u cijelosti je upućena na bankarska sredstva koja su joj oduzeta, na različite načine, u proteklim razdobljima.

Ne smijemo zaboraviti, kad govorimo o primjeru ŽTP-a Zagreb, da je ranijom ekonomskom politikom i politikom cijena jedan dio supstancije Željeznice nepovratno preliven u ostale privredne oblasti, ali da ta sredstva danas ne fungiraju kao državni kapital već kao sredstva drugih radnih organizacija, i to upravo možda onih koje danas financiraju Željeznicu. Naime, oni ključni objekti koji su onda građeni, građeni su na bazi sredstava Željeznice i danas su evidentirani kao sredstva drugih privrednih oblasti.

Privreda ne može osigurati svoju reprodukciju ako nema vlastita sredstva ni za minimum osiguranja jednostavne reprodukcije.

Problem državnog kapitala proširuje se i na ostala društvena sredstva, i to naročito na sredstva iz emisije. Činjenica da je privreda totalno zadužena i prezadužena, a u isto vrijeme da su banke oročile od privrede 1.100 milijardi starih dinara, jasno govori što znači državni kapital u pojedinim bankama. On je sredstvo da se privuku sredstva privrede i da se onda na temelju državnog kapitala i sredstava privrede dobije odgovarajući iznos iz emisije. Eto na taj način raste moć JIB i ostalih banaka koje na neekonomski način privlače sredstva iz emisije.

Što to znači za privredu najbolje govori podatak da radne organizacije u prošloj godini nisu mogle iskoristiti 100 milijuna deviznih dinara sredstava radi toga jer nisu imale dinarska sredstva da te devize otkupe.

Sličan je problem s depozitima i štednjom. Narodna banka ne plaća kamate na obavezne rezerve koje iznose preko 30 posto sredstava, a poslovne banke i SDK ne plaćaju privredi kamate, ili plaćaju u simboličnom iznosu, na ona sredstva koja ona drže na računima. Na taj način Narodna banka daje poslovnim bankama njihov vlastiti novac kao kredit, a poslovne banke daju privredi njena vlastita sredstva na zajam i na to naplaćuju kamate i onda zatezne kamate.

Eto, u tome je za nas bit državnog kapitala i iz toga proizlazi imperativ da se taj kapital vrati neposrednim proizvođačima koji bi trebalo da budu nosioci društvene reprodukcije.

Da je problem neriješen vidi se i po tome, da nitko neće financirati brodogradnju, pa zbog toga moramo davati i 100 milijuna dolara za izgradnju naših brodova u inozemstvu.

Sve ovo je povezano i s problemom financiranja propulzivnih grana koje nema tko financirati, zbog toga jer pojedine banke imaju svoje vlastite interese koji nisu uvijek u skladu s interesima neposrednih proizvođača.

Još jedan primjer iz ŽTP-a Zagreb. Zbog zakašnjenja u modernizaciji, radi toga što banke nisu osigurale sredstva za modernizaciju željeznice, samo u ŽTP-u Zagreb ima 30,5 milijardi neaktiviranih investicija u modernizaciju. Svakako, to stvara nove gubitke, nove probleme koje onda plaća cjelokupna privreda koja momentalno nema sredstava ni za jednostavnu reprodukciju.

Uroš Dujšin:

Valja svakako voditi računa i o tome da je reformom, osim razvitka samoupravljanja i iznalaženja jednog novog modela samoupravnog socijalizma, načelno pokrenut i proces uključivanja u međunarodnu podjelu rada — tj. prelaženje iz jedne, u sebe zatvorene, privrede u otvorenu privredu koja svoje investicione i komercijalne odluke donosi u skladu kako s domaćim tako i s inozemnim kriterijima rentabiliteta.

Zbog toga mislim da su etatistički odnosi u vanjskoj trgovini naročito opasni, jer ozbiljno ugrožavaju pravilno odvijanje reforme. Oni se u prvom redu očituju u tome što postoji veoma velik broj vanjskotrgovinskih i deviznih ograničenja. Ako uzmemo da je i to jedna prijelazna mjera u otvaranju naše privrede, postavlja se onda pitanje: zašto naše vanjskotrgovinske privredne organizacije posluju pod nejednakim uvjetima?

Najveća većina tih privrednih organizacija u vanjskoj trgovini posluje pod uvjetima koji su veoma skučeni. Devizni režim je takav da nam neki naši vanjskotrgovinski partneri čak govore o prikrivenom monopolu vanjske trgovine iz razdoblja prije 1950. godine. Vanjskotrgovinska ograničenja veoma su brojna i njima podliježe najveći dio izvoza i uvoza. Poseban je oblik intervencije i institut vezivanja uvoza i izvoza, koji u mnogo čemu šteti racionalnosti poslovanja u našoj vanjskoj trgovini.

S druge strane imamo reeksportna poduzeća, tzv. poduzeća za unapređenje vanjskotrgovinske razmjene koja potpuno slobodno posluju s inozemstvom bez ikakvih ograničenja. Ona se dakle nalaze iznad zakona. Iz složenih poslova koje obavljaju ove organizacije izvlače velike ko-

risti, iako time često štete privredi i ne unapređuju niti našu vanjsku trgovinu. Želim samo spomenuti poznate afere oko uvoza maslaca, vrhnja i naročito uvoza svinja, koji je doveo do pada stočarske proizvodnje i time za čitave naše regije postao jedan veliki, i to ne samo ekonomski već i politički problem.

Pri pobližoj analizi tih afera vidljivo je da je postojala uska suradnja ljudi iz reeksportnih organizacija s pojedincima iz saveznih organa; oni su npr. pravodobno obavještavani o namjeri saveznih organa da donesu određene restrikcije na polju uvoza proizvoda koje smo upravo spomenuli. Tu se, naime, radilo o složenim poslovima izvoza tekstila u zemlje s klirinškom valutom i uvoza gore spomenutih proizvoda iz tih zemalja po niskim cijenama, koje su onda upropastile domaćeg proizvođača.

Mislim da je ovdje naročito potrebno istaći ovu vezu s državom koju sam ranije spomenuo, naime veliki poslovi koje reeksporteri obavljaju u suradnji sa saveznim organima. Napominjem, da 80 posto prometa reeksportnih poslova otpada na reeksportere iz Beograda, udio zagrebačkih reeksportera u ukupnim poslovima tih privrednih organizacija iznosi svega 2 (i slovom dva!) posto.

Postavlja se sada pitanje: ako su reeksporteri obavljali poslove s državom kao »država u državi«, da li je njihov dohodak višak rada iz rada reeksportera ili je to rad nekoga drugog? Meni se čini da je ovdje riječ o jednom posebnom stilu poslovanja — poslovanja velikih privrednih organizacija iznad zakona u tijesnoj suradnji sa državnim organima i da je etatizam u tom poslovanju nedvojben.

Zainteresirani faktori, doduše, brane reeksportere kao velike integrirane i velike poslovne organizacije. Međutim, ja bih želio napomenuti da ta takozvana poslovnost često predstavlja rezultat izuzetnog položaja tih reeksportera i iskorištavanje povlaštenog položaja i akumuliranih sredstava na račun inače teško opterećene i u poslovanju skučene privrede.

Želio bih kao zaključak svog izlaganja iznijeti pitanje koje je nedavno pokojni dr Rudolf Bićanić postavio u vezi s privrednom reformom. Kazao je ovako: **»Zavezali ste oči privrednim organizacijama nepogodnim planiranjem; okovali ste im ruke brojnim vanjskotrgovinskim i deviznim ograničenjima; sputali ste im noge restrikcijama monetarne politike, stavili ste im kamen oko vrata poreznim opterećenjima i anuitetima, i kako sada želite da te privredne organizacije plivaju u moru svjetske konkurencije?«**

Marko Veselica:

Ovakav privredni sistem koji su moji predgovornici izložili i takozvane makro pretpostavke koje određuju ponašanje osnovnih privrednih subjekata, to jest socijalističkih robnih proizvođača pri donošenju racionalnih ekonomskih odluka potpuno konzervira, kako restrukturiranje cjelokupne jugoslavenske i hrvatske privrede, tako i restrukturiranje cjelokupnog proizvodnog, tehničko-tehnološkog i društveno-ekonomskog mehanizma poduzeća kao radnih organizacija.

Zapravo, o čemu je riječ? Tu postoji jedna dijalektička društveno-ekonomska povezanost, na principu povratne sprege. Jer, kao što je poznato, zakon vrijednosti i drugi ekonomski mehanizmi (sistem raspodjele primarne i sekundarne, bankarski sistem, devizni sistem i tako

dalje) u stvari određuju karakter i tempo transformacije privredne strukture. Mi znamo da je proces privrednog rasta de facto proces transformacije struktura, statičnih u dinamičke i proces supstitucije faktora, to jest da se živi ljudski rad kao što to zovemo, supstituira sa sredstvima rada i da nauka i obrazovanje postaju avangardni izvori modernog privrednog rasta.

Da bi taj proces mogao intenzivno otpočeti u radnim organizacijama i privredi kao cjelini, da bi se moglo otvoriti ekonomiziranje s faktorima reprodukcije i da bi se pokrenulo blokiranu poduzetnost i energiju koja postoji u radničkoj klasi i svim drugim kreativnim snagama, potrebni su selektivni i imperativni vanjski pritisci koji po cijenu opstanka i života tjeraju privredne subjekte da rade na određeni način. Radi se o tome da je zahvaljujući monopolu društveno-ekonomske moći koncentriranom na nivou društveno-političkih zajednica, prije svega na nivou federacije koja ima ključne pozicije u tom monopolu, onemogućen proces restrukturiranja i čitave privrede i mehanizma poduzeća. Kao posljedica toga, odnosi u našem poduzeću i u mehanizmu udruženog rada su strahovito zamagljeni, to jest nisu ekonomski iskristalizirani.

Da bi se mehanizam poduzeća mogao restrukturirati, potrebno bi bilo da djeluju takvi ekonomski kriteriji koji proizlaze iz zakona vrijednosti i zakona dohotka, da oni traže od svakog poduzeća da racionalno koristi postojeće resurse, kao prvo; i drugo, da vrši permanentnu transformaciju faktora reprodukcije da bi kroz to u budućnosti moglo da dođe do što manjeg fonda rada u jedinici proizvoda i da na osnovu toga poduzeće kao robni proizvođač maksimira svoj dohodak na jugoslavenskom i svjetskom tržištu.

Međutim, pošto se dohodak u našoj ekonomiji, kako kroz mehanizam primarne i sekundarne raspodjele tako i kroz devizni sistem, carinsku politiku i tako dalje može ostvariti i izvan stvarnog ekonomskog korištenja postojećih faktora reprodukcije i izvan unapređivanja tih faktora, dakle na bazi određenih kombinacija i sprega s državnom administracijom određenih grupacija, grana i regija, onda ne postoje objektivni ekonomski stimulansi za stvaranje jednog modernog poslovnog i proizvodnog sustava i za proces ekonomiziranja u strukturi poduzeća na razini svih dijelova poduzeća.

Da bi dakle neophodni procesi mogli otpočeti, potrebno je izvršiti, možemo tako kazati, totalnu deetatizaciju viška rada, to jest prenijeti višak rada i novostvorenu vrijednost u onim omjerima o kojima je govorio Šime Đodan i kasniji govornici, zatim je potrebno ići na što jače djelovanje zakona vrijednosti koji de facto danas ne djeluje, i to izgradnjom sasvim drugačijeg sistema cirkulacije bankarskih sredstava, izmijeniti ulogu emisione banke, ulogu reeksportera i tako dalje, jer bi tek tada došlo do tzv. objektivnih pretpostavki za racionalno ekonomsko ponašanje osnovnih agensa reprodukcije.

Ovakav sistem doveo je do jedne specifične ekonomske i političke patologije našeg društva, gdje su se u stvari formirale paralelne konzervativne i neracionalne strukture, kako na nivou širih društveno-političkih zajednica a naročito na nivou federacije, tako i na nivou radnog kolektiva. U stvari, tko u principu komunicira s tim tzv. strukturama društveno-političkih zajednica koje blokiraju čitav proces ekonomsko-društvene transformacije; ne komuniciraju najkreativnije u pogledu interesa najadekvatnije snage nego isto tako komuniciraju otuđene birokratske snage koje imaju privilegij u tom mehanizmu i koje radi svojih interesa ne vrše dovoljno jak pritisak na makro sistem i njegove

nosioce. Prema tome, u stvari mi na scenu našeg društveno-ekonomskog i političkog sistema u postojećoj konstelaciji snaga radi ovih makro pretpostavki nismo doveli osnovnu interesnu energetiku i kreativnu silu koja postoji u bazi društva i koja bi onda radi svojih interesa ostvarila sasvim drugačije makro pretpostavke za svoje racionalno ekonomsko ponašanje u mikro strukturama. Dok se god ne razbiju te i takve barijere, prije svega kažem na centralnom nivou, dotle ne mogu otpočeti procesi racionalnog restrukturiranja poslovnog mehanizma poduzeća i na osnovi toga ne može se otvoriti jedan sasvim drugačiji proces tzv. funkcionalne koncentracije faktora reprodukcije i funkcionalne koncentracije financijskih sredstava, odnosno financijskog kapitala koji bi onda normalno obavljao sasvim drugačiju ekonomsku funkciju. Nosile bi ga sasvim drugačije pokretačke snage i imao bi sasvim drugačije ekonomske efekte na tempo rasta, na produktivnost, na životni standard, na optimalizaciju serija i tako dalje.

Tu bi valjalo kazati da je osnovna pokretačka snaga našeg sistema proizvođač šire shvaćen sa svojim ekonomskim interesom koji se, po mom shvaćanju, prije svega izražava u osobnom dohotku, jer je u stvari osobni dohodak taj koji izražava najelementarniji interes svakoga pojedinca, osnovna pokretačka snaga našeg cjelokupnog društva; morao bi biti osnovna pokretačka snaga privrednog i društveno-ekonomskog sistema. Po mom shvaćanju, osobni dohodak je polazna društveno-ekonomska pretpostavka za tzv. optimalno strukturiranje proizvodnog i ekonomskog sistema. O čemu se tu radi? Tu se radi o tome da je cilj socijalističke robne proizvodnje, kao što znamo, zadovoljavanje potreba proizvođača i društva kao cjeline, a da je u stvari direktni ekonomski izraz toga cilja osobni dohodak. Prema tome je akumulacija izvedena veličina. Akumulacija u krajnjoj liniji treba da služi maksimalizaciji toga osobnog dohotka putem kojeg se pokriva kompletna struktura potreba i posredstvom kojeg se pored ostalog i reproducira sam taj proizvođač kao personalna komponenta proizvodnih snaga s jedne strane i s druge strane kao osnovni agens društveno-ekonomskog sistema.

Prema tome, to je u stvari bazični kriterij za donošenje racionalnih, kratkoročnih i dugoročnih ekonomskih odluka, to je kriterij za optimalizaciju proizvodnog i ekonomskog sistema i normalno kriterij za adekvatno rastvaranje dohotka na pojedine uvjete reprodukcije od kojih ovisi dohodak. Ako bismo pošli od toga, onda bi u stvari na nivou elementarnih društveno-ekonomskih ćelija, a to su sada radne jedinice, (mi ih možemo i drugačije zvati), došlo do maksimalnog oslobađanja interesne i kreativne sile pojedinaca i udruženog rada. Ta sila koja je u dosadašnjem sistemu blokirana, odredila bi u stvari kriterije na osnovu kojih bi se strukturirao čitav naš proizvodni i privredni sistem i dovela bi do racionalnog procesa koncentracije financijskih sredstava.

Birokracija pruža vrlo interesantnu krilaticu: da prije svega racionalnost proizvodnog sistema ovisi o koncentraciji stručnih snaga, o takozvanim apriornim bankarskim ili nekim drugim stručnim koncentracijama u kojima rade visokokvalificirani kadrovi, međutim, dosadašnja su izlaganja pokazala da racionalnost sistema prije svega zavisi od kretanja interesa, i to od bazičnih interesa i da tek ti bazični interesi mogu dovesti do formiranja optimalnih i efikasnih stručnih službi koje će biti pod pritiskom tih interesa i koje će spomenuti interesi, u krajnjoj liniji, verificirati. Inače, kao što je poznato, znanje kao takvo postaje sterilno, u sistemu deformiranih društveno-ekonomskih odnosa, u njima čak veće znanje može biti još opasnije za zamagljivanje odnosa i za održavanje starog društveno-ekonomskog sistema koji je u sukobu s interesima bazičnih nosilaca sistema, što je u našem slučaju. Svi dobro znamo da JIB ima vrlo stručan aparat, a da svaka prosječna radna organizacija ipak donosi racionalnije ekonomske odluke od JIB, što se najbolje može vidjeti kroz varirajući marginalni kapitalni koeficijent koji kod samoupravne privrede iznosi od 0,8 do 2, a kod banke, kod prethodnih odluka koje uglavnom financira JIB, negdje od 2 do 6. Isto tako, na primjer, zagrebačka privreda koja nije naročito kadrovski kapacitirana, koja bi mogla stručno biti i daleko bolje fundirana, ona ima marginalni kapitalni koeficijent negdje oko jedan. I pored sve stručnosti JIB i drugih saveznih banaka gotovo ni jedan dinar, odnosno vrlo mali ili skoro nikakvi kapital ne dolazi u tu privredu, a s druge strane radne organizacije koje su napravile te skokove u tako ograničenim uvjetima, kao što znamo, donose racionalne ekonomske odluke i ulaze u tzv. funkcionalnu koncentraciju faktora i nema nikakvog sukoba između — da se tako izrazim — totalne deetatizacije viška rada i njegova prenošenja na osnovne agense reprodukcije i maksimalne koncentracije faktora grandioznih razmjera od 500 do 1.000, pa u perspektivi možda i 2.000 milijardi starih dinara.

Šime Đodan:

Ako bismo pokušali rezimirati ova izlaganja drugova koji zastupaju u biti istu platformu, a to znači bore se za dosljedno provođenje načela privredne reforme, onda bismo morali konstatirati:

da ekonomska politika nije u svemu sukladna s proklamiranim načelima privredne i, naročito, društvene reforme.

Konkretna rješenja deviznog, monetarnog, i bankarskog sistema nisu u skladu s reformom. Tim mehanizmom uvelike se odlivaju i eksteritorijaliziraju sredstva iz privrede. Tako, na primjer, iz privrede općenito — budući da ona ne može obavljati ni jednostavnu reprodukciju — izvlače se čak i fiksni fondovi. To je naročito karakteristično za privredu Hrvatske, gdje je stupanj amortiziranosti privrede daleko iznad jugoslavenskog prosjeka i iznosi oko 65 posto, a to znači praktično da se i dalje iz Hrvatske prenose fiksni fondovi na druga područja SFRJ ovisno o volji i želji aktera ekonomske politike.

Raspodjela narodnog dohotka pogodila je privredu, a nije išla u pravcu poboljšanja njene situacije. Asocijacije neposrednih proizvođača danas manje utječu na tokove privredne reforme, odnosno na reprodukciju, nego što su utjecale 1966. godine. Drugim riječima, radnička klasa nije dobila ono mjesto koje joj je reforma namijenila.

II. PROŠIRENA REPRODUKCIJA

Šime Đodan:

Sistem reprodukcije i mehanizmi kojima se provodi sistem reprodukcije u stvari su najvitalniji kanali društvenog i privrednog života u svakoj zemlji. Svaka zemlja teži za tim da organizira što je moguće racionalniji sistem reprodukcije, ovisno o njenim specifičnim prilikama. Teoretski gledano, moguće je proširenu reprodukciju organizirati autarhično. I, naravno, drugi model može biti otvorena privreda i proširena reprodukcija u otvorenoj privredi.

Gledano čisto teoretski, sasvim su različiti principi organiziranja proširene reprodukcije u ova dva različita modela. Nije potrebno posebno dokazivati zašto Jugoslavija kao relativno mala zemlja, sirovinski nedovoljno bogata, s malim tržištem i tako dalje, ne može podnijeti zatvorenu privredu. Ne može biti autarhična. Prema tome, i principi proširene reprodukcije koji bi bili zasnovani na prvom konceptu, na konceptu autarhične privrede ne bi doveli do optimalnih rezultata u našoj zemlji.

No, međutim, unatoč tako poznatim teoretskim stavovima, Jugoslavija se ipak pretežno autarhično razvijala. I, privredna reforma zapravo trebala je da radikalno stane na put tim autarhičnim tendencijama i teorijama o tome kako kod nas treba da raste brže odjeljak jedan od odjeljka dva.

Privredna je reforma, ne samo teoretski, dala objašnjenja za nova gledišta o novom konceptu proširene reprodukcije, nego je i proklamirala zapravo nove principe i nove mehanizme, kojima će se provoditi otvorena privredna reprodukcija.

Sadašnja situacija, međutim, opet divergira od tih principijelnih stavova, divergira zbog toga, što mi imamo zapravo situaciju u kojoj privreda ili nosioci proširene reprodukcije u bazi ne mogu doći u potpunoj mjeri, ili bolje rečeno, dolaze jedva do izražaja u organiziranju reprodukcije. To se može argumentirati i s brojkama — da je na primjer 1967. godine privreda raspolagala sa svega 615 milijardi brutto investicija, dok su iznosi funkcionalne amortizacije činili 815 milijardi. Drugim riječima, privreda 1967. godine nije raspolagala ni sa toliko sredstava, da se osigura jednostavna reprodukcija.

Na drugoj strani, čitave brutto investicije u Jugoslaviji iznosile su preko 1900 milijardi starih dinara. Dakle, na tu ogromnu masu sredstava, privredi je ostalo nešto manje od jedne trećine brutto investicija. Ako se tu gledaju obrtna sredstva, onda je još teža situacija.

Prema tome, kakvu situaciju danas imamo? U stvari, imamo takozvani dihotomni sistem proširene reprodukcije. Jedan dio jednostavne reprodukcije organizira samoupravna privreda, koja je otvorena prema svjetskom tržištu, utjecajima sa svjetskog tržišta, konkurenciji sa svjetskog tržišta, koja je dobrim dijelom zastarjela i mora da pliva u tim velikim poteškoćama bez sredstava. Ali, pozitivno je u privrednoj reformi to, što unatoč tako teškoj situaciji u stvari izbijaju na površinu zdrave strukture. Obavlja se restrukturiranje u dubini naše privrede, koje bi trebalo podržati. Međutim, pošto su golema sredstva za proširenu reprodukciju i za jedan dio jednostavne reprodukcije odvojena od privrede, etatizirana, angažirana na takozvane prethodne obaveze, to nema dovoljno podrške da se ovi pravci pozitivnih kretanja dalje razvijaju. I šta se sada događa? U stvari, prekidaju se pozitivni trendovi reprodukcije. Ono što privreda naglašava pozitivno, i s čime želi da se uklopi u svjetsku podjelu rada trebala bi u stvari proširena reprodukcija da nastavi. Međutim, proširena reprodukcija pošto je organiziraju državni faktori, vanprivredni faktori, ne nastavlja te pozitivne pravce, nego nastavlja neke potpuno nama za sada nejasne pravce. Mi ne znamo točno kakva će biti vrijednost tih objekata kada oni budu završeni. Ne znamo da li su oni na glavnim pravcima razvoja. Ne znamo, da li će oni značiti pomoć našoj privredi u uklapanju u svjetsku podjelu rada ili će to biti dodatni kamen oko vrata, a već ima nagovještaja, da će upravo biti tako zbog toga što neki novi objekti već proizvode gubitke.

Takav dihotomni sistem proširene reprodukcije neodrživ je. On je potpuno neracionalan i dovodi do veoma loših posljedica. Naime, 1967. godine unatoč tako silnim investicijama, stopa rasta u industriji bila je nulta. Modernizacija je zakazala. Prema tome, ako nastavimo i dalje takvom politikom odvajanja sredstava i nepraćenja pozitivnih pravaca razvoja u našoj privredi, naša će privreda sve više zapadati u goleme teškoće. To se pokazuje i kroz to, što su marginalni kapitalni koeficijenti sve gori i gori. Tako na primjer u nekim područjima, koja su i po dokumentima za IX kongres proglašena opet kao prioritetna, odnosno, kao područja koja treba brže razvijati od ostalih, marginalni kapitalni koeficijenti iznose čak 10 : 1. Tako je, na primjer, u Crnoj Gori marginalni kapitalni koeficijent točno 9,88. Drugim riječima, tamo treba investirati 10 dinara, da bi se dobio dinar uvećanja narodnog dohotka.

Na drugoj strani mi imamo područja gdje su marginalni kapitalni koeficijenti jedan, a to znači da je potrebno investirati samo jedan dinar, da bi se dobio dinar uvećanja narodnog dohotka. Zabrinjavajuće je kako ekonomska politika u Jugoslaviji stalno zaobilazi ta područja, koja zapravo pružaju najoptimalnije rješenje za brzi razvoj Jugoslavije. Ja ću ovdje primjerice navesti grad Zagreb. To područje ima marginalni koeficijent jedan. To znači, treba investirati samo jedan dinar, da bi se dobio dinar uvećanja narodnog dohotka. Jugoslavenski prosjek je tri. To znači, da je zagrebačko područje optimalnije trostruko i da su investicije efikasnije trostruko. Ali, kada nama govore savezni funkcioneri i bankari kako su oni veoma stručan aparat, mi možemo takve tvrdnje vrlo brzo oboriti. Ako je to vrlo stručan aparat, zašto onda ne investira na područjima koja su najoptimalnija? A, ako je to ipak stručan aparat, onda znači da namjerno neće investirati na područjima koja su najoptimalnija. Prema tome, kako god okrenuli — taj aparat ne zadovoljava.

Može se postaviti pitanje sada — gdje su argumenti za takvu tvrdnju. Mi znamo, da je u prošlosti bilo dosta slučajeva gdje su vršeni upravo montirani natječaji za sredstva. Prema tome, da je taj aparat motiviran vanekonomskim odlukama, to je evidentno. A, čim je tako, mi ne možemo pristati na činjenicu da takav aparat vodi ekonomsku politiku u Jugoslaviji i da radnička klasa jugoslavenskih naroda i jugoslavenska ekonomija bude podređena takvom aparatu.

Odluke VIII kongresa su tražile da se prenese akumulacija na samoupravnu privredu, da se omogući organiziranje jednog jugoslavenskog policentričnog grupacijskog, otvorenog modela, gdje bi se integrirala srodna privreda po grupacijama bez obzira na republičke granice, pa i bez obzira na jugoslavenske granice, mi se moramo šire integrirati i uklopiti u svjetsku podjelu rada, radi optimalizacije privređivanja. To se postići ne može ako se sredstva ne prenesu na samoupravne asocijacije neposrednih proizvođača. Mi vidimo, da ta sredstva nisu prenesena. Naprotiv, privreda u ovoj godini 1969. ima manje sredstava nego na početku reformskog perioda. A to je jedan ozbiljan zaokret koji nije u skladu s privrednom reformom i — prema tome, poruka bi morala biti u stvari, da se rigorozno preispitaju odluke organa ekonomske politike između VIII i IX kongresa i da se jedanput mi u Jugoslaviji naučimo, da riječi moraju biti sukladne sa djelima. U protivnome možemo diskutirati o tim našim problemima koliko god hoćemo, ali problemi bez adekvatnih akcija neće biti riješeni.

Vladimir Veselica:

Kad se govori o problemima reprodukcije, a posebno sistema procesa proširene reprodukcije, onda je potrebno naglasiti da je bazična suprotnost u razvoju sistema samoupravljanja i sistema reprodukcije u Jugoslaviji suprotnost između prevladavajućeg etatističkog načina privređivanja i raspodjele, bolje rečeno, distribucije sredstava s jedne strane i formalno afirmiranog samoupravljačkog odnosa s druge strane.

To govorim zbog toga što je do vidnijeg sukoba između etatističko-birokratskih i samoupravljačkih snaga došlo oko 1960. godine kada se je na dnevni red postavilo pitanje pozicije viška rada i pod čijom vlašću treba da bude osnovna poluga razvoja društva, a to je akumulacija.

Gledajući čisto ekonomski etatistički način privređivanja, a posebno etatistički sistem procesa reprodukcije je pokazao svoje nedostatke i defekte, koji mogu biti pogibeljni za daljnji uspješni razvoj jugoslavenske privrede. Po mojoj ocjeni, to se svodi na to da etatistički način privređivanja reprodukcije slabi društvenu ekonomiju rada i u tom pogledu on je povijesno prevladan. Etatizam manifestira svoju snagu kroz mehaničko povećavanje proizvodnje, drugim riječima, on podvrgava sve kriteriju maksimalne proizvodnje potrebnih vrijednosti ne respektirajući djelovanje tržišnih zakona, a prije svega djelovanje zakona vrijednosti. Etatizmu je svojstveno subjektivno upravljanje viškom rada. Drugim riječima, voluntarizam birokratskih struktura koje u svojim rukama imaju ključeve ekonomske moći je dominantan u usmjeravanju privrednog razvoja, a pošto on slabi ekonomiju društvenog rada, onda je sigurno da produktivnost jugoslavenske privrede nije na onoj razini na kojoj bi mogla biti s obzirom na potencije koje ona u sebi ima.

Proizvodni kapaciteti izgrađeni posredstvom etatističke logike teško se mogu do kraja iskoristiti, tako da predstavljaju ekonomski neupotrebljiva sredstva. To se ogleda kroz niski stupanj korištenja prije svega industrijskih kapaciteta; sigurno da to automatski remeti jedno optimalno efektuiranje uloženih sredstava za investicije. Kapitalni koeficijent u Jugoslaviji bio bi mnogo povoljniji kad bismo imali optimalno korištenje postojećih sagrađenih kapaciteta.

Etatistička privreda na višem nivou razvijenosti proizvodnih snaga blokira djelovanje objektivnih ekonomskih zakona i u tom smislu mi ne možemo znati kakvo bi stvarno bilo ponašanje samoupravljačke i samoorganizirane privrede, jer ona u svojim rukama nema osnovnu polugu razvoja, a to je akumulacija.

Stope privrednog rasta, na kojima etatizam gradi svoju ideološko-ekonomsku platformu pokazuju smanjenje. Drugim riječima to znači, da je on prevladan. Jer, u krajnjoj liniji, ukoliko jedan društveno ekonomski sistem blokira ubrzani razvoj proizvodnih snaga, on se samim tim pokazuje kao ekonomski neodrživ.

Dalja negativna karakteristika etatističkog načina reprodukcije je u tome, što inflatorno-deficitarno financiranje privrednih investicija, a i nekih drugih oblika potrošnje, prije svega opće potrošnje, postaje zakonitost; to u stvari izaziva veliku zaduženost privrede i zemlje. Nama su svima dobro poznati veliki inozemni dugovi jugoslavenske privrede, a posebno zaduženost privrede unutar Jugoslavije prema neprivrednim faktorima.

Defekt etatizma najviše dolazi do izražaja čim se u privrednom životu počinju afirmirati ekonomski zakoni. U tom smislu nije ni slučajno što je otpor birokratskih snaga nastao baš u onoj etapi kada su samoupravljačke snage htjele da preuzmu u svoje ruke osnovnu polugu, a to je akumulacija.

Ono što nas danas najviše zabrinjava, to je da birokratsko-etatistički odnosi još uvijek predstavljaju snažnu i realnu karakteristiku društveno-ekonomskih odnosa; što je kod upravljačkog sloja u Jugoslaviji etatizam duboko usađen u njihov način mišljenja. Od razrješavanja ove temeljne suprotnosti između deklarativno afirmiranih samoupravljačkih odnosa s jedne strane i prevladavajućih birokratsko-etatističkih odnosa s druge strane u praksi, zavisi i efikasno rješavanje sistema reprodukcije u smislu da radni čovjek shvaćen kao subjekt društveno-ekonomskog i političkog sistema bude nosilac tog sistema.

Čak je i u Društvenom planu razvoja Jugoslavije od 1966. godine naglašeno, da su se posebno u investicionoj politici očitovale slabosti koje su proizašle iz nedograđenosti privrednog sistema i njegova zaostajanja za potrebama samoupravljanja, a posebno iz okolnosti, da radne organizacije nisu bile pretežni nosioci proširene reprodukcije, odnosno, da neposredni interes radnog čovjeka nije bio odlučujući faktor tih procesa. Prema tome, i u samom tom dokumentu, koji se ne može poistovjetiti s reformskom logikom, postoji jedna oštra kvalifikacija, da radni čovjek nije postao nosilac tog sistema. Ne samo da je 1967. godina bila katastrofalna u smislu takozvanih procesa dezinvestiranja, drugim riječima kad se gubi postojeća supstanca radnih organizacija, nego je 1968. godina bila još fatalnija. U tom smislu evo nekoliko podataka.

Dok su ukupna investiciona ulaganja u osnovna sredstva svih privrednih organizacija na području Jugoslavije iznosila 537,5 milijardi u devet mjeseci 1968. godine, dotle za taj isti period amortizacija iznosi 677,4 milijarde starih dinara ili odnos između investicionih ulaganja i

amortizacije iznosi 79,3%, to drugim riječima znači, da je efekt dezinvestiranja bio 139,9 milijardi starih dinara.

Dok je pozicija radnih organizacija krajnje nepovoljna (sami podaci govore po sebi kakva je), dotle s druge strane banke povećavaju svoje učešće u investicionim ulaganjima na 46,5%. Ako uzmemo u obzir, da je dio kapitala društveno-političkih zajednica usmjeravan kroz bankarske mehanizme, onda stvarni odnosi pokazuju da privredne organizacije u reformskim uvjetima privređivanja dolaze u ekonomsko-financijski inferiorniji položaj nego što su bile neposredno u predreformskom i u prvoj godini djelovanja mehanizma društveno-ekonomske reforme. Njihovo je učešće 1963. godine u ukupnim investicionim ulaganjima bilo veće nego što je iznosilo 1967. i 1968. godine kada iznosi samo 32% od ukupnih investicionih ulaganja.

Reformski cilj bio bi u tome, da bi privredne organizacije morale raspolagati najmanje sa 70% sredstava za investicije. Drugim riječima, odnos između 32% i 70% je takav, da bi on zahtijevao skokovite i duboke promjene u postojećim mehanizmima raspodjele, koje bi radne organizacije mogle osloboditi da one budu nosioci alokacije raspoloživih sredstava akumulacije.

To naglašavam zbog toga, što postojeći sistem i amortizacije, iako je sprovedena revalorizacija osnovnih sredstava, ne omogućavaju da radne organizacije osiguravaju elemente jednostavne reprodukcije. Evo primjera.

Ukupna, bolje rečeno, prosječna stopa amortizacije svih privrednih organizacija u 1967. godini iznosila je 4,06%. Drugim riječima trebalo bi 25 godina, da se na sadašnjem nivou tehnike i tehnologije akumuliraju potrebna sredstva, da se izvrši samo zamjena postojećih kapaciteta. A, poznato je da mnogo privrednih organizacija u Jugoslaviji, posebno na zagrebačkom području koje malo bolje poznajem, ima strojni park iz 19. stoljeća, i da na takvom nivou tehnike i tehnologije s takvom opremljenošću rada, ne mogu ostvariti strateški cilj reforme: intenzifikaciju privređivanja i efikasno se uključiti u svjetsku podjelu rada. Ono što je najfatalnije jest to, da industrija ne može osigurati suvremeniju tehniku i tehnologiju, jer i dalje prevladava logika novih investicija, paralelnih kapaciteta i tako dalje.

Rješenja koja se nameću, a koja su dijelom naglašena i u dokumentu za IX kongres SKJ bila bi slijedeća:

Prije svega, treba ukinuti kamatu na poslovni fond.

Ono što je neprihvatljivo i u samom dokumentu je to, što se zagovaraju i drugi instrumenti ekonomske politike, koji bi mogli dignuti dio dohotka ili dio akumulacije od radnih organizacija za gradnju velikih i skupih objekata. Tako se negira mogućnost i sposobnost samoorganizirane privrede, da ona na bazi svojih interesa, bolje rečeno interesa udruženog rada obavlja koncentraciju i centralizaciju sredstava. Drugim riječima, mi moramo sistem prisilne i centralističke akumulacije zamijeniti sistemom demokratske centralizacije sredstava na bazi odluka samoorganizirane i samoupravljačke privrede.

Trebalo bi smanjiti prihode svih društveno-političkih zajednica. Ja ću biti precizan. U 1967. godini savezni porez na promet iznosio je preko 800 milijardi starih dinara. Premije i osiguranja, vodni doprinos, doprinos na gradsko zemljište — prema tome, cjelokupna neprivredna struktura je tako postavljena da preko 70% viška rada, cijelu akumulaciju, odnosno, sva sredstva za proširenu reprodukciju ekstrahira od osnovnih nosilaca privrednog razvoja. Iako nam praksa pokazuje, da

one radne organizacije koje u postojećem sistemu raspodjele ostvaruju iole značajniju akumulaciju u stvari su osnovni nosioci i razvoja i tehničkog progresa. Navodim primjer INE, iako INA u postojećim instrumentima sekundarne raspodjele ima prilično povoljan položaj, ali je ujedno INA i glavni nosilac jedne racionalne investicione aktivnosti koja optimalizira strukturu naftne privrede ne samo u relacijama Hrvatske nego i u relacijama Jugoslavije, dok se s druge strane neprivreda tako ponaša da bi htjela graditi sistem paralelnih kapaciteta, još šest-sedam rafinerija koje bi u stvari ugrozile i vitalne interese postojećih radnika u INI. Ne zaboravimo da naftna privreda obilato alimentira i savezni budžet i republički budžet i budžet grada Zagreba i da pored svega odvaja značajna sredstva za akumulaciju. Drugim riječima, radnička klasa, radni ljudi u sistemu stjecanja dohotka koji stvara veći manevarski prostor ne ponašaju se potrošački. Jer, upravo oko toga nastaje dilema kod birokracije, tobože, kada bi se spustio dohodak na nivo radnih organizacija, došlo bi do pretvaranja akumulacije u fond osobne potrošnje, međutim ako se respektira djelovanje objektivnih ekonomskih zakona, a prije svega zakona vrijednosti, onda zakon vrijednosti ne dozvoljava cijepanje akumulacije i njeno pretvaranje u fond osobne potrošnje.

Godina 1968. pokazuje veliko investiciono oživljavanje, tako da stopa rasta investicija za 11 mjeseci 1968. godine u odnosu na 11 mjeseci 1967. godine iznosi 26,2%, ali u toj stopi rasta lavovski dio imaju banke, jer i pored toga što je njihovo učešće u ukupnim ulaganjima 46,5%, stopa rasta sredstava koje banka ulaže je 33,2%. Drugim riječima, i mjere ekonomske politike, koje su išle za transformacijom nekih oblika kratkoročnih kredita da se mogu upotrijebiti za investicije su uglavnom preferirale investicioni aktivitet banaka i neprivrednih faktora, a u stvari je i dalje trajao proces slabljenja uloge radnih organizacija kao osnovnih nosilaca sistema društveno-ekonomske reforme.

Prema tome, rješenja postoje. Ona nisu nova. Ona su davno zacrtana, međutim, kod nekih utjecajnih faktora i faktotuma ne postoji dovoljno stvarne dobre volje i akcije, da se postojeći instrumentarij, koji je općenito neracionalan, izmijeni u smislu definirane pozicije osnovnog nosioca sistema reprodukcije, a to je radni čovjek.

Ono što posebno aktualizira sistem produkcije kod nas u Jugoslaviji je pitanje odsutnosti takozvanih ekonomskih preferencija. Naime, proces uklapanja Jugoslavije u međunarodnu podjelu rada zahtijeva optimalno i racionalno korištenje onih raspoloživih resursa s kojima Jugoslavija ima prednost u odnosu na ostali vanjski svijet. Međutim, pogrešno usmjeravanje investicionih sredstava hipertrofira strukturu jugoslavenske privrede i na toj je osnovi nemoguće iskoristiti optimalno raspoložive proizvodne resurse s kojima Jugoslavija ima komparativne prednosti. Mnogi misle, da bi sistem ekonomskih preferencija, koji u stvari znači razvoj onih grupacija i grana za koje Jugoslavija ima najviše uvjeta, a naročito onih sa stanovišta uklapanja u svjetsku podjelu rada, ugrozio ubrzan razvoj nedovoljno razvijenih područja. Takvi argumenti nisu prihvatljivi s obzirom na činjenicu što nerazvijena područja imaju raspoloživih proizvodnih faktora koji imaju određene komparativne prednosti ne samo u relacijama Jugoslavije, nego čak i u svjetskim relacijama. Radi primjera navodim kompleks obojene metalurgije, koji se i mora najbrže razvijati u nerazvijenim područjima, jer razvijenija područja takvih uvjeta nemaju.

Ovo napominjem zbog toga što — ukoliko se ne definira i ne prihvati politika ekonomskih preferencija u smislu da ne može biti svaštarske investicione aktivnosti — Jugoslavija se ne može optimalno uklapati u svjetsku podjelu rada i u tom se smislu otvara proces jedne blokade realizacije temeljnih ciljeva društvene ekonomske reforme. Drugim riječima, sistem reprodukcije kakav je danas u Jugoslaviji prisutan, prije svega je funkcija postojećih odnosa u raspodjeli i bez radikalne izmjene instrumenata raspodjele ne može biti poboljšavanja položaja osnovnih nosilaca privredne aktivnosti, odnosno, radne organizacije, i samoupravljanje kao takvo, se ne mogu afirmirati kao dominantan sistem ekonomskih odnosa.

Hrvoje Šošić:

Problem reprodukcije, a naročito proširene reprodukcije, toliko je u sadašnjem času našeg privrednog razvoja vezan za financijski kapital, da starog dobrog Katona s njegovim »Ceterum censeo Carthaginem esse delendam« moramo parafrazirati na sadašnji bankarski sistem — bankarske fondove treba razoriti.

U dosadašnjim debatama i u dosadašnjim diskusijama o problemu proširene reprodukcije prvenstveno se osvrćemo na odnos učešća radnih organizacija u stvorenom nacionalnom dohotku. Ali, to je samo jedan dio problema. To je problem koji rješava privrednu situaciju ubuduće, ali ne i sada. Ostaje sasvim otvoreno pitanje — kako da se privreda reproducira kada nema osnovna sredstva ne samo za proširenu nego ni za jednostavnu reprodukciju. Primjera ima više, a moramo poći od onog već iznesenog u raspravi o državnom kapitalu, da svojim vlastitim sredstvima, dakle, svojim poslovnim fondom privreda ne pokriva ni sadašnju vrijednost osnovnih sredstava. Jasno je, tada da je cjelokupna reprodukcija u rukama financijskog i bankarskog kapitala.

Ta situacija s kojom se danas neposredni proizvođači kao osnovni nosioci reprodukcije susreću, teža je nego ranije kada su donošene etatističke odluke o raspodjeli financijskih sredstava.

U različitim privrednim aktivnostima možemo naći vrlo tešku situaciju. Interesantan je slučaj poljoprivrede. Cjelokupna poljoprivreda Hrvatske pokriva svega 70% sadašnje vrijednosti osnovnih sredstava svojim poslovnim fondom. To znači, da jedna trećina sadašnje vrijednosti osnovnih sredstava i cjelokupna obrtna sredstva financiraju poslovne i ostale banke. To dovodi do toga, da u jednom od naših najvećih poljoprivrednih kombinata nije bilo moguće da se nabavi ni aparat za varenje, pošto se cjelokupna amortizacija koristila za otplatu dospjelih anuiteta.

Ono što je karakteristično za privredu Jugoslavije i Hrvatske, a što je već iznio Vlado Veselica, karakteristično je i za poljoprivredu. Prema amortizaciji iz 1967, povećanoj za 34%, reprodukcioni ciklus poljoprivrede trajao bi 25 godina. Poljoprivreda ne može osigurati svoju reprodukciju, niti ako bi joj se cjelokupni nacionalni dohodak ostavio na samostalno raspolaganje i za 5 do 10 godina. Sredstva koja su joj potrebna za reprodukciju moraju joj se osigurati vraćanjem onih sredstava, koja su joj u ranijim godinama oduzeta, odnosno, potrebno joj je osigurati onu polaznu bazu koje sada nema, jer su reformom izvršene razne izmjene. Došlo je do izmjena u škarama cijena, kurs dolara je povećan za 66%, a izvršena je i revalorizacija osnovnih sredstava. Sve to

traži povećanje uloženih financijskih sredstava, koje poljoprivreda nikako nije mogla da osigura putem depresiranih cijena.

Slična je situacija i s drugim privrednim oblastima. Ovdje se ponovno moramo vratiti na onaj problem, koji smo iznijeli kod problema državnog kapitala, a to je, da se privredi moraju vratiti ona sredstva, koja su joj u proteklim godinama oduzeta na taj način što je oporezivana prelivena supstancija poduzeća u dohodak, što je oporezivan anticipirani dohodak i što je razlika revalorizacije osnovnih sredstava tretirana kao dohodak, a ne kao dio supstancije poduzeća.

Poljoprivreda i još neke privredne djelatnosti, kao na primjer saobraćaj, koje su imale depresirane cijene, u takvoj su situaciji, da je sva razlika revalorizacije i sva prelivena supstancija otišla u korist djelatnosti izvan tih privrednih aktivnosti i u korist prihoda države. To je zbog toga, jer je depresiranim cijenama ostvarivan tako nizak dohodak, da se supstancija nije prelivala u neposrednu potrošnju radnika zaposlenih u tim privrednim aktivnostima.

Danas se čitav privredni razvoj zasniva na radnim organizacijama koje trebaju biti osnovni nosioci proširene reprodukcije. To je moguće u onim privrednim aktivnostima, koje su početkom reforme imale najneophodnija sredstva za svoju reprodukciju. Međutim, one privredne aktivnosti koje su se burno razvijale, a naročito one privredne aktivnosti, koje su se razvijale nakon privredne reforme u skladu upravo s intencijama privredne reforme, da se takve privredne organizacije razviju, nisu u mogućnosti ni na koji način da svoju reprodukciju održe.

Interesantan je primjer pojedinih naučnih ustanova, koje su se upravo nakon reforme potpuno osamostalile i odvojile od državnih struktura. Te naučne ustanove, u skladu sa zahtjevima reforme, povećavaju opseg svoga poslovanja za nekoliko puta, a nijedna banka ih ne može kreditirati, jer je bankarskim propisima isključena mogućnost, da se kreditiraju osnovne potrebe naučnoistraživačkih ustanova. Kako onda možemo očekivati odgovarajući razvoj i ekspanziju naučnoistraživačkog djelovanja!?

Neke druge aktivnosti, kao što su na primjer saobraćaj i zanatstvo, bile su gotovo dvije decenije isključene iz cjelokupnog sistema bankarskog kreditiranja na osnovi nekakvih nazovi naučnih koncepcija, da tim djelatnostima nije potrebno davati kreditna sredstva, jer da u tim aktivnostima proces reprodukcije počinje sa N_1. Zbog toga, jer recimo putnik u saobraćaju plati svoj prijevoz prije nego što je koristio prijevoznu uslugu. Ali se nije vodilo računa, da je za prijevoz tog putnika trebalo prethodno osigurati lokomotivu, vagone, željezničke stanice i željezničke pruge.

Isto se tako moglo očekivati, a to je i Smjernicama predviđeno, da se usklade instrumenti raspodjele sa sistemom dohotka koji je osnovni agens privrednog i društvenog razvoja. Međutim, zadržavanjem dosadašnjeg sistema instrumenata raspodjele, dolazimo u situaciju, da tvornice alkoholnih pića imaju tri puta veću mogućnost iz ostatka dohotka za proširenu reprodukciju nego naučnoistraživačke ustanove.

Osim toga, ostaje otvoreno pitanje takozvane stare industrije i onih privrednih aktivnosti koje su se razvile uglavnom prije reforme. Reprodukciona vrijednost uloženih sredstava tih djelatnosti porasla je za nekoliko puta. Tako, na primjer, u jednom konkretnom slučaju jedna nova modernizirana linija u jednoj tvornici prehrambene industrije košta

sto puta više nego što je knjigovodstvena vrijednost linije koja se sada koristi, a gdje radnici rade pod najtežim mogućim uvjetima.

Međutim, sa sto puta više uloženih sredstava ostvaruje se samo četiri puta veća proizvodnost. Ostvarila bi se veća rentabilnost i ekonomičnost. Ali, ta radna organizacija nikada neće moći vlastitim sredstvima modernizirati svoju proizvodnju. Osim toga, zbog razlike između reprodukcione i knjigovodstvene vrijednosti u svim starim industrijama, a to je karakteristično naročito za grad Zagreb, i pojedine industrijske centre koji su se ranije razvili, potrebno je dva do deset puta više sredstava, da se održi jednostavna reprodukcija. Reprodukciona vrijednost osnovnih sredstava rasla je brže nego što su bile radne organizacije u mogućnosti, da stvaraju dohodak.

Postavlja se pitanje sada — gdje su rješenja? Rješenja nalazimo u dosljednoj primjeni sistema dohotka i samoupravljanja, djelovanja isključivo na logici dohotka. To bi praktički značilo, da prvo treba vratiti sredstva radnim organizacijama, jer one nisu u mogućnosti da održe ni jednostavnu, a kamoli proširenu reprodukciju ako nemaju vlastita sredstva barem u odnosu od 70% cjelokupnih sredstava reprodukcije.

Drugo, da se odmah iz emisije dadu sredstva propulzivnima, jer ne postoji nikakva opasnost da bi došlo do inflacije. Osigurana su tržišta, osigurani su kapaciteti. Štednja raste nekoliko puta brže nego što rastu potrošački krediti. Mogućnosti za davanje sredstava propulzivnima postoje.

I, konačno, na temelju svega toga treba stimulirati općejugoslavensku integraciju na temelju apsolutnih kompetitivnih i komparativnih prednosti koje imaju pojedina privredna područja.

Da ovo dokumentiramo i argumentiramo možemo navesti nekoliko primjera, koji su možda već i izneseni. Karakterističan je primjer Saponije u Osijeku, koja ima 10 puta veću akumulativnost, nego neka poduzeća u toj privrednoj grani, a da nikada nije dobila sredstva u cjelosti za jedan ambiciozan program, pa prema tome treba da se zadržava na onom prostoru, na kojem je Schicht prije 40 godina počeo da proizvodi Jelen-sapun. Ona poznata pekmezara u Koprivnici pretvorila se u takvu suvremenu tvornicu, koja je po nekim rezultatima ušla u vrhunskih 20 po poslovnoj politici. Svakako, u vrhunskih 20 u svijetu. Pa ipak, ni ta Podravka nije mogla da dobije sredstva, jer ju je birokratski bankarski sistem blokirao, dok ne stvori određeni odnos između osnovnih i obrtnih sredstava, šta nema nikakve veze ni sa zakonom vrijednosti, ni s osnovnim principima ekonomike koju zna svaki student. Slična je situacija s Plivom u Zagrebu. Ona ostvaruje maksimalnu rentabilnost, maksimalnu ekonomičnost, ali ne dobiva sredstva za ambiciozne programe, nego mora da pronalazi izlaz u svojim vlastitim sredstvima. Ona nije spremna da plaća lihvarske kamate za svoj budući razvitak, jer na taj način ne može da osvoji svjetska tržišta. I, onda na kraju — nitko neće da dade Gavrilovíću u Petrinji nekoliko stotina milijuna starih dinara, iako bi se tim riješio problem razvitka takvih područja kao što su Banija i Kordun. Prema tome, rješenja ima. Rješenja su tu. Ona postoje. I sva kritika koja je upućena na sadašnji bankarski sistem, polazi od toga da se neposrednim proizvođačima koji treba da budu osnovni nosioci društvene reprodukcije, daju sredstva, da bi tu reprodukciju mogli da ostvare.

Uroš Dujšin:

Kada se govori o pitanjima reprodukcije ne valja nikako izuzeti probleme koji se javljaju u međunarodnim ekonomskim odnosima. To naročito zbog toga, što je privredna reforma koju provodimo već tri godine posvetila veliku pažnju upravo tom sektoru narodnog gospodarstva. Naime, zastoj izvoza i deficit u platnoj bilanci ozbiljno je počeo kočiti unutrašnji proces reprodukcije prije reforme. Zašto?

Visoki udio uvoznih proizvoda potrebnih u ukupnom reprodukcionom procesu, doveo je poslovanje privrednih organizacija u tijesnu ovisnost od mogućnosti uvoza, koje dakako opet ovise o prethodno izvršenom opsegu izvoza i visini tekućih otplata dugovanja s inozemstvom.

Govoreći o reprodukciji u otvorenom narodnom gospodarstvu želio bih skrenuti pažnju na nekoliko aspekata razvitka jugoslavenske privrede u prošlosti, sadašnjosti i u perspektivama. Zbog toga ću govoriti o namjerama privredne reforme, o tome što se dogodilo posljednje tri godine i na kraju o perspektivi koju možemo sagledati kroz dokumente za IX kongres.

U 1965. godini izvršen je niz mjera za koje se smatralo, da će dovesti do oživljavanja izvoza i postizanja konvertibilnosti dinara. Devalvacijom dinara željelo se smanjiti uvoz i povećati izvoz. Usklađivanjem cijena željela se uspostaviti bolja uporedivost troškova i cijena domaćih i inozemnih proizvođača, i, na kraju, kreditnom restrikcijom nastojalo se zaustaviti proces inflacije i na taj način dugoročni proces obezvređivanja dinara u međunarodnim i domaćim razmjerima.

Uslijed ovako usko zahvaćenih problema, koji su u stvarnosti daleko složeniji, reforma se često identificirala s monetarnom stabilizacijom i s tehničkim uspostavljanjem konvertibilnosti dinara. Zaboravlja se, međutim, da se privreda Jugoslavije dugo vremena razvijala kao autarhična privredna zajednica i da se zbog toga formalno može postići konvertibilnost isključivo mjerama monetarne politike samo uz cijenu ekonomske krize i nezaposlenosti, pa je potreban jedan dug i složen proces strukturalnih promjena jugoslavenske privrede.

Govoreći o pitanjima što se dogodilo posljednje tri godine moramo konstatirati, da je u tom razdoblju izvoz, suprotno očekivanjima, stagnirao, a da je uvoz naglo rastao. Sve to uz smanjeni opseg reprodukcije, manji od onoga koji se očekivao prije reforme. Očekivalo se da će ukupna potrošnja u zemlji zbog restrikcija u monetarnoj politici opasti, i da će smanjena potrošnja na unutrašnjem tržištu dovesti do preorijentacije proizvođača na izvoz. Do toga međutim nije došlo zbog toga, što je konkurentna sposobnost jugoslavenskih privrednika mnogo niža od očekivane, pa su proizvođači bili prisiljeni smanjiti proizvodnju, jer ne mogu izvoziti čak ni uz subvencije, koje danas — prema podacima koji su objavljeni u štampi — iznose 11 i 15 posto za neke proizvođače.

Sagledamo li pravi uzrok ovih pojava, vidimo, da se on sastoji:

Prvo u tome, da su nedovoljna sredstva kojima raspolažu privredne organizacije u svojim poslovnim fondovima: s jedne strane, to se tiče obrtnih sredstava, a s druge strane, nema sredstava za modernizaciju proizvodnih pogona.

Drugo, nema mogućnosti za strukturalne promjene kao što je već ranije iznio Veselica, nego su ta sredstva već unaprijed predodređena za investicije o kojima je odluka donesena prije provođenja reforme.

Budući da su naši proizvođači nekonkurentni i takvi će još ostati u dogledno vrijeme, jasno je da je potrebna snažna zaštita domaće proizvodnje i samim tim jedan kompleksni vanjskotrgovinski instrumentarij.

Iz ovoga što je ovdje rečeno, jasno se može sagledati veza između vanjskotrgovinskih restrikcija i sadašnjeg statusa koji kapital ima u državnim rukama. Postavlja se sada pitanje — što će se dogoditi poslije 1970? Do danas naša privreda nije dobila jasnu perspektivu za budućnost i naši privrednici danas ne znaju zašto podnose ovolike žrtve i odricanja, i u ime čega.

Ja bih zbog toga skrenuo pažnju za neke aspekte pretkongresnih dokumenata, koji bi možda tu perspektivu mogli dati. Listajući dokumente koji su dati nedavno na javnu diskusiju, vidimo u prvom redu da je svega jedan paragraf (paragraf 36) posvećen međunarodnim ekonomskim odnosima i da se o gorućim problemima govori veoma uopćeno i malo.

Osim toga, tamo gdje dokumenti govore o problemima unutrašnje ekonomske politike nema odraza problematika koja se odnosi na poboljšanje naše situacije u odnosu na inozemne privrednike. Želim samo skrenuti pažnju na pasus koji govori o poreznoj politici. Naime — da bi naši privrednici mogli uspoređivati cijene i troškove s inozemnim proizvođačima, oni moraju imati komparabilne oblike oporezivanja, jer inače ne mogu vidjeti koliko je tko opterećen. Osim toga, ako želimo našu privredu otvoriti prema inozemstvu, ne možemo našega proizvođača opteretiti više nego što je proizvođač opterećen u zemljama koje su nam najopasniji konkurenti, a to su razvijene zemlje Zapadne Evrope i SAD. Samim time data je i gornja granica opterećenja o kojoj se međutim u kongresnim dokumentima nigdje ne govori, iako je ona bitna za daljnji razvoj jugoslavenske privrede.

Čini nam se da se čitav dokument previše lomi između rješenja koja su reformska i koja se odnose na ekonomsku politiku — a to znači: pomoći najboljem — i apriorizma socijalne politike koji znači uravnilovku, a koji je, smatramo, pod veoma jakim utjecajem lipanjskih događaja. Čini nam se, međutim, da je to za dugoročni daljnji razvitak jugoslavenske privrede veoma opasno. Prema tome, gledajući u perspektivu kroz kongresne dokumente kakvi su oni danas, naši privrednici nemaju dovoljno garancije, da će im nakon 1970. godine biti bolje. Doznali smo, naime, da se u nekim saveznim institucijama, naročito u Saveznom zavodu za privredno planiranje, govori već o izradi projekcija razvitka određenih grana za 1985. i 1990. i naša se javnost pita: nije li to na neki način odobravanje nove hipoteke na investicije i poslije ovoga razdoblja do 1970. To bi značilo da će zgrada reforme i dalje biti toliko opterećena hipotekom prethodnih odluka, da se ona dalje neće moći graditi.

Na kraju, želio bih kazati nekoliko riječi o onome što treba učiniti. U prvom redu, trebalo bi strogo provesti načelo da se privreda ne može više opteretiti nego što se ona opterećuje u onim zemljama koje su naši glavni konkurenti. Drugo, da treba pažljivo ispitati uvjete pod kojima posluže tržišna privreda. Meni se čini da guverner Narodne banke ima pravo kad kaže da tržišna privreda zahtijeva tržište kapitala i da samim time mora imati *privredne organizacije* kao što su banke, ali sadašnja situacija u raspodjeli kapitala banaka, gdje tri beogradske banke imaju toliko kapitala koliko sve ostale banke zajedno, ne može uspostaviti odgovarajuću tržišnu situaciju, koja bi se mogla podnijeti. Zbog toga, mislim da je potrebno da se radikalno pristupi rješavanju pitanja fondova tih triju banaka.

Nadalje, imade čitav niz mjera koje se predlažu u kongresnim dokumentima, kao na primjer samoupravno dogovaranje, koje mislim da se protivi logici tržišne privrede. Kada se, naime, kaže da se cijene više neće kontrolirati putem državnih organa nego da će se to prepustiti »dogovaranju samoupravljača« — i to proizvođača, onda je sigurno da se proizvođači neće dogovarati o tome kako da snize, nego kako da povise cijene, odnosno kako da oštete potrošača. U stvari, na taj način legalizirani su monopoli i karteli, koji su u svim ostalim tržišnim privredama zabranjeni. I tako je jedan institut, koji jako samoupravno zvuči, okrenut protiv potrošača i samoupravljača.

Takvih primjera ima više i mislim da o njima treba ozbiljno povesti računa.

Marko Veselica:

Kad govorim o proširenoj reprodukciji, onda smatram da je osnovni zadatak socijalističkog društva, da radničku klasu reproducira na što višem nivou kao proizvodnu i političku silu. Šta to znači reprodukcija radničke klase kao proizvodne sile? To znači da socijalističko društvo otvori takav proces transformacije proizvodnih snaga i takav proces interakcije između faktora razvoja, da ono postiže daleko veću stopu rasta produktivnosti i dohotka, pa prema tome i životnog standarda nego to može bilo koje društvo u dosadašnjoj historiji. To znači, mora biti efikasnije od kapitalističkog društva zasnovanog na profitu ili državno-kapitalističkog društva zasnovanog na profitu i državnim polugama kao dopunskim faktorima stimulacije privrednog razvoja ili čisto etatističkog društva zasnovanog na dominaciji države, o čemu su prethodnici detaljno govorili.

Svakako da je osnovni cilj socijalističkog društva da kroz takav proces ubrzane transformacije rasta produktivnosti rada omogući maksimalizaciju zadovoljavanja potreba, jer je krajnji cilj socijalizma čovjek, a kao što znamo, čovjek se može realizirati što širim zadovoljavanjem njegovih sve većih fizičkih i duhovnih potreba.

Reprodukcija radničke klase kao političke sile jest, kao što je poznato, likvidacija svih posrednika između radnika kao proizvođača i samog procesa društvene reprodukcije, odnosno, uvjeta reprodukcije od kojih ovisi kretanje produktivnosti i dohotka. Oslobađajući na tom planu radničku klasu od tutorstva državno-birokratskih snaga na svim nivoima organizacije društvenog rada od poduzeća do federacije u našim uvjetima, mi stvaramo pretpostavke za takozvanu optimalizaciju proizvodnog i privrednog sistema, za maksimalnu interakciju između pojedinih razina organizacije društvenog rada i za maksimalnu interakciju između pojedinih uvjeta reprodukcije, što daje šanse, da se maksimalno brzo otklone uska grla, da se elementi reprodukcije raščlanjuju, povezuju, kombiniraju na bazi logike interesa radničke klase, koja se neposredno izražava kroz osobni dohodak.

Šta se događa i što se dogodilo u našem razvoju dosada i pored velikih rezultata koje nitko ne može negirati.

Dogodilo se to, da se radnička klasa kod nas pretežno, htjeli mi ili ne, još uvijek pojavljuje samo kao proizvodna sila. I rekao bih, da je to na ovom nivou razvoja proizvodnih snaga i s ovakvim društveno-ekonomskim odnosima objektivno uvjetovano. Tu je na neki način obav-

ljena jedna neracionalna specijalizacija između radničke klase, koja proizvodi i stvara dohodak i višak rada i državno-birokratskih snaga, koje donose osnovne ekonomske odluke, Mi znamo, da je sa stajališta ekonomske teorije i prakse svaka specijalizacija u procesu društvenog rada u jednom selektivnom privrednom sistemu na bazi djelovanja zakona vrijednosti neophodna i da ona vodi u stvari ubrzanju privrednog razvitka. Međutim, ovakva specijalizacija kakvu mi danas imamo, to jest, da radnička klasa proizvodi, a da birokracija odlučuje, u stvari vodi razaranju proizvodnih snaga i vodi tome, da radnička klasa sve manje može de facto koristiti objektivne šanse koje postoje za ekonomski razvitak.

Ovo je u prethodnim podacima i izlaganjima detaljno pokazano. Jer, što se događa? Događa se to, da što je radnička klasa više proizvodna sila, a birokracija više politička sila, to je privredni sistem, privredni razvoj sve neracionalniji. I da birokracija onda hoće, da takvo zaostajanje proizvodnih snaga i rasta produktivnosti rada nadoknadi time, što će uvoditi opet neke dopunske faktore, pomoću kojih će tobože ona tjerati radničku klasu, da postigne što veću produktivnost rada. Međutim, kao što je poznato, to uvijek znači snižavanje produktivnosti rada i relativno pogoršavanje položaja radničke klase u odnosu na objektivno mogući tempo transformacije proizvodnih snaga i povećanja standarda radničke klase. Na taj način radnička klasa, ukoliko se ne prevladavaju državno-etatistički oblici reguliranja proširene reprodukcije, ima sve manje šansi da postane osnovni akter razvoja proizvodnih snaga. Jer, kako je onda nacionalni dohodak nizak za pokriće njenih elementarnih, moglo bi se kazati, bioloških potreba, to ona ima sve manje vremena da se bavi politikom i političkim odlukama, jer u normalnom radnom vremenu ona ne može u stvari stvoriti potrebna sredstva za svoju biološku reprodukciju, prema tome, ona mora raditi honorarno da bi se mogla biološki reproducirati što je samo djelomično uvjetovano nerazvijenim proizvodnim snagama. Radeći honorarno, ona u stvari ima sve manje slobodnog vremena i sve manje šansi, da se razvija kao politički kreativan faktor i da utječe na makro pretpostavke svoje egzistencije i svoga racionalnog ekonomskog ponašanja u bazičnim strukturama i ćelijama. A, birokracija na bazi visokih osobnih dohodaka, na bazi drugih privilegija i drugačijeg prelijevanja dohodaka osim redovne plaće sve se više razvija i sve više u stvari zapliće mrežu, u kojoj na neki način blokira radničku klasu u njenom nastojanju da odlučuje o svojoj sudbini.

Ovo se može povezati s takozvanim problemom povratne verifikacije odluka mehanizma društveno-političkih zajednica, čak i mehanizma radnog kolektiva na liniji otklanjanja grešaka, na liniji snošenja konzekvenci. Mi znamo, da u našem društveno-ekonomskom sistemu nije izgrađen mehanizam odgovornosti. To znači, nije izgrađen mehanizam na osnovi kojeg bi se mogla već u hodu, već u toku samog procesa reprodukcije popravljati svaka greška, kako u pogledu uvjeta privređivanja, tako i u pogledu samih ekonomskih odluka na nivou radnih organizacija, banaka, i tako dalje. Zbog toga birokracija može donositi nesmetano bilo kakve odluke, jer imamo specijalizaciju o kojoj sam govorio i jer nije izgrađen mehanizam njenog političkog odlučivanja i verifikacije odluka centralnih struktura; radnička klasa de facto uopće ne može utjecati i uopće ne može ispravljati greške, odnosno, mijenjati strukture koje ne rješavaju njene sudbinske kratkoročne i dugoročne ekonomske interese. Ti kanali su velikim dijelom zatvoreni, jer mi, kao

što je rekao Đodan, ako nećemo verificirati odluke VIII kongresa i čitavu zakonodavnu i drugu aktivnost Savezne skupštine i SIV-a i drugih organa republike i komuna, onda mi uopće ne možemo trasirati pravilno put za naš budući razvoj. Mi možemo čak deklarativno i nominalno trasirati taj put, ali ukoliko nemamo mehanizma koji će garantirati da će se taj put ostvarivati, ukoliko je pogrešno formuliran, reformulirati, onda mi nemamo nikakvih šansi, da stvaramo jedan racionalni ekonomski sistem i da dovodimo na scenu radničku klasu kao osnovnu proizvodnu i političku silu.

Iznio bih neke elemente, koji na neki način pokazuju ove promašaje, o kojima su predgovornici govorili u smislu stvarnog ekonomskog položaja radničke klase. Jer, stvarni ekonomski položaj radničke klase se reflektira prije svega kroz njen osobni dohodak i životni standard, koji proizlazi iz datog stupnja privrednog razvoja i njegove efikasnosti i šansi, koje privredni razvoj daje radničkoj klasi za osiguranje njenog dohotka i standarda u perspektivi. To je jedno. I drugo, postojeći ekonomski i politički mehanizam onemogućava promjenu socijalno-ekonomskih i drugih struktura, kao što su kvalifikacione strukture i na toj logici oslobađanje proizvodne i kreativne sile čitavog društva, kao pretpostavke za ubrzani razvoj proizvodnih snaga.

Kao što je poznato, prošle je godine u Jugoslaviji milijun i dvjesta hiljada radnika imalo osobni dohodak ispod šezdeset hiljada dinara. Poznato je, s obzirom na troškove života, da taj dohodak od šezdeset hiljada dinara nije adekvatan ni za biološko reproduciranje radničke klase.

Osim toga, takav dohodak u uvjetima kad se Jugoslavija nije probila u svjetskoj podjeli rada, jer je ona još uvijek autarhična zatvorena privreda, ne može biti podloga za ubrzani razvoj proizvodnih snaga i za afirmaciju takozvanih avangardnih sektora u privrednom razvoju, koji nose naučno tehnički progres, koji imaju najviše serije i koji imaju najveću primjenu minulog rada kroz visoki stepen mehanizacije. Evidentno je da je danas najveći faktor privrednog razvoja u stvari primjena visoke mehanizacije, nauke i visokokvalificiranih kadrova. Ali to povećava fiksne troškove, i traži velike serije. Međutim, jugoslavensko tržište, koje formira 30% radnička klasa, sa mjesečnim osobnim dohotkom od šezdeset hiljada dinara ne može biti adekvatan okvir za racionalizaciju procesa privrednog razvitka i za afirmaciju najpropulzivnijih grana, koje imaju stratešku ulogu u bici za produktivnost rada.

Osim toga, kao što sam rekao, ovakav osobni dohodak je objektivna podloga za daljnje reproduciranje etatističkog sistema, jer radnička klasa nema objektivnih pretpostavki na ovom nivou produktivnosti rada, da se politički aktivira i da dio svoga fonda rada troši na političku akciju, da izmijeni svoj položaj.

Dalje, samo u Zagrebu, uzmimo, računa se da nedostaje oko 50.000 stanova, što znači da radnička klasa, a ona je uglavnom ta koja nema stanove, sa najnižim osobnim dohocima, i njena djeca nemaju takozvane biološke pretpostavke za svoju reprodukciju.

Zbog usporenog procesa modernizacije privrede, za što odgovornost snose etatističko-birokratski faktori, ali i progresivne snage, a to je prije svega Savez komunista, zbog toga što se nisu ostvarivali strateški ciljevi društveno-ekonomske reforme, radnička klasa Jugoslavije, a naročito Hrvatske, postaje sve više nezaposlena. Ta nezaposlenost kao što znamo i kao što nas uvjeravaju savezna i druge birokracije nije prije svega funkcija normalnog procesa ekonomske transformacije. Poznato

je što se dogodilo u zapadnoj Evropi i pored toga što su svi sovjetski teoretičari predviđali veliku nezaposlenost zbog procesa modernizacije. Međutim, proces supstitucije živog rada strojevima u industriji i poljoprivredi bio je sporiji nego što je proces otvaranja novih radnih mjesta u takozvanom tercijarnom sektoru, na bazi visoke stope privrednog rasta i visokih osobnih dohodaka, koji su stvorili takvu stukturu tražnje za proizvodima i uslugama i, na osnovu toga, takvu privrednu strukturu kroz tercijarni sektor, koja je apsorbirala čitav taj supstituiran, da se tako izrazim, višak radničke klase. Mislim da mi imamo čak još veće šanse za takvu supstituciju. Jer, prije svega mi nećemo ponoviti tehnički i ekonomski razvitak Zapada, mi bismo ga morali brže apsorbirati. Mi, ne moramo podnositi sva ona istraživanja i proći onaj dugotrajni proces, nego možemo i transferirati taj progres, znači, možemo brže modernizirati industriju i ići na osobne dohotke koji stvaraju podlogu za tercijarni sektor, a osim toga, naročito SR Hrvatska ima izvanredne komparativne prednosti za razvitak turizma, koji s relativno malim investicijama stvara veliki prostor za otvaranje novih radnih mjesta u servisima, hotelima i tako dalje, i tako dalje.

Znači, nije sve to produkt objektivnih ekonomskih zakonitosti i procesa jedne normalne i logičke transformacije proizvodnih snaga i privredne strukture, nego produkt deformacija u privrednom sistemu i nerespektiranja ekonomske logike, o čemu je prije toga bilo dovoljno govora.

Zbog toga što se ne odvijaju normalno ovi procesi o kojima sam govorio, o kojima su govorili moji prethodnici, nama odlazi najkreativniji kvalifikacioni kadar, naročito iz SR Hrvatske u inozemstvo. Računa se, da oko 40% tehničke inteligencije iz SRH koja završava tehničke fakultete odlazi u razvijene privredne strukture. A, zašto je to tako? To je zato, jer je birokracija oduzela sva sredstva i ostavila veliki dio radničke klase na minimumu njene biološke reprodukcije kroz osobni dohodak i na minimumu, kao što smo vidjeli, fizičke amortizacije što se tiče osnovnih sredstava. U takvom privrednom sistemu i takvim odnosima u raspodjeli nije moguće dovoljno stimulirati avangardni kadar, koji treba da dalje nosi proces reprodukcije, da nas dovede na razinu razvijenih zapadnoevropskih zemalja i SAD. To je jedna od velikih tragedija našeg razvoja, jer nama čovjek kao osnovna proizvodna snaga i visoki stručnjaci i naučenjaci moraju odlaziti izvan zemlje, prema tome, ne mogu razvijati naše proizvodne snage i otvoriti one procese restrukturiranja, koji su naša objektivna ekonomska zakonitost i koji nas jedino mogu izvući iz ove autarhične strukture nerazvijene privrede, malih serija, niske produktivnosti i standarda.

Na kraju bih iznio jedan vrlo značajan aspekt, koji blokira afirmaciju radničke klase šire shvaćeno, ne kao fizičke radne snage, nego kao jedne kompleksnije kategorije, koja živi na dohotku, — a to znači, da u nju možemo ubrojiti, ja bih rekao tehničku i drugu inteligenciju, koja stiče dohodak — jest problem permanentnog reproduciranja nepovoljnih socijalno-ekonomskih i kvalifikacionih struktura. A, to je zato, jer je naša birokracija napravila takav obrazovni sistem, u kojem njena djeca imaju privilegirane pozicije. Ona je u stvari napravila takav sistem obrazovanja, koji unaprijed cijepa kontingent omladine na takozvane radničke škole s ograničenim dometima i na takozvane škole za elitna zanimanja kao pripremu za visoko školstvo, a to su uglavnom škole u kojima se obrazuju djeca privilegiranih slojeva.

Iznio bih podatak da djeca radničke klase Jugoslavije učestvuju u visokom školstvu sa samo 13%. Što to znači? To znači rasipanje sposobnosti čitavog društva, jer u stvari i djeca radničke klase i djeca birokracije i drugih privilegiranih slojeva rađaju se s jednakim razvojnim šansama. A, naš obrazovni sistem je sposoban da koristi samo oko 20% talenata, dok 80% talenata mora ostati na najnižim stepenicama kvalifikacione ljestvice. Ako polazimo od toga, da je čovjek osnovna proizvodna snaga, onda je normalno da bi socijalistički sistem morao koristiti tu potenciju i racionalno distribuirati sposobnosti na vertikalu sistema obrazovanja, a to znači, da ravnopravno afirmira one koji su najsposobniji, koji će kasnije kroz produktivnost rada dati maksimalne ekonomske efekte, a ne da ne uzimajući u obzir rezultate rada i sposobnosti favorizira one koji za to nemaju nikakvih objektivnih pretpostavki, ali ih ipak stimulira da idu dalje, kroz afirmaciju sistema deformiranih ekonomskih, socijalnih i drugih odnosa, koji su se u našem društvu uspostavili.

Šime Đodan:

Na kraju ove dosta žive diskusije mogu se povući uglavnom slijedeći zaključci:

Prvo, društvena reprodukcija je dihotomna i njeni mehanizmi nisu konzistentni. Prema tome, i rezultati su mimo očekivanja nepovoljni i nisu u skladu sa zacrtanim željama privredne i društvene reforme.

Drugo, najprogresivnija društvena funkcija, proširena reprodukcija, je odvojena od radničke klase. A, onaj tko obavlja tu funkciju, on je u stvari dominantni društveni sloj.

Treće, bivše državne banke i sve državne strukture a naročito savezne imaju monopol u provođenju proširene reprodukcije. Bankarski kapital funkcionira na lihvarski način, a sve državne strukture *via facti* prešutno ili otvoreno podržavaju takav *status quo*.

Četvrto, neke privredne grane gube osnovnu supstancu i ne mogu se razvijati, iako su na glavnim pravcima razvoja. Primjerice: saobraćaj, poljoprivreda, turizam i tako dalje.

Daljnji zaključak — uslijed nedostatka kredita, iako je osigurano tržište, u nekim granama nije moguće koristiti kapacitete i uposliti novu radnu snagu. Sistem sputava razvoj. Paraliziran je razvoj tercijarnih djelatnosti, a time je povećana nezaposlenost, i eksodus naše radne snage u tuđinu, a naročito radne snage iz Hrvatske, s čime mi gubimo veliki broj stručnjaka, a ne treba zaboraviti, da školovanje jednog inženjera stoji 30.000 dolara. On toliko košta ovu zemlju.

Daljnji zaključak — bivše državne banke treba razvlastiti. I prenijeti državni kapital na privredu, jer se točno zna tko je koliko uplatio u savezne fondove. Put koji predlaže Izvršno vijeće SR Hrvatske može biti prvi korak u tome pravcu. Nemamo ništa protiv toga, da se taj kapital iskoristi za rekonstrukciju privrede diljem Jugoslavije, a i za pomoć nerazvijenim krajevima. Ali se mora iskoristiti na samoupravni, optimalan i efikasan način, a ne na način samovolje bankarske ili neke političke oligarhije.

Dalje — devizni režim treba liberalizirati prema principu da devize pripadaju onome tko ih zarađuje. Na taj način će deviza biti sve više. A, ako birokracija bude vodila brigu o tome šta će činiti oni koji zarađuju devize sa devizama, onda će deviza biti sve manje. Dokaz je sve lošija platna bilanca Jugoslavije u protekle tri godine.

Sve je to tehnički izvedivo i ne treba nasjedati raznim takozvanim stručnjacima, koji tvrde da je iz tehničkih razloga neizvediv samoupravni koncept socijalističkog društva. To nije ništa drugo nego pokušaj, da se sva načela samoupravnog socijalističkog društva sruše — iz tehničkih razloga, što bi odgovaralo željama birokracije koja je zbiljski protiv samoupravnog društva.

Dogradnjom privrednog sistema prema nabrojenim načelima konzistentno bi se proveo princip samoupravljačkog društva. Dakle, da samoupravni odnosi postanu dominantni društveni produkcioni odnosi, a to je u stvari pretpostavka za naš demokratski socijalistički razvoj.

III. NERAZVIJENA PODRUČJA

Vladimir Veselica:

Sigurno je da problematika razvoja nedovoljno razvijenih područja zaslužuje veliku pažnju; problem nerazvijenosti nije samo problem Jugoslavije, nego se s tim problemom muče mnoge druge zemlje u svijetu. Zbog toga je potrebno dati par uvodnih napomena. Kod nas se prije svega neprecizno definira što je to i koje je to područje nedovoljno razvijeno. U tom smislu mi smo usvojili termin da u Jugoslaviji postoje nedovoljno razvijene republike i jedna pokrajina: republike Crna Gora, Makedonija, Bosna i Hercegovina i pokrajina Kosovo.

Međutim, takvo definiranje nerazvijenih područja u Jugoslaviji je nepravilno s obzirom na činjenicu, što i u drugim republikama, koje kotiraju kao razvijene, postoje nedovoljno razvijena područja. Radi primjera navodim SR Hrvatsku, gdje prema službenim podacima postoji oko 16 općina, gdje živi preko 450.000 stanovnika, a prema malo suptilnijim podacima, na području Hrvatske živi daleko veći broj stanovnika u uvjetima nedovoljno razvijenih područja. U tom smislu bi i u diskusiji i u kreiranju rješenja za rješavanje problema nerazvijenih područja trebalo uvesti termin — nedovoljno razvijena područja u Jugoslaviji? Određena sredstva koja se odvajaju i koja treba odvajati kroz jedan efikasniji instrumentarij, morala bi obuhvatiti sva područja koja su nedovoljno razvijena, ali sa stanovišta temeljnih ciljeva društveno-ekonomske reforme. Drugim riječima ubrzan razvoj nedovoljno razvijenih područja ne bi smio ugroziti one punktove u privredi, koji jedini mogu ostvariti osnovne ciljeve reforme, a to su intenzifikacija privređivanja i uključivanje u svjetsku podjelu rada.

Sigurno je, da mi određene podatke o razvoju republika i pokrajina i razvoju Jugoslavije ne možemo mjeriti apotekarskom vagom, ali podaci kao podaci su uvijek za sebe sami indikativni i oni nam mnogo toga kazuju. Radi sigurnijih kretanja u toj problematici dajemo i mi par podataka o tome — koliko koja republika stvara netto produkta društvene privrede i koliko koja republika učestvuje u investicionim ulaganjima. Ove relacije dajemo zbog toga što je investicioni aktivitet najpresudniji, jer je on bitna komponenta privrednog razvoja i jer od opsega investicionih ulaganja zavisi, ako su one racionalne, i ubrzan razvoj privrede, nezavisno od toga da li se radi o strukturama razvijenim ili nerazvijenim.

Prema podacima za 1967. godinu, ako uzmemo Jugoslaviju kao 100, onda je Bosna i Hercegovina stvarala 1,4% netto produkta, Crna Gora,

1,5% netto produkta, Hrvatska 27,5%, SR Makedonija 4,9, Slovenija 17,3, Srbija ukupno 37,4, Uža Srbija 25,7, Kosovo 1,5, Vojvodina 10,2.

Ako se uzme kao Srbija 100, onda unutar nje stvara uža Srbija 68,8%, Kosovo 4,0% i Vojvodina 27,2%.

Ako gledamo investicioni aktivitet na nivou pojedinih republika, onda vidimo da on nije srazmjeran stvaranju netto produkta.

U tom smislu naš je stav slijedeći: ne mora značiti ako Republika Hrvatska stvara 27,5% netto produkta, da mora točno da učestvuje sa 27,5% u investicionim ulaganjima, ali je sigurno da nas moraju zabrinjavati podaci ukoliko investicioni aktivitet na području jedne republike ne osigurava njen optimalan razvoj i ukoliko on ne odražava njene elementarne interese.

U prvih 11 mjeseci 1968. godine, to su najsvježiji podaci koji su sređeni, u ukupnom utrošku sredstava za investicije u osnovna sredstva učešće Bosne i Hercegovine bilo je u 12,1%, Crne gore 2,5%, Hrvatske 22,1%, Makedonije 8,8%, Slovenije 13,0% i Srbije 41,5%.

Situacija je nešto drugačija kod programiranih investicija u toku. Tu se odnosi između republika mijenjaju, a naročito je malo učešće SR Hrvatske u tim investicijama, što nam pokazuju ovi podaci:

Privredne investicije u toku čija vrijednost prelazi 50 milijuna novih dinara

	u milijardama	struktura u %
SFRJ	5294	100,0
SR BiH	476	14,1
SR Crna Gora	359	6,8
SR Hrvatska	872	16,5
SR Makedonija	606	11,4
SR Slovenija	352	6,6
SR Srbija	2356	44,6

Ako sada usporedimo procentualno učešće republika u stvaranju netto produkta, dakle, novostvorene vrijednosti s jedne strane i učešće republika u investicionoj aktivnosti s druge strane, onda vidimo da kod Republike Bosne i Hercegovine postoji pozitivan poen za 0,7, da u Crnoj Gori postoji poen za 1,0 što znači da je razlika između stope stvaranja netto produkta i učešća u investicionoj aktivnosti pozitivna. U Hrvatskoj imamo negativni poen 5,4, u Makedoniji imamo pozitivan poen 3,9, u Sloveniji negativan poen 4,3, u Srbiji pozitivan 4,1, s tim da u Vojvodini imamo negativan poen 1,3 i na Kosovu pozitivni 3,45.

Ovdje primjećujemo gdje je najveći nerazmjer između stvaranja netto produkta i investicione aktivnosti. Drugim riječima, dok Hrvatska stvara netto produkta 27,5%, njeno učešće u ukupnim investicijama iznosi 22,1%.

Ono što je zabrinjavajuće, nisu možda ni ove same relacije, iako su one dovoljno indikativne, nego to da cjelokupni instrumentarij na nivou federacije nimalo ne respektira činjenicu što i mimo definirane politike razvoja nedovoljno razvijenih republika i područja, postoje druga područja u drugim republikama, koje su nedovoljno razvijena. Radi primjera navodim par podataka.

Dok cjelokupna sredstva za razvoj nerazvijenih republika i područja, koja u sebi uključuju rekao sam tri republike i Kosovo, iznose za

petogodišnji period, to znači 1966. do 1970. godine, oko 2 tisuće 100 milijardi starih dinara, dotle u SR Hrvatskoj ukupna sredstva za razvoj njenih nerazvijenih područja iznose svega 25 milijardi dinara.

Prema tome, ne moramo govoriti samo o ravnopravnosti nacija i narodnosti, nego o ravnopravnosti radnih ljudi, koji se rode u nerazvijenom području u Hrvatskoj i onima koji se rode u nerazvijenom području uzmimo u Crnoj Gori ili Makedoniji (osim toga, i u nerazvijenim republikama ima razvijenih centara!). Uzmimo u Bosni i Hercegovini, koja je skoro najnerazvijenija i kojoj je, uz Kosovo, najmanje posvećeno pažnje u poslijeratnom razdoblju, nalazimo razvijene bazene, koji uopće ne zaostaju za ubrzanim razvojem nekih drugih područja unutar drugih republika, koje su naoko razvijene.

Mi ne možemo strategiju razvoja jugoslavenske privrede podrediti strategiji razvoja nerazvijenih republika i područja, jer to može biti i ekonomski i politički fatalno. Prema tome, mi moramo strategiju razvoja podrediti optimalnom razvoju jugoslavenske privrede i kroz to najracionalnije iskoristiti raspoložive proizvodne faktore, a da se unutar te strategije razvoja razvijaju nerazvijena područja a prije svega, one grane i djelatnosti za što ima osnova bilo u pogledu sirovina, energetike, prerađivačke industrije i tako dalje.

U tom smislu je i za diskusiju da li je fond za kreditiranje ubrzanog razvoja nerazvijenih republika i područja najpovoljnija forma. Po mojoj ocjeni — nije. Zbog toga, što taj fond afirmira u našoj jugoslavenskoj privredi instituciju distribucije kapitala i borba se vodi za preraspodjelu kapitala, a ne za efikasnost uloženog kapitala. I drugo, što nema nikakve interakcije, a ni odgovornosti između uloženih sredstava i onih efekata koje ona daju.

To govorim zbog toga što ovakav sistem kreditiranja razvoja nerazvijenih republika i područja preko fonda koji iznosi 1,85% društvenog proizvoda društvene privrede dijelom hipertrofira ionako umjetno stvorenu privrednu strukturu u smislu gradnje paralelnih i neoptimalnih kapaciteta.

U tom smislu takav sistem kreditiranja remeti sam princip solidarnosti i uzajamne suradnje između nacija i narodnosti u Jugoslaviji, jer ne može biti pomoći na toj liniji, da netko gradi paralelni i neoptimalni kapacitet, koji direktno ugrožava elementarni interes onog proizvođača, koji je svoju akumulaciju odvojio za izgradnju takvog kapaciteta.

U tom smislu bi naš stav bio slijedeći — da nitko u Jugoslaviji ne bi imao ništa protiv toga da se koncentrira kapital za izgradnju uzmimo obojenih kompleksa na nerazvijenim područjima, jer tu postoje zaista komparativne prednosti. Kao što je uzmimo Tvornica olova i cinka u Trepči, kao što će biti u Dalmaciji i u Crnoj Gori gradnja aluminijskih kombinata, jer se tu nalaze pretpostavke i postoje svi energetski i sirovinski uvjeti. Ali se ne može prihvatiti koncepcija, po mojoj ocjeni, da se razvoj nerazvijenih područja ubrza kroz sistem gradnje, uzmimo, novih rafinerija, gdje nema objektivnih ekonomskih uvjeta ni pretpostavki. Da se grade petrokemijski centri u svim republikama, jer jedan centar petrokemijski s obzirom na optimalnost serija je dovoljan da podmiri ne samo jugoslavenske potrebe, već da se čak jedan veliki dio tih artikala izveze na svjetsko tržište.

U tom smislu strategija razvoja nerazvijenih područja mora biti podređena strategiji optimalizacije jugoslavenske privrede i strateških ciljeva reforme. Jer, ovakav sistem koji je umjetan, htjeli mi ne htjeli,

remeti i blokira ekonomičnost i rentabilnost funkcija jugoslavenske privrede u cjelini.

Umjesto fonda za kreditiranje nerazvijenih republika i područja mogle bi se afirmirati druge institucije; prije svega valja stimulirati da nerazvijena područja koriste svoju raspoloživu akumulaciju i da na nju vežu akumulaciju drugih područja. U tom slučaju bi samoorganizirana privreda mogla biti osnovni nosilac razvoja nedovoljno razvijenih područja.

Usmjeravanje kapitala ne bi se trebalo vršiti na bazi nikakvih čvrstih bilanci društveno-političkih zajednica, nego na bazi eventualno beneficiranih kamatnih stopa i drugih olakšica, koje bi privukle kapital iz razvijenih područja u nerazvijena područja, jer sigurno da bi do pritjecanja kapitala došlo zbog toga što i visoko razvijene zemlje plasiraju prilično pozamašne svote kapitala u nedovoljno razvijene zemlje u svjetskoj privredi.

Ono što aktualizira problematiku nedovoljno razvijenih područja, a donekle i međurepubličkih i međunacionalnih odnosa, je neadekvatna distribucija kapitala na nivou banaka, na nivou pojedinih republika, a posebno saveznih banaka. U tom smislu su vrlo indikativni slijedeći podaci.

Iako privreda Hrvatske stvara 27,5% netto produkta, banke u Hrvatskoj učestvuju u kreditiranju investicija sa svega 10%. Drugim riječima, postoji ekonomsko-financijska inferiornost.

S druge strane, dok Slovenija učestvuje u stvaranju netto produkta sa 17,3%, banke u Sloveniji učestvuju sa 11%. Suprotno tome, savezne banke koje nikako ne učestvuju u stvaranju netto produkta učestvuju u ukupnom kreditiranju investicija sa 47%.

Ovakva koncentracija ekonomsko-financijske moći na nivou saveznih banaka dovodi do takozvane teritorijalizacije sredstava, a što je u suprotnosti, po mojoj ocjeni, s osnovnim ustavnim načelom, da se Jugoslavija konstituira kao zajednica slobodno udruženih i ravnopravnih naroda i narodnosti.

Ja mislim da je prihvatljiv stav iz Nacrta dokumenata za IX kongres SKJ, da uklanjanje kvalitetnih razlika u privrednoj razvijenosti pojedinih republika i pokrajina odgovara ne samo zajedničkim ekonomskim interesima i privredno razvijenih i manje razvijenih republika, nego je i osnova nesmetanog razvijanja socijalističkih odnosa i osnova stvarne ravnopravnosti naroda i narodnosti u jugoslavenskoj višenacionalnoj zajednici.

Šime Đodan:

U prilogu ovoj problematici razvoja nedovoljno razvijenih područja želim da kažem nekoliko riječi. Ta problematika ne bi smjela biti nikakav fetiš i mi o njoj moramo raspravljati sasvim racionalno, nastojeći da nađemo racionalna i optimalna rješenja prihvatljiva za sve ljude i za sve narode ove zemlje. Ne mogu se tražiti nikakva rješenja koja bi na kraći ili duži rok ugrožavala jugoslavenske optimume, jer je od veoma velikog značenja optimalni razvoj Jugoslavije kao cjeline. I, komponiranje ili sinhroniziranje optimalnog razvoja svih njenih područja.

Dakle, razvoj se mora objektivirati.

Ja bih sada nešto rekao o mogućim modelima regionalnog razvoja. Kod nas su se iskristalizirala određena stajališta, koja su u stvari pod-

pirala jedan model. Taj model je nekako odmah poslije rata, doduše, inauguriran teoretski, a kasnije je, poslije deblokade, primijenjen i praktično. Po njemu trebalo bi da se nerazvijena područja razvijaju brže od razvijenih. I da negdje u nekoj perspektivi sustignu sva područja jedno drugo, da dođu na određenu razinu jugoslavenskog prosjeka i da se onda svi razvijamo dalje mirno, bez ikakvih protuslovlja.

Odmah moram reći, da je to idealistički koncept i da na svijetu nikada nijedna zemlja, bez obzira na to koliko je ona bila homogena, nije imala takav razvoj. Gospodarski je razvoj skokovit. I danas neko područje koje je nerazvijeno, sutra može postati područje naročito interesnih gospodarskih aktivnosti. Primjerice, Kalifornija danas u SAD. To je najatraktivnije područje. Nekad su to bila velika jezera. I područje New Yorka, New Englanda i tako dalje. Ima i drugih primjera.

Šta bi zapravo taj model značio kad bi se konzekventno primijenio u Jugoslaviji? Uzet ću primjer Vojvodine i Kosmeta. Želim pokazati koliko je to pitanje veoma kompleksno, a ne simpleksno kao što bi ga neki htjeli prikazati. Jer, razvoj nekog područja ne zavisi samo od broja i kvalitete kapaciteta, koji su na tom području izgrađeni, niti od mase investicija, nego zavisi od nekoliko faktora. A, jedan od bitnih faktora je i demografski momenat, a zatim je momenat općeg stanja i saniranja toga područja. Kakve su infrastrukture, kakvo je školstvo, kakva je kvalificiranost radne snage, navike, kultura rada i tako dalje. Prema tome, tu postoji niz elemenata, pored ostalih je i element prirodnog bogatstva, odnosno, sirovinskih izvora, energetskih izvora i tako dalje. Tek sagledavanjem svih tih elemenata možemo doći do racionalnih odluka. Kod nas se to tako nije radilo, nego se gledalo samo kroz jedan pokazatelj — razina narodnog dohotka po glavi stanovnika.

Ja ću sada komparirati problem stope rasta Kosmeta i Vojvodine. Ako bismo odlučili da Vojvodina i Kosmet rastu po istoj stopi rasta, od 10% recimo, onda bi to izazvalo sasvim različite terete u Vojvodini, u odnosu na masu narodnog dohotka i procent, i u Kosmetu.

Razvoj zavisi i od još jednog pokazatelja, koji se zove marginalni tehnički koeficijent. Marginalni tehnički koeficijent je u Vojvodini dva i po, to znači, dva i po dinara treba investirati, da bi se dobio jedan dinar povećanja narodnog dohotka. U Kosmetu je šest. Znači, šest dinara treba investirati, da se dobije uvećanje od jednog dinara narodnog dohotka.

Demografske prilike su sasvim različite. U Vojvodini je prirodni priraštaj oko 4 promila. U Kosmetu je oko 30 promila. I, sada, ako mi hoćemo vodeći računa o ovom marginalnom kapitalnom koeficijentu i o demografskim prilikama da pokrijemo demografske investicije u Kosmetu, mi moramo pomnožiti tri sa šest. To znači 18% narodnog dohotka Kosmeta treba investirati samo u demografske investicije, da bi narodni dohodak po glavi stanovnika ostao isti. Ako sad hoćemo da dodatno dohodak poraste za 10%, onda moramo investirati šest puta deset, to je 60. To znači, ako investiramo 3 puta $6 = 18 + 60$, to izlazi da u stvari 78% narodnog dohotka Kosmeta treba investirati da bi se osigurala stopa rasta od 10%.

U Vojvodini je sasvim drugačija situacija. Tamo je dovoljno oko 26% narodnog dohotka investirati, da bi se osigurala stopa rasta od 10%. I sada se ja pitam — tko ima pravo da ne vodeći računa o optimalnom uklapanju i Vojvodine i Kosmeta u razvoj Srbije i cijele Jugoslavije, tko ima pravo da pod ovakvim uvjetima forsira i traži razvoj brži u Kosmetu nego u Vojvodini? Iz kojih razloga? Kada se zna, da

postoji jedna mogućnost u mobilnosti svih faktora, a to znači i ljudskog faktora. Ja se pitam zašto je potrebno vezati sav natalitet na natalitetom eksplozivnim područjima za to područje? Koji su to principi? Jer, ako netko hoće da veže cijeli svoj natalitet na tom području prisvajanjem, političkim odlukama, tuđih investicija i vezivanjem tuđeg kapitala za svoje područje i za svoje stanovništvo, onda taj želi, htio on to ili ne, prvo, autarhiju svoga područja, a to znači da nema povjerenja u jugoslavensku podjelu rada, i drugo, on traži etatistički mehanizam, vanekonomski mehanizam, da se akumulacija usmjeri silama iznad baze, političkim odlukama u njegovo područje. A to znači, traži odluke koje su politički a ne ekonomski motivirane. To je u stvari sasvim suprotno principima samoupravnoga društva.

To je, eto vidite, primjer na Kosmetu i na Vojvodini. Prema tome, zaključak može biti samo takav — da se Jugoslavija, i sva njena područja, mora i može razvijati optimalno. Ja ću to potkrijepiti i nekim drugim podacima.

Vidite, nije u pitanju investiranje u nerazvijena područja nego efikasnost investicija. Da je efikasnost bila u tim nerazvijenim područjima veća nego što je bila, ja bih bio danas najveći borac da se još više tamo investira. Prema tome, ne želim ništa nego optimalan razvoj Jugoslavije. I to zbog toga što je Jugoslavija počela u posljednje vrijeme, u zadnjih nekoliko godina da relativno stagnira u odnosu na druge zemlje. Mi se hvalimo s našom stopom rasta od 6% ove godine, a zaboravili smo da je Zapadna Njemačka imala stopu rasta isto od 6%. Zapadna Njemačka ima narodni dohodak od 2.000 dolara i njenih 6% iznosi 120 dolara prirasta po glavi stanovnika. A naših 6% znači 30 dolara prirasta po glavi stanovnika. Možemo li mi na taj način smanjiti razlike između nas i zapadne Evrope? Ne možemo. Prema tome, moramo napregnuti sve naše snage da se Jugoslavija u cjelini racionalnije razvija. Naravna stvar, i svaki njen dio. Da je bilo velikih neracionalnosti na nerazvijenim područjima dokaz je činjenica, da su ta područja u čitavom poslijeratnom periodu imala stopu investicija od 43%, dok su razvijena područja imala stopu investicija samo 30%. Međutim, ta nerazvijena područja dala su prirast u dohotku od svega 21%, dok su razvijena uz znatno depresirane investicije dala 79%.

Ili dalje. Marginalni kapitalni koeficijent u Jugoslaviji je oko 3, dok je na nerazvijenim područjima ovakav — BiH 3 i pol, Makedonija 4 i pol, a Crna Gora čak oko 10. Prema tome, ta područja su primala zaista kapital političkim odlukama, jer bi svaki racionalni postupak morao dovesti do toga da se kapital usmjeruje tamo gdje daje maksimalne rezultate koje Jugoslaviju kao cjelinu guraju naprijed.

Ima pravaca razvoja na nerazvijenim područjima koja zaista treba ubrzano razvijati, na primjer, obojena metalurgija u Makedoniji, Kosmetu i u Srbiji. Aluminijska industrija i uopće taj kompleks aluminijske industrije na primorskom pojasu — Hercegovina, Dalmacija, Crna Gora. Zatim, neke druge djelatnosti. Sve što možemo razvijati u nerazvijenim područjima racionalnije nego na drugima, to treba tamo preferirati.

Međutim, postavlja se pitanje sada odnosa kako su zaista prošla razvijena područja i nerazvijena područja. Da li je tu bilo egoizma, kao što se pokušava imputirati?

Činjenica je, da pokazatelji govore da nije bilo egoizma. Tako se na primjer hrvatski global smanjio sa 29% učešća u narodnom dohotku na 26 ove godine. Slovenski sa 17 na 15, a ako gledamo globale stanovništva, onda se broj stanovnika u Hrvatskoj rapidno smanjuje. Stopa prirasta stanovništva u Hrvatskoj je 1,4 promila. To je najmanja stopa prirasta na kugli zemaljskoj. Pa ako mi kroz ovih 20 godina gubimo u gustoći faktora, gubili smo u fiksnim fondovima, smanjivao se naš udjel u narodnom dohotku, smanjuje se naš udjel u masi stanovništva, to znači da gubimo na svim vitalnim linijama. Kad se jedni reduciraju, drugi se šire, to su odnosi dijela i cjeline.

Prema tome, nije bilo egoizma i nama nije, naravna stvar, žao što je ulagano i dosad uloženo, nego nam je žao što su napravljene tolike pogreške, zbog kojih je svaki treći dinar krivo investiran (političke tvornice). To je 40% kapaciteta u Jugoslaviji, koje mi danas ne možemo koristiti i nećemo moći koristiti, ako ne pristupimo radikalnom provođenju privredne reforme. Imamo kapacitete, imamo radnu snagu, a ne znamo spojiti jedno s drugim i biju nas velike brige — nezaposlenosti i neracionalnosti.

Ja smatram, da treba da ostane načelo da razvijena područja pomognu nerazvijenim područjima, ali smeta mi činjenica što su nerazvijena područja i razvijena područja podijeljena po republikama. Jer, i u Hrvatskoj postoje brojna nerazvijena područja, koja Hrvatska ne može razvijati zbog toga što jedna trećina naše akumulacije odlazi u druge republike. I, sad se čuju prigovori, da mi ta područja nećemo da razvijamo. Međutim, činjenica stoji, da mi ne možemo izgraditi cestu Zagreb—Bihać—Split, koja je najinteresantnija za razvoj nerazvijenih područja, a i za razvoj čitave Hrvatske i Jugoslavije, jednostavno zato jer nemamo sredstava.

S druge strane, postoji golemo nerazvijeno područje od rijeke Bosne, pa do rijeke Kupe i južno od Save do Jadranskog mora. Tu živi preko 4 milijuna ljudi. Bosna, pošto je sama siromašna, ne može jače pomoći svojim nerazvijenim područjima, a Hrvatska, pošto daje velika sredstva drugima, također ne može razviti ta svoja područja. I, nama prijeti opasnost, da se tu dogode neugodne stvari. To područje sve više zaostaje. A, narodni dohodak, prosječni narodni dohodak na tom području nije veći od 100 dolara po glavi stanovnika, dok je, na primjer, prosječni narodni dohodak 450 dolara u Makedoniji. Ja se pitam sad — tko je nerazvijen? Makedonija ili Bosanska Krajina? I Lika, Banija, Kordun i Dalmacija? I Hercegovina?

Ja zato predlažem, da ostanu instrumenti pomoći, ali da se to sve drukčije uredi. Prije svega predlažem, da se ukine fond za razvoj nerazvijenih područja kao savezna institucija, jer se tamo netko igra advokata nerazvijenih krajeva. To je jedno.

Drugo, predlažem da se osnuje banka za razvoj svih nerazvijenih područja, koja bi vodila računa da se svako nerazvijeno područje u Jugoslaviji optimalno uključi u jugoslavensku podjelu rada i u razvitak Jugoslavije.

Isto tako predlažem, s obzirom da je Bosna i Hercegovina najveće kompletno nerazvijeno područje, da ta banka ima svoje sjedište u Sarajevu. I da sve kapitale, koje dobiva kroz razne kanale, o kojima se možemo dogovoriti, ta banka usmjerava u razvoj svih nerazvijenih područja samo prema ekonomskim kriterijima. S time bi se omogućio razvoj svim krajevima Jugoslavije i izbjegle bi se svađe na nacionalnoj i republičkoj bazi.

Naime, razvoj svih nerazvijenih područja i razvoj cijele Jugoslavije od interesa je za sve nas, ali je, moram reći, činjenica da su neke republike i regije već prešle prag siromaštva. Nerazvijena je zemlja ako

ima manje od 200 dolara po glavi stanovnika, a ako je neka zemlja prešla 300 dolara po glavi stanovnika, onda bi ona mogla ubuduće sama da se mnogo brže razvija nego dosad. Jer, kako je to Jugoslavija mogla od 1949. godine do danas da se razvija, iako je 1949. godine imala 145 dolara po glavi stanovnika. Izdržali smo i blokadu i razna ucjenjivanja i brzo smo se razvijali. Sad se postavlja pitanje — ako netko hoće da se autarhično razvija, da pravi konkurentske kapacitete, da izbjegava solidarnost i komplementarnost, da u stvari pokazuje autarhični egoizam, da propovijeda izraziti ekonomski nacionalizam, da blokira homogenost jugoslavenskog tržišta, da lomi jugoslavensko tržište, onda se ja pitam — kako u vezu s tim dovesti princip solidarnosti izražen u Fondu za nerazvijene? Jer, pomoć u jugoslavenskoj zajednici mora biti na obostranoj solidarnosti. Ne može biti onih koji su samo dužni da pomažu i onih koji samo imaju prava na pomoć. Svi smo mi tu u zajednici ravnopravni i moramo da u prvom redu gledamo kako se razvija Jugoslavija kao cjelina prema svijetu.

Uroš Dujšin:

Problemi koji se odnose na razvijene i nerazvijene krajeve u našoj zemlji, predstavljaju s obzirom na sadašnju aktualnost diskusija i privredno-političkih dilema koje ovdje postoje jedan od bitnih elemenata buduće privredne politike Jugoslavije.

Budući da je potrebno da se dade jasna perspektiva za dulji period u budućnosti, smatram da je potrebno čitav ovaj problem pogledati i s jednog dugoročnog aspekta. Stoga je potrebno kazati nekoliko riječi o dosadašnjoj politici razvitka nerazvijenih područja, sadašnjem stanju odnosa razvijenih i nerazvijenih krajeva, kao i perspektiva koje su u prvom Nacrtu date u kongresnim dokumentima.

Regionalni razvitak u Jugoslaviji do sada je identificiran s razvitkom nedovoljno razvijenih područja. Prema tome, on je definiran ne kao ekonomski motiv, nego kao motiv socijalne politike, solidarnosti naših naroda i izjednačavanja uvjeta života ljudi u pojedinim krajevima Jugoslavije.

Iako politički ovaj motiv stoji, mislim da je na taj način sužen predmet promatranja regionalnog razvitka i mi nismo dovoljno iskoristili one pogodnosti koje nam kompleksni pristup tome problemu daje, a taj je — postizanje boljih ekonomskih efekata u razvitku zbog povoljno odabrane lokacije proizvodnih pogona u prostoru jugoslavenske privrede.

Pogledamo li sada sredstva putem kojih su se razvijala nerazvijena područja, vidimo da se tu radi pretežno o investicijama kroz državne kanale: Opći investicioni fond i Fond za razvitak nerazvijenih krajeva, u kojemu je država nastupala kao neposredni investitor i pri čemu nije vodila dovoljno računa o ekonomskim aspektima pojedinih investicija. Iz toga su nastupile dalekosežne i teške posljedice. U prvom redu, došlo je do pojava takozvanih političkih tvornica. Nadalje, voluntarističko donošenje odluka o razvitku pojedinih krajeva, dovelo je do pojava političkog favoritizma i ucjene od strane pojedinih političkih krugova.

Dopustite mi da kažem samo nešto o političkim tvornicama i o njihovom utjecaju na budući razvitak Jugoslavije. Te su tvornice često puta nerentabilne zbog toga, što su locirane tako da ih ni dodatne investicije ne mogu osposobiti za konkurentnu proizvodnju, a to znači, da su one postale trajna kočnica razvitka i to ne samo naše zemlje, nego posebno nerazvijenih krajeva. Organi države u tim područjima i iz tako ograničenih sredstava koja stoje na raspolaganju razvitku tih krajeva, još moraju odvajati i znatna sredstva za sanaciju tih poduzeća.

Nadalje, voluntarističko donošenje odluka može se vidjeti i iz praćenja dinamike razvitka pojedinih nerazvijenih krajeva. Dosada su kao nerazvijeni krajevi definirane čitave republike, pri čemu Bosna i Hercegovina, Srbija, Crna Gora i Makedonija. Ako sada pogledamo kako su se te republike razvijale, vidimo da su se više od prosjeka jugoslavenskog razvitka razvijale Crna Gora, Makedonija i uža Srbija, dok su se sporije od prosjeka razvijale Bosna i Hercegovina i AP Kosovo. Ujedno su se tzv. razvijene republike, Hrvatska i Slovenija, veoma sporo razvijale.

Iz ovoga pregleda se vidi, da se najsiromašnija pokrajina, tj. Kosovo, nije razvijala i najbrže iako bi to bilo u skladu sa proklamiranim ciljevima razvitka nerazvijenih područja, dok se uža Srbija u poslijeratnom razdoblju razvijala veoma brzo.

Druga negativna posljedica, koja proizlazi iz ovoga voluntarizma jest psihoza nastala u nerazvijenim područjima, koja uzrokuje pojavu da se uvijek očekuje pomoć od drugih, a naročito od države i na taj način se stvaraju samozvani advokati razvitka nerazvijenih područja, koji taj zahtjev onda koriste u svoje svrhe. Mislim da je Đodan veoma dobro upozorio na ovaj problem.

Osim toga, veoma se grubo i uprošćeno definiraju ta područja i s obzirom na kriterij, koji je upotrijebljen za njihovo definiranje. Tu se uzima samo dohodak po glavi stanovnika pri čemu se odmah postavlja pitanje — da li su kao stanovnici Hrvatske uzeti u obzir i onih 200.000 ljudi, koji danas rade u inozemstvu, a bili su prisiljeni otići iz Hrvatske zato što nisu imali mogućnosti za zapošljavanje u svojoj zemlji? Na taj način oni su postali faktori reprodukcije nama tuđih sistema.

Pogledajmo kako stvari stoje danas! Ja bih to sažeo u jednu kratku krilaticu: »sredstva su utrošena, problemi ostaju«. Danas se zbog toga inzistira još uvijek na sadašnjem mehanizmu razvitka kroz Fond za nerazvijene krajeve iako je iz dosadašnjih izlaganja očito, da je on neadekvatan.

Osim toga, svi oni ekonomski problemi koji su doveli do reforme i koji su nas natjerali na ekonomičnije poslovanje, suzili su manevarski prostor za pomaganje tim krajevima, a isto tako i finacijske mogućnosti investiranja u ta područja.

Sadašnje stanje traži odgovor na slijedeća pitanja:

— prvo, hoćemo li ostati pri dosadašnjem pristupu ovom problemu, pri sadašnjoj uskoj definiciji regionalnog aspekta razvitka Jugoslavije samo na razvitku nerazvijenih krajeva ili ćemo ih gledati s jednog šireg aspekta, to jest, optimalnog teritorijalnog razvitka Jugoslavije?

— drugo, koja sredstva i metode treba primijeniti,

— treće, koji je opseg sredstava, koja se za to na ovaj ili onaj način mogu odvojiti?

Nadalje, traži se maksimalno angažiranje sredstava za razvitak tih područja, a ne pita se koji je gornji limit koji privreda i društvo danas mogu odvojiti za to. Ja bih taj limit postavio otprilike ovako: *privredu ne možemo opteretiti više, nego što su opterećeni naši najznačajniji konkurenti s kojima se moramo boriti na svjetskim tržištima* — pri čemu od ukupne mase sredstava, koja ostaju na raspolaganju iz toga opte-

rečenja treba oduzeti izdatke koji se odnose na državni budžet. Iz toga je onda vidljivo, da je sadašnja veličina državnog budžeta onaj faktor, koji direktno ugrožava povećanje opsega pomoći nerazvijenim krajevima. To se naročito odnosi na savezni budžet i na one koji danas najviše zagovaraju tu veliku akciju pomoći nerazvijenim krajevima.

I na kraju, govori se o kompenzaciji nepovoljnih uvjeta privređivanja što znači, da će se svi gurati da dokažu, da imaju pravo na takvu kompenzaciju, pri čemu se bojim da to znači ovjekovječenje fenomena političkih tvornica, za koje smo reformom proklamirali da ih treba zatvoriti.

Što dakle treba učiniti?

U prvom redu, treba postaviti prostornu dimenziju u našem planiranju, u kojemu kao jedan poseban aspekt treba svakako tretirati i razvitak nerazvijenih krajeva. Politički problemi koji iz toga nastaju mogu se vjerojatno riješiti i dogovorom između republika, pogotovo ako se uzme, da i takozvane razvijenije republike imaju značajne socijalne probleme u svojim nerazvijenim krajevima — a da i ne spominjemo problem iseljavanja u inozemstvo.

Nadalje, investicije u nerazvijene krajeve ne bi trebala vršiti direktno država, pogotovo ne putem Fonda za nerazvijene krajeve koji je pokazao veoma loše rezultate do sada, nego stimuliranjem investicija privrednih organizacija u te krajeve putem poreznih i drugih olakšica, kao što se to na koncu čini i u nizu zemalja. Te olakšice potrebno je vremenski ograničiti, kako ne bismo upali u onu grešku, u koju bismo upali kada bismo usvojili princip kompenzacije.

Nadalje, mislim da nije nikad dovoljno naglasiti i potrebu smišljenog i strpljivog rješavanja problema ekonomske politike, koja nam mora pomoći da optimalizaciju razvitka i u njenom prostornom aspektu dovedemo do onih rezultata, koje smo zacrtali kad smo proklamirali privrednu reformu.

Marko Veselica:

Pokušao bih osvijetliti još jednu dimenziju problema razvoja nerazvijenih područja i razvoja međurepubličkih i međunacionalnih odnosa, polazeći od jedne marksističke koncepcije toga razvitka.

Dr Đodan je dobro upozorio, da solidarnost u vezi s razvojem republika i područja, solidarnost radničkih klasa i osnovnih pokretačkih snaga našeg društveno-ekonomsko-političkog sistema mora biti obostrana. A to znači, da ne može radnička klasa jednog područja, koja na neki način zbog veće privremene razvijenosti daje veći dio sredstava u savezni Fond za razvoj nerazvijenih područja, ozbiljnije gubiti na svojim dugoročnim vitalnim interesima.

Osim toga, mi tu imamo vrlo polovičnih rješenja i sukoba, zapravo nemamo jedan konzistentan sistem. Dok je radnička klasa, na primjer, Hrvatske bila vrlo dosljedna i principijelna odvajajući značajni dio svoje netto akumulacije i zanemarujući neke svoje dugoročne interese da bi razvijala nerazvijena područja, dotle su, na primjer, radničke klase nekih republika, a naročito radnička klasa jedne republike koja se najviše bori za postojeći mehanizam koji je neracionalan, bile vrlo nedosljedne u pogledu mehanizma solidarnosti kad se, uzmimo, radi o penzijskom sistemu. Evo, ja bih iznio neke konkretne podatke.

Prije nekoliko godina raskinuta je rizična zajednica u Jugoslaviji u pogledu penzijskog osiguranja. Zbog toga Republika Hrvatska ne može da pokrije ni minimalne iznose penzija, koji su zakonom zagarantirani. Zbog toga penzije u Hrvatskoj prosječno zaostaju ove godine za 17.800 dinara mjesečno iza zakonom propisanog nivoa na bazi kretanja troškova života. Prethodna izlaganja su pokazala da je privreda Jugoslavije i privreda Hrvatske strahovito ekonomski opterećena i da ona nije sposobna niti za takozvanu fizičku amortizaciju. Isto tako poznato je da su osobni dohoci u prosjeku toliko niski, da je značajan dio radničke klase jedva sposoban za biološku reprodukciju. I sada da bi se pokrile te minimalne penzije u Hrvatskoj pošto je raskinut jedinstveni mehanizam rizične zajednice na nivou Jugoslavije 1. I 1965, radnička klasa Hrvatske treba dopunski opteretiti i ovako svoje niske osobne dohotke ili ovakvu akumulaciju, koja nije na nivou jednostavne reprodukcije za oko 40 milijardi u 1968. i 1969. god. Ili povećati doprinos na brutto osobne dohotke sa 12,5 na 14,5 posto. U isto vrijeme radnička klasa Makedonije zahvaljujući tome što je ona mlađa, i zahvaljujući tome što je manji broj penzioniranih osoba na ukupni broj zaposlenih, dovoljno je da optereti svoje brutto osobne dohotke sa procentom od 7,9%.

Ako se ovakav trend razvoja nastavi i ovakvi nepovoljni odnosi između privrede i države u raspodjeli nacionalnog dohotka i dalje ostanu, radnička će klasa Hrvatske trebati 1980. opteretiti sa 21% svoje brutto osobne dohotke za penzije, što znači da će privreda SR Hrvatske na jugoslavenskom tržištu, pod pretpostavkom da ostanu ovakvi odnosi, biti manje konkurentno sposobna za nekoliko stotina milijardi dinara. A, mi znamo kakve će to imati tragične reperkusije na proces modernizacije i rekonstrukcije hrvatske privrede i njenog uklapanja u jugoslavensku i svjetsku podjelu rada, tim više, jer smo vidjeli da su i drugi elementi na osnovu kojih SR Hrvatska participira u raspodjeli nacionalnog dohotka Jugoslavije, a naročito u investicijama saveznih banaka, jako nepovoljni.

Osim toga, ako se nastavi ovakvim trendom solidarnosti, Hrvatska će 1980. godine strahovito gubiti na takozvanom subjektivnom faktoru proizvodnih snaga, jer ona permanentno izvozi mlado stanovništvo, tehničku i drugu inteligenciju, što je s aspekta naučno-tehničke transformacije i optimalnog razvoja Hrvatske kao i njenog posebnog interesa u strukturi Jugoslavije bitno za njenu egzistencionu perspektivu.

Hrvatska će imati 1980. godine otprilike 400.000 manje mladog stanovništva od 0 do 19 godina nego danas. A ukoliko se nastave trendovi izvoza tehničke inteligencije, 40% od ukupnog broja diplomiranih, onda SR Hrvatska gubi svoje vitalne faktore i dolazi u kompletno inferioran položaj u odnosu na druga jugoslavenska područja. Prema tome, smatram da je ovaj aspekt solidarnosti i ovaj aspekt reprodukcije radničke klase Hrvatske kao ključnog faktora razvoja proizvodnih snaga i u Hrvatskoj i u Jugoslaviji vrlo značajan. Dok Makedonija i Srbija imaju strahovite rezerve u postojećem mehanizmu penzijskog osiguranja, gdje u Srbiji iznose preko 70 milijardi, dotle Hrvatska ima samo 4 i po milijarde. I sada se postavlja jedna dilema za Hrvatsku u ovakvom mehanizmu odnosa, koji je krivo postavljen — ili će ona usporiti i ovako spori tempo modernizacije ili će ugroziti minimalni standard radničke klase, koja je penzionirana, a koja je imala ključnu ulogu u ovakvom razvoju u Jugoslaviji o kojem je govorio Đodan, razvoju koji je i pored svih blokada bio brz, a naročito razvoj na takozvanim nerazvijenim područjima, koji je bio daleko brži, iznad prosjeka. Prema tome, upozorio

bih, da mi problemu nerazvijenih područja i međunacionalnih odnosa trebamo stvarno prići s jedne rigorozne marksističke pozicije.

Zašto to govorim? To govorim zato, što smo mi do sada uglavnom jednostrano naglašavali negativnu komponentu nacionalnih odnosa. To jest, smatrali smo svaku afirmaciju nacije u konstruktivnom smislu riječi kao negativnu. Jedan dio snaga, naročito, rankovićevsko-birokratskih je to potencirao, a nismo dovoljno razvijali takozvanu samoupravnu komponentu nacije. Jer ukoliko je socijalističko društvo proces oslobađanja energetske i kreativne sile radničke klase pojedinih naroda Jugoslavije, onda smatram da proces samoupravnog konstituiranja nacija i Jugoslavije na bazi tržnog i dohodovnog modela tek može osloboditi takozvanu proizvodnu i kreativnu silu radničke klase pojedinih naroda i dovesti je na historijsku scenu.

Mehanizam federacije i svi mehanizmi prelijevanja trebali bi biti građeni prema logici, u kojoj mjeri oni doprinose oslobađanju proizvodne i kreativne sile radničke klase pojedinih naroda. Iz ovoga proizlazi da mehanizam federacije, pa prema tome i mehanizam za financiranje nerazvijenih područja, mora biti izveden iz ovakve polazne pozicije. To znači, ako on nije izveden ovako, iz ovakve polazne pozicije, on ne oslobađa radničku klasu pojedinih nacija kao proizvodnu i kreativnu silu, pa prema tome ne može dovesti ni do optimalizacije razvoja tih republika, ni do optimalizacije razvoja Jugoslavije. Jer, federacija u stvari treba da bude po kibernetičkim i društveno-ekonomskim zakonima izvedena iz vitalnih pozicija jednog kreativnijeg marksističkog gledanja na nacionalne odnose, jer ona treba da razvija radničku klasu jugoslavenskih naroda.

U tom smislu htio bih da dadem neke opservacije, koje su po mom mišljenju ključne.

Razvijajući ovako nerazvijena područja i pokušavajući ovako riješiti međunacionalne i međurepubličke odnose, kao što su pokazala prethodna izlaganja, mi razvijamo takozvane autarhične tehničko-tehnološke i privredne strukture, koje de facto vode afirmaciji birokracije nerazvijenih republika, i nacija, a ne afirmaciji radničke klase kao osnovne proizvodne i kreativne sile.

Zašto to kažem? To kažem radi toga, jer ovakve autarhične strukture ne mogu se nasloniti na jedan racionalan i selektivan privredni sistem i na kriterije svjetske ekonomije. A pošto je birokracija zaslužna za te autarhične strukture i pošto ona smatra da ima zaslugu i da je to neophodno za njenu radničku klasu, ona sada hoće po svaku cijenu da te strukture zadrži i da pokaže preko nekih ideoloških, lakiranih stavova, da je to bilo neophodno i da je to zakonitost, i da na tome pada ili prolazi socijalistički razvitak. Međutim, mi znamo da socijalizam pada ili prolazi baš na problemu efikasnosti, na organizaciji samoupravnog tipa društvenog rada i na toj logici afirmacije radničke klase i pojedinih nacija i pojedinih republika. Prema tome, ovakav trend razvoja, ovakvi mehanizmi u biti stvaraju tehničko-tehnološku i materijalnu podlogu etatističkog strukturiranja i nacija u pojedinim republikama i etatističkog strukturiranja federacije, kao kamena na vratu koji usporava objektivno mogući tempo tehničko-tehnološke, ekonomske i političke transformacije Jugoslavije.

Ja bih to htio potkrijepiti nekim konkretnim primjerima. Na primjer, skopska željezara koja nije sasvim respektirala ekonomske kriterije u svojoj izgradnji, hoće sada da prebaci na brodogradnju i neke druge grane u Jugoslaviji za — prema nekim proračunima — oko 7

milijardi veću cijenu limova i drugih proizvoda, koji iz nje izlaze jer se oni ne mogu uklopiti u svjetske kriterije, u postojeći mehanizam zaštite. I radi toga ona hoće da digne tu zaštitu do tog nivoa, da se ona kompletno može reproducirati i ekonomski razvijati. I sad ja postavljam pitanje — da li je cilj razvoja nerazvijenih područja u tome, da mi sa viškom rada, kojeg smo dobivali iz razvijenih područja, razvijamo sad takve (neracionalne) kapacitete, da ponovno preko umjetnog mehanizma transfuzije kočimo i propulzivne grane u razvijenim područjima i da ovamo stvaramo etatističke i neracionalne strukture.

Osim toga, marksistička je teorija, a i ekonomska teorija poslije rata pokazala, da osnovne pokretačke snage razvoja nerazvijenih područja moraju biti njihovi unutrašnji resursi i njihova unutrašnja proizvodna i kreativna sila. Prema tome, svaki mehanizam razvoja tih područja koji demobilizira te snage u stvari nikad ne može riješiti njihovu vlastitu problematiku. Jer, osnovni izvori moraju biti u tim područjima, a drugi faktori moraju biti dopunski. Osnovni izvori u tim područjima mogu se mobilizirati samo onda, ukoliko imamo takav sistem razvoja nerazvijenih područja i republika i takvo usklađivanje interesa između pojedinih naroda i radničkih klasa, koji maksimalno traže respektiranje ekonomskih kriterija i na toj logici zasnovanu mobilizaciju unutrašnjih snaga. Međutim, ukoliko te unutrašnje snage stalno očekuju da mogu preko sistema umjetne transfuzije i preko mehanizma federacije dobivati sredstva nezavisno od rezultata koje postižu s prethodnim investicijama, onda je normalno da te snage postaju objektivna materijalna podloga etatističkog razvoja Jugoslavije, koje onda traže jedan centralistički sistem prikupljanja i distribucije akumulacije, koje traže umjetne mehanizme i koji prema tome blokiraju ono što je racionalno, kreativno. To stvara pretpostavke za dugoročne etatističke sudare između birokracija pojedinih nacija, a ne dovođenja radničke klase na društveno-ekonomsku scenu kao osnovne pokretačke snage proizvodnog sistema i kao osnovne pokretačke snage društveno-ekonomskog i političkog sistema.

Prema tome, kao što vidimo, potrebno je sasvim drugačije konceptualno, a onda i u mehanizmu i u instrumentima, prići razvoju nerazvijenih područja, koji će polaziti od maksimalno racionalnih ekonomskih kriterija, gdje će instrumenti zajednice imati dopunsku ulogu, ali takvu ulogu koja mora do kraja mobilizirati proizvodnu i kreativnu silu radničke klase svih naroda i svih nacija i gdje izgradnja kapaciteta na nerazvijenim područjima neće biti kamen na vratu jugoslavenske privrede i radničke klase, koja je odvajala svoj višak rada, nego će biti daljnji impuls i daljnji faktor širenja jugoslavenskog tržišta i njenog uklapanja u svjetsku podjelu rada. Jer, što se događa? Događa se to, da mi imamo u stvari republičke, u negativnom smislu, ekonomije i da mi imamo strahovito rascjepkano jugoslavensko tržište. Ovo što su drugovi govorili prije, mi imamo dohodak oko 580 ili nešto više dolara i 20 milijuna stanovnika. A, ovakav razvoj nerazvijenih područja i međurepubličkih odnosa u stvari za nekoliko puta umanjuje seriju. Prema tome, on se javlja kao limitirajući faktor tehničkog progresa, kao glavnog instrumenta razvoja produktivnosti rada. Svaka ekonomija u takvom mehanizmu ponaša se tako, da ona razvija sve što je njoj dovoljno i da preko federacije onda dobiva kompenzaciona sredstva i da to dalje umjetno reproducira, jer to ne može na jednom racionalnom konceptu, da reproducira. I svakako da onda dolazimo u strahovite sukobe, da dolazimo do pojave birokratskog nacionalizma i normalno da onaj koji

ima jaču poziciju u postojećoj konstelaciji može da najprogresivnije snage razvijenih nacija proglasi kao konzervativne, iako one mogu polaziti s izrazito racionalnih i progresivnih društveno-ekonomskih koncepata razvoja i svoje radničke klase i radničke klase čitave Jugoslavije.

Šime Đodan:

Ako bismo željeli rezimirati ove naše diskusije, mislim da bismo mogli povući slijedeće zaključke.

Prvo, razvoj nerazvijenih područja, na žalost, bio je u proteklom sistemu prilično fetišiziran i vođen kroz mehanizme, koji su dali nedovoljno optimalne rezultate.

Drugo, trebalo bi uvući u optimalni razvoj Jugoslavije sve nerazvijene krajeve SFRJ. Tako bi se izbjegao onaj momenat konfrontacije razvijenih i nerazvijenih republika, a u stvari svako područje bi se razvijalo optimalno. Solidarnost između različitih jugoslavenskih naroda ne može biti vječno jednostrana. Jer, svaki narod ima pravo, na kraju krajeva, da štiti svoje interese, ukoliko iz takve jednostrane solidarnosti ti interesi počnu stradati. Razvoj i razvijenih i nerazvijenih krajeva u Jugoslaviji morao bi biti podređen optimalnom razvoju Jugoslavije, a ne da bude obrnuto: da optimalni razvoj Jugoslavije bude žrtvovan voluntarističkom razvoju nerazvijenih područja.

POGLED UNAPRIJED I UNATRAG

Hugo Friedrich

Pogled na suvremenu liriku; disonantnost i abnormalnost

Evropska lirika 20. stoljeća ne omogućuje lak pristup. Ona govori zagonetno i tamno. Ali njena je plodnost napadna. Ne može se sumnjati u značenje djela njemačkih pjesnika od kasnog Rilkea i Trakla do G. Benna, francuskih od Apollinairea do Saint John Persea, španjolskih od Garcije Lorke do Guilléna, talijanskih od Pallazzeschija do Ungarettija, anglosaksonskih od Yeatsa do T. S. Eliota. To kazuje, da izražajna snaga lirike za duhovni položaj suvremenosti nije manje značajna od izražajne snage filozofije, romana, teatra, slikarstva i glazbe.

Čitalac tih pjesnika dolazi do jednog iskustva koje ga dovodi u samu blizinu jedne bitne crte takve lirike, čak i prije no što je on sam toga svjestan. Koliko god ga njena tamnost fascinira, toliko ga i zbunjuje. Čar njenih riječi i njena tajnovitost djeluju na njega sugestivno, ako mu razumijevanje i biva bez orijentacije. Taj susret nerazumljivosti i fascinantnosti mogli bismo nazvati disonancom. Jer on pobuđuje napetost koja prije teži nemiru nego miru. Disonantna napetost cilj je modernih umjetnosti uopće. U svojoj *Poétique musicale* (1948) Stravinski piše: *Ništa nas ne sili, da smirenje uvijek tražimo samo u miru. Već više od jednog stoljeća nagomilavaju se primjeri jednog stila, u kojemu se disonanca osamostalila. Ona je postala stvar po sebi. I tako se događa da ona ništa ne priprema niti išta naviješta. Disonantnost je jednako toliko malo nosilac nereda, koliko je i konsonantnost jamstvo sigurnosti.* To u punom opsegu vrijedi i za liriku.

Njena je tamnost hotimična. Već je Baudelaire pisao: »Ima stanovite slave u tome, da se ne bude shvaćen.« Za Benna pjevanje znači »odlučujuće stvari uzdići u jezik nerazumljivosti, predati se stvarima koje zaslužuju da se u njih nikoga ne uvjeri«. Saint John ekstatično nagovara pjesnika: »Dvojezičan među dvogubo naoštrenim stvarima, Ti sâm jedan sukob među svim sukobljenima, govoreći u mnogoznačnome poput nekoga tko je zalutao u borbu između krila i trnja!« A opet trezniji Montale: »Nitko ne bi pisao stihove, kad bi se problem pjesništva sastojao u tome da se bude razumljiv.«

Onome tko je dobronamjeran ne bi se moglo savjetovati ništa drugo osim da prije svega pokuša svoje oči naviknuti na tamu koja obavija modernu liriku. Mi posvuda promatramo njenu sklonost da se drži što je moguće dalje od svakog saopćavanja jednoznačnih sadržaja. Pjesma mnogo više želi biti tvorevina dovoljna samoj sebi, želi zračiti s više značenja i sastojati se iz spleta napetosti apsolutnih snaga, koje

sugestivno djeluju na predracionalne slojeve no isto tako čine da trepere tajna područja pojmova.

Ova disonantna napetost moderne pjesme izražava se i u drugom pogledu. Tako se crte arhaičkog, mističkog i okultnog podrijetla suprotstavljaju britkoj intelektualnosti, jednostavan način izricanja kompliciranosti izrečenoga, jezička zaobljenost sadržajnoj zapletenosti, preciznost apsurdnosti, beznačajnost motiva snažnom zamahu stila. Te su napetosti djelomice formalne naravi, i često ih se samo takvima smatra. Ali njih susrećemo i u sadržajima.

Kad se moderna pjesma dotiče zbilje i stvari i ljudi, ona s njima ne postupa opisno i s toplinom bliskog viđenja i osjećanja. Ona ih odvodi u neprisnost, otuđuje ih i izobličuje. Pjesma više ne želi biti mjerena onim što obično nazivamo zbiljom, pa ni onda kad ju je u ostacima usvojila kao odskočište za svoju slobodu. Zbilja je isključena iz prostornog, vremenskog, stvarnog i duhovnog poretka, ona je uklonjena oprekama koje su za normalno orijentiranje u svijetu neophodne: između lijepoga i ružnog, između daljine i blizine, između svjetla i sjene, između boli i radosti, između zemlje i neba. Prema jednom iz romantičke poezije izvučenu (i dosta nepravedno uopćenu) određenju, lirika mnogostrano slovi kao jezik čuvstava, osobne duše. Pojam čuvstva upućuje na popuštanje napetosti vraćanjem u prisnost, u jedan duševni prostor, što ga i onaj najosamljeniji dijeli sa svima koji su u stanju osjećati. U suvremenoj pjesmi izbjegava se upravo ta komunikativna udobnost prebivanja. Ona se odvraća od humanosti u naslijeđenom smislu, od »doživljaja«, od sentimenta, odvraća se čak i od pjesnikova osobnog ja. On ne sudjeluje u svojoj tvorevini kao privatna osoba već kao pjesnička inteligencija, kao operator jezika, kao umjetnik koji iskušava čin preobrazbe što ga nalaže vladalačka mašta ili pak iskušava svoj irealni način gledanja na nekoj proizvoljnoj građi, koja je sama po sebi siromašna u značenju. To ne isključuje izviranje jedne takve pjesme iz začaranosti duše i njenog pobuđivanja. Ali to je nešto drugo nego čuvstvo. To je mnogoglasje i bezuvjetnost čistog subjektiviteta, kojega više nije moguće razložiti u pojedine osjećajne vrijednosti. »Čuvstva? Ja uopće nemam čuvstva«, veli o sebi veliki čarobnjak Benn. Tamo gdje se pokušava javiti neka mekoća slična osjećajnosti, upada jedan dolutali metak i sve razara tvrdim, disonantnim riječima.

Moguće je govoriti o agresivnoj dramatici modernoga pjesništva. Ona vlada odnosom između tema ili motiva, koji su uzajamno prije suprotni nego što su jedan drugome podređeni, vlada nadalje odnosom između njih i jednog nemirnog stiliziranja, koje znak i označeno što je moguće više udaljuje jedno od drugoga. Međutim, ona određuje i odnos između pjesme i čitaoca, te uzrokuje šok čija je žrtva čitalac. On se ne osjeća osiguranim već uzbunjenim. Doduše, pjesnički se jezik oduvijek razlikovao od normalne funkcije jezika da bude saopćavanje. Izuzmemo li pojedine slučajeve — na primjer Dantea ili Gongoru — radilo se zapravo o razlici u mjeri ili stupnju. Iznenada, u drugoj polovini 19. stoljeća, iz toga se rodila radikalna različitost između običnog jezika i jezika pjesničkog, rodila se pretjerana napetost koja, u savezu s tamnim sadržajem, izaziva zabunu. Tekući jezički materijal pojavljuje se s neobičnim značenjima. Riječi, potekle iz najrazličitijih specijalnosti, bivaju lirski elektrizirane. Sintaksa se razgrađuje ili suši do hotimice primitivnog nominalnog izričaja. S najstarijim sredstvom poezije, s poredbom i metaforom, postupa se na nov način, koji mimoilazi prirodni član usporedbe i iznuđuje irealno sjedinjenje s onim što je i predmetno

i logički nesjedinljivo. Kao što je u modernom slikarstvu struktura boja i struktura forme, osamostalivši se, potisnula ili posve odstranila svu predmetnost kako bi ispunila još samo sebe samu, tako je i u lirici autonomna pokretna struktura jezika djelovala na potrebu za nizom zvukova slobodnim od smisla i za mijenjanjem intenziteta, pa pjesmu više uopće ne valja poimati iz njenog izrečenog sadržaja. Jer njezin pravi sadržaj leži u dramatici i vanjskih i unutrašnjih sila forme. To, da je takva pjesma još uvijek jezik, no jezik bez saopćivog predmeta, to ima za disonantnu posljedicu da onoga tko je sluša istodobno i primamljuje i zbunjuje.

U odnosu na takve pojave u čitaocu se javlja dojam abnormalnosti. S time se slaže i jedan temeljni pojam modernog teoretičara, a on glasi: iznenađenje, zaprepaštenje. Tko iznenađujući želi zaprepastiti, taj se mora služiti abnormnim sredstvima. Zacijelo, abnormalnost je opasan pojam. On pobuđuje dojam postojanja neke izvanvremenske norme. Uvijek se iznova potvrđuje, da je ono »abnormno« jedne epohe postalo normom slijedeće, da ga je dakle bilo moguće asimilirati. To, naravno, ne vrijedi za onu liriku kojom se mi ovdje bavimo. Ne vrijedi već ni za njene francuske utemeljitelje. Rimbauda i Mallarméa nije asimilirala neka šira publika, pa čak ni danas, koliko se god o njima pisalo. Nemogućnost asimiliranja ostala je stalnom osobinom čak i najmodernijih.

Međutim, oznaku »abnormalnost« upotrebljavat ćemo heuristički, isto kao i oznaku »normalan«. Ne osvrćući se na povijesne prilike, normalnim smatramo ona stanja duše i svijesti, koja razumijeva, recimo, jedan tekst Goetheov ili Hofmannsthalov. To nam dopušta da one pojave u suvremenoj lirici koje toliko odstupaju od spomenutog načina pjevanja smijemo označiti kao abnormalne, e da bismo ih jasnije uočili. To »abnormalno« nije sud o vrijednosti i ono ne znači »izrođeno«; to gotovo da nije moguće dovoljno jako istaknuti. Nekritičan poštovalac modernog pjesništva običava je štititi od građanske zbunjenosti, od školskog i kućnog ukusa. To je djetinjasto, uopće ne pogađa pobude takva pjesništva i, uostalom, dokazuje posvemašnje nerazumijevanje tri stoljeća evropske književnosti. Moderno pjesništvo (i umjetnost) ne valja naprečac hvaliti a niti naprečac odbacivati. Kao jedan trajan fenomen suvremenosti ono ima pravo da bude počašćeno razumijevanjem. Ali i čitalac ima isto takvo pravo da svoja mjerila uzme iz starijeg pjesništva i da ih podigne na što veću visinu. Mi se sustežemo od vrednovanja takvim mjerilima. Ali zato sebi dopuštamo da se latimo njegova opisivanja i spoznavanja.

Jer spoznavanje je moguće i u jednom pjesništvu koje isprva ne očekuje razumijevanje, jer ono, prema Eliotovim riječima, ne sadrži onaj smisao »koji udovoljava navici čitaoca«. Eliot nastavlja: »Budući da neki pjesnici bivaju uznemireni tim *smislom*, jer im se on čini suvišnim, oni vide mogućnosti pjesničkog intenziteta, koji nastaje na taj način da se riješimo smisla.« Takvo pjesništvo je posve spoznatljivo i opisivo, pa i onda kad u njemu djeluje tako velika sloboda, da spoznavanje u najboljem slučaju može uvidjeti samu tu slobodu, ali ne može razumjeti sadržaje što ih je ona dosegla, pogotovu ako su oni (opet prema Eliotovim riječima) u svojim značenjima toliko nedokučivi, da je znanje o smislu pjesme ograničeno i u pjesnika samog. Spoznavanje u takvom pjesništvu prima njegovo teško ili posve nemoguće razumijevanje kao prvu osobinu njegova stila. Sve ostale osobine moguće je utvrditi. Za spoznaju ima nade, jer je ona upućena na povijesne uvjete, na pjesničku tehniku, na neporecivo zajedništvo u jeziku i najrazličitijih pisaca. Spo-

znavanje napokon slijedi i mnogoznačnost tih tekstova, uvodeći samo sebe u onaj proces koji želi pokrenuti u samog čitaoca: proces pokušavanja tumačenja, koje, nezaključivo, dalje stvara i vodi u otvoreno.

Negativne kategorije

Spoznavanje moderne lirike stoji pred zadaćom da iznađe kategorije kojima se ona da opisati. Ne treba izbjegavati činjenicu, koju potvrđuje i sveukupna kritika, da se nadaju pretežno negativne kategorije. U svakom slučaju odlučujuće je to, da ih se ne primjenjuje kao one koje snizuju vrijednost već koje definiraju. Da, upravo ta definirajuća umjesto obezvređujuća upotreba već jest jedan dio povijesnog zbivanja, kojim se moderna lirika odvaja od starije.

Promjena koja je u poeziji nastupila u 19. stoljeću, unijela je i odgovarajuće promjene u pojmove teorije pjesništva i kritike. Sve do kraja 19. stoljeća, a djelomice i nakon toga, poezija je stajala u zvučnom prostoru društva, dočekivalo je se kao idealizirajuće oblikovanje tekućeg gradiva ili situacija, kao razblažujuću utjehu, pa i onda kad je nudila ono demonsko, pri čemu se doduše sama lirika kao vrsta razlikovala od drugih vrsta, ali im ni u kojem slučaju nije bila nadređena. Ali tada se poezija našla u oporbi prema društvu zabavljenu gospodarskim osiguranjem života, te ona postade tužbalicom zbog znanstvenog odgonetavanja svijeta i nepoetičnosti općinstva; došlo je do oštrog loma s tradicijom; pjesnička originalnost opravdavala se abnormalnošću pjesnika; pjesništvo se smirilo kao govor patnje koja kruži sama u sebi i ne teži više ozdravljenju već nijansiranoj riječi; liriku otad određuju kao najčišću i najvišu pojavu pjesništva, koja sa svoje strane stupa u opoziciju prema ostaloj književnosti, te sebe opunomoćuje za slobodu da bezgranično i bezobzirno izriče sve što joj pruža vladalačka mašta, jedna unutrašnjost proširena do nesvjesnoga, te igra s praznom transcendencijom. Ta promjena vrlo se točno zrcali i u kategorijama kojima pjesnik i kritičar govore o lirici.

Sudeći o pjesništvu, ranija je epoha pretežno upućivala na sadržajne kvalitete te ih opisivala pozitivnim kategorijama. U Goetheovim recenzijama o pjesmama razabiremo ocjene poput: lagoda, veselje, ljupko suglašavajuća punina; »sve odvaženo pokorava se jednoj zakonitoj mjeri«; katastrofe se obraćaju o blagoslov; opće biva uzvišeno; dobročinstvo pjesništva sastoji se u tome, »da položaj čovjeka uči shvaćati kao vrijedan želje«; ono ima »unutrašnju vedrinu«, »sretan pogled u zbiljsko«, te ono individualno uzdiže do općeljudskoga. Formalne kvalitete glase: značajnost (ono što sadrži značenje) riječi, »sabrani jezik«, »koji postupa s tihim oprezom i s točnošću«, bira pravu riječ i »bez sporednog pojma«. Schiller se služi sličnim pojmovima: pjesma oplemenjuje, afektu daje dostojanstvo, ona jest »idealiziranje njenog predmeta, bez kojega prestaje zasluživati svoje ime«; ona izbjegava »rijetkosti« (izvanrednosti), koje bi bile upućene protiv »idealno općenitoga«; njena savršenost počiva na vedroj duši, njen lijep oblik na »stalnosti sklada«. Budući da su ti zahtjevi i ocjene bili odijeljeni od svojih suprotnosti, ranija je epoha morala upotrebljavati i negativne kategorije, ali isključivo u svrhu osude: fragmentarno, konfuzno, »puka nagomilanost slika«, noć (umjesto svjetlost), »duhovita skicoznost«, »uzljuljani snovi«, »lepršavo tkivo« (Grillparzer).

A zatim, s drugim tipom pjesništva, javile su se i druge, gotovo isključivo negativne kategorije, koje su se pri tom u sve većoj mjeri odnosile ne više na sadržaj već na formu. Već u Novalisa njih se ne upotrebljava radi kuđenja, već radi opisivanja, pa i pohvale: poezija se osniva na »hotimičnoj produkciji slučaja«; ona iskaz stavlja »u slučajnu, slobodnu katenaciju«[1]; »Što je neka pjesma osobnija, lokalnija, temporalnija, to je ona bliža centru poezije« (valja uzeti u obzir, da je »temporalno« itd. u tadašnjoj estetici obično značilo nedopustivo ograničenje).

Najgušće nagomilavanje negativnih kategorija nalazimo zatim u Lautréamonta. Godine 1870. on je oštroumno nabacio sliku književnosti koja dolazi nakon njega. Doduše, čini se — ukoliko tog kaotičara koji se skriva pod raznim maskama uopće i možemo tumačiti — da je sve to bilo zamišljeno kao opomena. Ipak, zapanjuje to, da je on, koji je sudjelovao u pripremanju moderne lirike, bio u stanju označiti njezine osobine na način, koji čini ravnodušnim pitanje, da li je on — možda — želio zadržati nagoviješteni razvoj. Njegove oznake glase: strahovi, zamršenosti, poniženja, grimasa, vladavina iznimke i neobičnosti, tamnost, podzemna fantazija, mračno i sumorno, razdrtost u krajnjim suprotnostima, sklonost prema ništa. A tada, usred bujice takvih i sličnih pojmova: pila. A tu pilu[2] susrećemo i drugdje. U Eluardovoj pjesmi *Le Mal* (1932), koja se sastoji od nagomilanih slika razorenosti, prvi redak glasi: »bijahu tu vrata poput pile«. Više Picassovih slika prikazuje poprijeko preko geometrijskih ploha položenu pilu, ili samo zupce jedne pile, a da to sama predmetnost ne iziskuje; u jednom drugom slučaju pojavljuju se žice mandoline kao tvorevina slična pili. Ne valja pomišljati na nekakav utjecaj. Izranjanje simbola pile u takvom vremenskom razmaku možemo smatrati značajnim znakom strukturalne prisile, koja ovladava modernim pjesništvom i umjetnošću nakon druge polovine prošloga stoljeća.

Navedimo i neke druge ključne riječi iz njemačkih, francuskih, španjolskih, engleskih spisa o suvremenoj lirici. Naglašavamo, da su one uvijek bile upotrebljavane opisno, a ne obezvređujuće. Naime: dezorijentiranje, rastvaranje tekućega, izgubljeni red, nekoherentnost, fragmentarnost, razgrađivanje, stil nizanja, depoetizirana poezija, bljesci uništenja, britke slike, gruba neočekivanost, dislociranje, astigmatičan način gledanja, udaljenje... I napokon rečenica jednog Španjolca (Dámaso Alonso): »Trenutno za imenovanje naše umjetnosti nemamo drugih pomagala osim negativnih pojmova«. To je napisano 1932, a 1955. može biti ponovljeno a da ne promaši cilja.

Pošteno je govoriti u takvim pojmovima. Bez sumnje, do riječi dolazi i ono drugo. Rimbaudove stihove Verlaine naziva »vergilijanskima«. Ali vergilski su i stihovi Racineovi. Ta pozitivna oznaka ima dakle samo neodređenu približnu vrijednost, i ne pogađa tako dugo dok god pokriva predmetne i leksičke Rimbaudove disonance. Jedan francuski kritik govori o »osobitoj ljepoti« Eluardove poezije. Pa ipak, taj pozitivni pojam stoji posve izgubljeno u nizu posve negativnih; tek ovi karakteriziraju tu »osobitu ljepotu«. S tumačima slikarstva stičemo slično iskustvo. Oni jedan vrat što ga je naslikao Picasso nazivaju »elegantnim«. To se odnosi no opet i ne odnosi na osobitu eleganciju toga vrata, naime na eleganciju jedne posve irealne tvorevine, koja više nije ljudska fi-

[1] spajanje, od lat. *catena* = lanac (op. njem. red.)

[2] Francuska riječ (»*scies*«) ima doduše i sporedno značenje »gnjaviti«, »dosađivati«, međutim na tom istaknutom mjestu misli se u prvom redu na njeno konkretno značenje.

gura već drvena montaža. Zašto nemamo hrabrosti, da sve to uključimo u definiciju takve elegancije.

Pitanje je, zašto je modernog pjesnika moguće opisati puno točnije negativnim nego pozitivnim kategorijama. To je pitanje povijesnog određenja te lirike — pitanje budućnosti. Da li su svi ti pjesnici toliko ispred nas, da ih još nijedan primjereni pojam ne može doseći i da se prepoznavanje njih mora držati negativnih pojmova, kako bi nam bili pomoć u nuždi? Da li je istinita ona ranije nagoviještena mogućnost, da je posrijedi definitivna neprihvatljivost, koja bi imala biti bitna crta modernog pjesništva? Moglo bi biti i jedno i drugo, no mi to ne znamo. Utvrdiva je jedino činjenica abnormalnosti. Iz nje slijedi, da je uz točno poznavanje elemenata takve abnormalnosti neophodno upotrebljavati one pojmove, koje je ona sama nametnula najdobronamjernijim promatračima.

Teoretske predigre u 18. stoljeću; Rousseau i Diderot

U drugoj polovini 18. stoljeća u evropskoj su se književnosti počele javljati pojave koje, promatramo li ih sa stajališta kasnije lirike, možemo označiti kao njenu predigru. Zadovoljit ćemo se time, da to pokažemo na Rousseauu i Diderotu.

Ovdje Rousseau ne dolazi u obzir toliko kao pisac nacrtâ države i društva ni kao prirodom opijeni zanesenjak vrlinom. Ili, mogli bismo ga uzeti u obzir samo po tome, što se i ovdje radi o polovima one iste nerazrješive napetosti, koja se provlači kroz sva njegova djela. Napetost je to između intelektualne oštrine i afektivnog uzbuđenja, između dara za logičku postupnost u mišljenju i predanosti utopiji čuvstva — što je jedan čudnovato skupljen slučaj moderne disonance. Međutim, trenutno su nam važnije druge naznake.

On je zapravo nasljednik mnogih tradicija. No za njegovo usmjerenje one više nisu važne. Čini se, kao da on želi biti posve usamljen, sâm suprotstavljen sebi i prirodi. O tom se htijenju radi. Rousseau se postavlja na nultu točku povijesti. On joj obara vrijednost svojim nacrtima države, društva i života, koji bi pristankom na povijesne uvjete bili krivotvoreni. U njegovom autističkom držanju utjelovljuje se prvi odlučni oblik modernog raskida s tradicijom. A to je istodobno i raskid s okolnim svijetom. O Rousseauu je uobičajeno suditi kao o psihopatu, kao o klasičnu primjeru manije gonjenja. Taj sud nije dovoljan. On ne može objasniti, zašto je njegova epoha, a i epoha koja je slijedila, u njemu najviše cijenila izdvojenost i čudaštvo koje se time iskazalo. Apsolutno Ja, koje u njega istupa s patosom neshvaćene veličine, povećava rascjep između njega i društva. Do njega je doduše došlo uslijed patoloških preduvjeta Rousseauove osobe, ali se on očito poklapao s jednim iskustvom koje je u tom razdoblju sve više postajalo nadosobno. U vlastitoj abnormalnosti vidjeti zalog vlastitog poziva, biti uvjeren u nužnu nepomirljivost između Ja i svijeta u tolikoj mjeri, da je na tome moguće izgraditi maksimu: radije biti omražen nego normalan — sve je to jedna shema samotumačenja, koju bez napora iznova možemo prepoznati i u pjesnika slijedećeg stoljeća. Verlaine je za to pronašao pogodnu uzrečicu: *poètes maudits,* prokleti pjesnici. Patnja neshvaćenog Ja zbog prijezira okolnoga svijeta, što ga je ono samo izazvalo, i povla-

čenje u nutrinu zabavljenu samom sobom, sve to biva jednim činom ponosa; prijezir se javlja kao pravo na nadmoćnost.

U njegovu kasnom djelu *Les Rêveries du promeneur solitaire* Rousseau je uspjelo izreći jednu predracionalnu izvjesnost o egzistenciji. Njen sadržaj jest jedan sumračan san, koji iz mehaničkog vremena tone u vrijeme unutrašnje, a ovo više ne razlikuje prošlost od trenutka, zabunu od dobročinstva, maštu od zbilje. Otkriće unutrašnjeg vremena nije novost. No lirski intenzitet kojim se Rousseau predaje unutrašnjem vremenu, a pogotovu podređivanje tog vremena duši neprijateljskoj okolnome svijetu, sve to bijaše snagom koja je pripremila put budućim pjesnicima, a koja nije mogla poći od filozofskih analiza vremena jednoga Lockea i drugih. Mehaničko vrijeme, sat, postaje omraženim simbolom tehničke civilizacije (kako u Baudelairea i mnogih drugih, tako i u A. Machada), a unutrašnje vrijeme postat će pribježištem jedne lirike koja izmiče uskogrudnoj realnosti.

Razliku između fantazije i zbilje Rousseau je uklonio i na mnogim drugim mjestima u svojim djelima. Samo mašta, tako stoji u *Nouvelle Héloïse,* donosi sreću; a ozbiljenje jest smrt sreće. »Zemlja opsjene jest jedina koju na tom svijetu vrijedi obitavati; ljudsko je biće toliko ništavno, da je lijepo *samo ono* čega nema« (VI, 8). Tomu se pridružuje pojam stvaralačke mašte, čije je pravo da iz raspoloživih snaga subjekta stvori ono nepostojeće i da ga stavi nad postojeće *(Confessions,* II, 9). Te su rečenice za buduće pjesništvo od neprocjenjiva značenja. Rousseau doduše govori iz osobno obojene sentimentalnosti prema sreći. Ne obaziremo li se na to, tada uviđamo, da je ovdje mašta odvažno uzdignuta do jedne moći koja je zacijelo svjesna svoje varljivosti ali je i želi, i to zahvaljujući uvjerenju da to Ništa — u Rousseaua je to doduše shvaćeno kao moralna ništavnost — ne dopušta nikakvu drugu proizvodnost duha do one imaginarne; samo ona smiruje unutrašnju potrebu za razvitkom. Time otpada i dužnost da ono što je proizvela mašta bude primjereno zbilji. Fantazija postaje apsolutna. S istim tim određenjem susrest ćemo je ponovno u 19. stoljeću, sad pojačanu do diktatorske fantazije i do kraja oslobođenu od sentimentalnih Rousseauovih boja.

I Diderot dodjeljuje mašti neovisan položaj te joj dopušta da bude mjerljiva još jedino sama sobom. Njegova misao ide drugim putem od Rousseauove. Ona je u vezi s njegovom raspravom o geniju, koju on dijalektički iznosi u *Neveu de Rameau,* a linearno u članku o geniju u *Encyclopédie.* U prvom spisu on nas dovodi do teze, da je česta i možda nužna sukladnost amoralnosti i genijalnosti, društvene nevaljalosti i duhovne veličine činjenica, koju mi moramo priznati, premda je neobjašnjiva. Smionost te misli je izvanredna. Time se ukida ono izjednačavanje estetskih moći sa spoznajnim i etičkima, izjednačavanje uobičajeno još od antike. Umjetničkom geniju dodijeljeno je samosvojno mjesto. Usporedimo s time i Kantove i Lessingove pokušaje da izuzetnost genija vežu uz kontrolne vrijednosti istinitoga i dobroga. Ništa manje smion nije ni članak u *Encyclopédie.* On se zapravo nastavlja na ranije shvaćanje, prema kojemu je genijalnost prirodna vizionarska snaga koja smije kršiti sva pravila. Pa ipak, ni kod jednog prethodnika nije bilo moguće pročitati: genij ima pravo na divljinu, ali isto tako i na pogreške; njegove čudnovate, zaprepašćujuće pogreške dapače oduševljavaju; on prosipa blještave zablude; ponesen orlovim letom svojih ideja, on gradi kuće koje nikakav razum ne bi htio naseliti; njegovo stvaralaštvo jesu slobodne kombinacije, koje on ljubi kao pjesništvo; njegove moći

jesu mnogo više stvaranje nego otkrivanje; stoga: »Istinito i lažno više nisu karakteristične razlike za genija.« Na mjestima koja smo ovdje doveli u vezu, u više se navrata upotrebljava pojam fantazije. Ona je vodeća snaga genija. Ono što se priznaje njemu, priznaje se i njoj: biti samosvojni pokret duhovnih sila, čija se kvaliteta mjeri dimenzijom proizvedenih slika, djelotvornom moći ideja, sadržajno već nevezanom čistom dinamikom, koja je napustila razliku između dobra i zla, istine i zablude. A ni odatle više nije dalek korak do diktatorske mašte kasnijeg pjesništva.

U Diderota valja zapaziti još nešto. To možemo susresti u *Salons*, njegovim kritičkim ocjenama tadašnjeg slikarstva. U njima živi senzibilna prijemljivost za vrijednosti atmosfere na slici. Izlažu se posve novi uvidi u zakone boja i svjetla, posve neovisno o sujetu. Značajnije je međutim to, da se analize slikarstva isprepleću s analizama pjesništva. Tu ima još vrlo malo od onog starog naučavanja, koje se običavalo potkrepljivati s (neshvaćenom) Horacijevom formulom *»ut pictura poiesis«*. Ovdje se ističe prije svega specifično moderno približavanje mišljenja o pjesništvu i mišljenja o likovnim umjetnostima; ono se ponovno vraća kod Baudelairea a nastavit će se do dana današnjega. U *Salons* se rodio nazor o stvarima pjesništva, koji se u ono vrijeme može usporediti u najmanju ruku s G. B. Vicom; no Diderot nije poznavao tog Talijana. On uviđa, da je u stihu ton isto ono što je boja u slici. Njihovo prožimanje on naziva »ritmičkom magijom«. Ona na oko, uho i maštu djeluje dublje no što to može preciznost stvari. Jer, »jasnoća je štetna«. Odatle poziv: »Pjesnici, budite tamni« — čime se pomišlja na to, da se pjesništvo treba okrenuti noćnim, dalekim, zastrašujućim i tajanstvenim predmetima. Međutim, pjesništvo Diderotu uopće više nije prvenstveno iskaz o predmetu. Ono je emocionalno uzbuđenje stvoreno posredstvom slobodnog stvaranja metafora, stvaranja kojemu je dopušteno »baciti se u krajnosti«, i posredstvom isto tako krajnjih tonskih visina. Ovdje se navješta, dakle, odlučno nadređivanje čarolije jezika jezičnom izričaju, dinamike slike značenju te slike. Na zalasku prosvjetiteljstva Diderot otkriva pjesništvo kao tajnu, »kao hijeroglifsko tkanje«, kao »emblemski govor« zvukovnih moći, koje djeluju uvjerljivije od misli. Koliko je daleko on ponekad znao ići u oslobađanju od predmetnosti, to pokazuje i rečenica koja je još sva u traženju a ipak nas zapanjuje: »Čiste i apstraktne dimenzije materije nisu bez stanovite snage izraza«. Baudelaire će takvo nešto izgovoriti još jednom, no s najvećom odlučnošću, i na taj način utemeljiti onaj modernitet u pjesništvu, koji možemo nazvati apstraktnom poezijom.

Nadalje, Diderot je razvio jednu teoriju razumijevanja koja u skraćenu obliku glasi: razumijevanje u idealnu slučaju postoji samo kao samorazumijevanje; tomu nasuprot, kontakt između pjesništva i čitaoca, s obzirom na nedovoljnost jezika za egzaktno izricanje značenja, nije kontakt razumijevanja već magičke sugestije. I napokon, s Diderotom se počinje širiti i pojam lijepoga. On se odvažuje na pokušaj, doduše vrlo oprezno, da o neredu i kaosu misli kao o nečemu što je moguće prikazati estetički, te da na zapanjenost gleda kao na dopušten umjetnički efekt.

Sve su to začuđujući modernizmi, što se iskre iz jednog duha kojemu je bogatstvo ideja, slutnji i poticaja priskrbilo česte usporedbe s elementima vatre i vode, s vulkanom, Prometejem i Salamandrom. Doduše, vrijeme njegovih ideja došlo je tek kad je on sam bio već posve zaboravljen, jer je već odavno bio prešao u druge.

Novalis o budućem pjesništvu

Funkcionalna određenja mašte i pjesništva, ovdje već potkrijepljena Rousseauom i Diderotom, postala su izrazitija u njemačkom, francuskom i engleskom romantizmu. Put kojim su ta određenja krenula, polazeći odatle pa do pisaca oko sredine i kraja 19. stoljeća, moguće je točno slijediti, te ga se često i opisivalo. Stoga to ovdje ne moramo ponavljati. Možemo se ograničiti samo na to da saberemo najvažnije simptome, koji se pojavljuju u samom romantizmu a već su i simptomi modernog pjesništva.

Valja započeti s Novalisom. Na njegovo se pjesništvo možemo i ne osvrtati. Daleko ispred njega nalaze se refleksije zapisane u njegovim »Fragmentima« i »Ofterdingenu«. U namjeri da razjasne romantičku poeziju one su nabacile pojam buduće poezije, čije je opet potpuno značenje moguće spoznati samo ako ga mjerimo pjesničkom praksom od Baudelairea do danas.

Ono što Novalis kaže o poeziji odnosi se gotovo isključivo na liriku, koja se odsad pojavljuje kao ono »izravno poetsko«. Kao njenu bit on navodi neodredivost i beskrajnu udaljenost od ostale književnosti. Istina, on je ponekad naziva »prikazivanjem čuvstva«. Ipak, tome se suprotstavljaju rečenice koje lirski subjekt tumače kao neutralni ugođaj, kao jednu ukupnost unutrašnjega koja se ne sabire ni u kakav precizni osjećaj. U pjesničkom činu vodstvo preuzima »hladna promišljenost«. »Pjesnik je čist čelik, tvrd kao kremen.« I u predmetnoj i u duhovnoj građi lirika ozbiljuje mješavinu heterogenoga, fosforesciranje prijelaza. Ona jest »branik protiv običnog života«. Njena fantazija uzima sebi slobodu, da »sve slike ispremiješa«. Ona je raspjevana oporba protiv svijeta navika, u kojemu ljudi poezije ne mogu živjeti, jer oni su »divinizirani, magični ljudi«. I opet, dakle, izjednačavanje poezije s magijom — koje potječe iz najstarijih tradicija — ali u novom savezu s »konstrukcijom« i »algebrom«, kako Novalis naziva jednu intelektualnu crtu takve poezije, koju je rado isticao. Poetska magija je stroga, ona je »sjedinjenje fantazije i snage mišljenja«, ona je »operiranje«, u svom djelovanju duboko različito od pukog užitka, koji odsad prestaje biti pratilac poezije. Iz magije Novalis preuzima pojam zaklinjanja. »Svaka riječ jest zaklinjanje«, prizivanje i izopćenje stvari koju ona imenuje. Odatle »magizam fantazije« i »Čarobnjak jest pjesnik«, kao i obratno. U njegovoj je moći da prisili očarane »da nešto vide, vjeruju i osjećaju onako kako ja hoću«: diktatorska (»produktivna«) fantazija. Ona je »najveće dobro duha«, neovisno o »izvanjskim podražajima«. Stoga njezin jezik jest »samogovor« (Selbstsprache), bez saopćavajuće svrhe. U pjesničkom jeziku »jest kao i u matematičkim formulama; one čine svijet za sebe, one se tek igraju same sa sobom«. Takav je jezik taman, čak dotle da onaj tko pjeva povremeno »ne razumije ni sebe sama«. Jer njemu je do »muzikalnih odnosa duše«, do neprestanog slijeda zvuka i napetosti, koji više nije upućen na značenje riječi. Zacijelo se još uvijek teži razumijevanju. Ali to je razumijevanje nekolicine posvećenih. Ovi posvećeni od pjesništva više ne očekuju predikate njene »niže vrste«, naime: ispravnost, jasnoću, čistoću, potpunost, red. Jer ima i viših predikata: harmonija, eufonija. A zatim, odlučno, moderni rascjep između jezika i sadržaja, a u korist prvoga: »Pjesme, samo blagozvučje, ali bez ikakva smisla i suvislosti, s tek ponekim shvatljivim strofama, kao pusti odlomci iz najrazličitijih stvari«. Magiji jezika je, dakle, dopušteno da u službi začaravanja razbije svijet u fragmente. Tamnost i nekoherentnost postaju pretpostavke lirske sugestije. »Pjesnik treba riječi kao tipke«,

on u njima uzbunjuje moći o kojima svakodnevni govor ništa ne zna; Mallarmé će govoriti o »klaviru riječi«. Suprotstavljajući se ranijem pjesništvu, koje je »svoju zalihu« spravljalo »u lako pojmljiv red«, Novalis piše: »Gotovo bih rekao, da kaos mora prosjajivati iz svakog pjesništva«. Novo pjesništvo postiže svestrano »otuđenje«, kako bi uvelo u »viši zavičaj«. Njegovo »operiranje« sastoji se u tome, da poput »analizatora u matematičkom smislu« iz poznatoga izvede nepoznato. U tematskom smislu pjesništvo se prepušta slučaju, u metodskom pak apstrakcijama algebre, koje opet graniče s »apstrakcijama bajke«, naime s njenom oslobođenošću od običnoga svijeta, svijeta što pati od »odviše velike jasnoće«.

Neutralna unutrašnjost umjesto čuvstva, mašta umjesto zbilje, krhotine svijeta umjesto njegove cjeline, izmiješanost heterogenoga, kaos, fasciniranost tamom i čarolijom jezika, ali i jedno staloženo hladno operiranje analogno matematici, što udaljuje ono prisno: to je upravo ona struktura unutar koje će se posve uklopiti Baudelaireova teorija pjesništva, lirika Rimbauda, Mallarméa i današnja lirika. Ta je struktura vidljiva i ondje, gdje se pojedini njeni članovi iskrivljuju ili nadopunjuju.

Sve bi se to dalo nadopuniti i rečenicama Fr. Schlegela o razdvojenju lijepoga od istinitog i ćudorednoga, o poetskoj nužnosti kaosa, o »ekscentričnosti i monstruoznosti« kao o pretpostavci pjesničke originalnosti. Novalisa i Schlegela čitalo se u Francuskoj, gdje su oni potakli misli vodilje francuskog romantizma.

Ovo posljednje razmotrit ćemo ukratko. Taj je romantizam posrednik između svega dosadašnjeg i Baudelairea, koji je prvi veliki liričar moderniteta i istodobno prvi važni teoretičar moderne lirike i shvaćanja umjetnosti u Evropi.

Francuski romantizam

Francuski se romantizam kao književna moda ugasio sredinom stoljeća. Ali on je ostao duhovnom sudbinom kasnijih naraštaja, pa čak i onih koji su ga namjeravali likvidirati i uvesti druge mode. S njega je otpalo sve što je bilo bez mjere, sva poza, raskoš, osjećaji koji se brzo troše i trivijalnost. Ipak, on je pribavio nova sredstva prikazivanja stanja svijesti, koje se nakon druge polovine stoljeća promijenilo i sve više deromantiziralo. U njegovoj harmoničnosti skrivale su se disonance budućnosti.

Godine 1859. Baudelaire piše: »Romantika jest nebeski ili sotonski blagoslov, kojemu zahvaljujemo vječne ožiljke.« Ta izreka točno odgovara činjenici, da je romantika i na svom umoru stigmatizirala svoje sljedbenike. Oni se bune protiv nje, jer stoje u njenoj vlasti. Moderno pjesništvo jest deromantizirana romantika.

Gorčina, okus pepela, pomračenje, prisilna su — ali i gajena — temeljna iskustva romantičara. Za antiknu i postantiknu kulturu života pa sve do osamnaestog stoljeća, radost bijaše ona vrhovna duševna vrijednost, koja je nastupajuće savršenstvo mudraca, ili vjernika, viteza, dvorjanina i obrazovanog čovjeka odavala kao društvenu elitu. Žalost, ukoliko nije bila prolazna, bijaše bezvrijedna, a za teologe grijeh. Nakon predromantičkog bolnog raspoloženja u 18. stoljeću, ti su se odnosi obrnuli. Radost i vedrina nestali su iz književnosti. Njihovo mjesto zaposjele su melankolija i svjetska bol. A njima nije trebalo uzroka, jer su se hranile iz sebe samih te bijahu oznakom plemstva duše. Romantičar

Chateaubriand otkrio je bespredmetnu sjetu, »znanost o žalosti i zebnji« uzdigao do cilja umjetnosti, a duševnu rascijepljenost tumačio je kao blagoslov kršćanstva. Izdavali su se tada pripadnicima zalaska jedne kulture. Svijest o dekadenciji širila se, i u njoj se uživalo kao u izvoru neobičnih draži. Ono razorno, morbidno, kriminalno, zadobivalo je rang interesantnoga. U jednoj Vignyjevoj pjesmi, *La Maison du Berger*, lirika postaje tužbom nad opasnostima tehnike, koje da ugrožavaju dušu. Pojam Ništa počeo je igrati svoju ulogu. Musset je njegov prvi govornik, i to u granicama polja onog iskustva, u kojemu se mladost puna iluzija, oduševljena Napoleonom, sukobljuje s bestrasnim svijetom sticanja, te vidi kako oboje, i iluzija i sticanje, tonu u besmislenost, u pustoš, u šutnju, u ništa. »Ja vjerujem u ništa, kao što vjerujem u sebe sama«, piše on. Sjeta i tužba preobrazuju se konačno u zebnju pred strašnim. U jednoj Nervalovoj pjesmi pod naslovom *Vers dorés* (1845), što distonira sa sadržajem pjesme, koja izjednačuje razinu ljudskoga i neljudskog, nalazi se stih: »Boj se u slijepim zidovima jednog pogleda koji vreba na te«. Vidjet ćemo kako se sva ta raspoloženja nastavljaju — i mijenjaju — u Baudelairea.

Slijedeći njemačke uzore — u kojima se pojednostavnilo platoničko nasljeđe — francuski romantici tumače pjesnika kao neshvaćenog vidovnjaka, kao svećenika u svetištu umjetnosti. Pjesnici stvaraju stranku protiv građanske publike, a konačno i stranke suprotstavljene međusobno. Formula koju je još 1801. bila upotrijebila Mme. de Staël, a prema kojoj je književnost izraz društva, izgubila je svoj smisao. Književnost ponavlja protest Revolucije protiv postojećeg društva, postaje književnost opozicije ili književnost »budućnosti«, te konačno književnost izdvojenosti uz sve veći ponos zbog usamljeništva. Rousseauova shema o izuzetnosti na temelju abnormalnosti postaje smišljenom shemom tih naraštaja — pa i kasnijih.

Nema sumnje da je samoposvećivanje pjesnika i pravo ili patvoreno iskustvo boli, sjete, ništavnosti svijeta, oslobodilo snage koje su bile za dobro lirike. Francuska je lirika, tri stotine godina nakon njena posljednjeg sjajnog doba, u romantizmu ponovno procvala do nove punine. U njoj je veliko mnogo toga, ako i nije evropskog ranga. Koristila joj je u ono doba posvuda rasprostranjena misao, pa i u Francuskoj, prema kojoj je poezija prajezik čovječanstva, totalni govor totalnog subjekta, i prema kojoj granice među predmetima ne postoje, a ne postoje ni između religioznog i pjesničkog entuzijazma. Romantička lirika u Francuskoj posjeduje širinu i iznijansiranost unutrašnjeg iskustva, stvaralačku osjetljivost za južne, orijentalne i egzotične atmosfere, daje čarobne pjesme o prirodi i ljubavi, te virtuozno raspolaže umijećem stiha. Ona je iskričava, bogata u gesti, preplodna u Victora Hugoa, kojemu međutim jednako uspijevaju i tihe intimnosti i slike s vizionarskom snagom. U Musseta je ona mješavina cinizma i boli, u Lamartinea — mjestimice — čisti zvuk o kojemu je on sam smio reći, da je mek poput baršuna.

Ovdje počinje i ono za modernost tako plodno pjesništvo o jeziku, naime traženje impulsa koji leži u riječi samoj. Taj postupak Victor Hugo ne samo da je primjenjivao nego ga je i utemeljio, potpomognut mnogim i davnim prethodnicima. Na jednom poznatom mjestu iz *Contemplations* čitamo: riječ je živo biće, moćnije od onoga tko je upotrebljava; potekla iz tame, ona stvara smisao koji želi; ona sama jest ono — i više od toga — što mišljenje, gledanje i osjećanje očekuju izvana: ona je boja, noć, radost, san, gorčina, ocean, beskraj; ona je logos Boga.

Na ovo ćemo se mjesto, kao i na ispitujuće Diderotove izjave i na mnogo odlučnije Novalisove, morati prisjetiti ukoliko budemo htjeli razumjeti Mallarméove misli o inicijacionoj snazi jezika; naravno, po svojoj strogosti on daleko odskače od zbrkanog oduševljenja Victora Hugoa.

Teorija groteske i fragmenta

Jednako tako plodna jest i teorija groteske. Razvio ju je Victor Hugo u predgovoru *Cromwellu* (1827), kao dio teorije o drami. Ona s francuske strane zacijelo predstavlja najznačajniji doprinos uopće romantičkom idejnom bogatstvu. Ona se vjerojatno korijeni u izjavama Fr. Schlegela o vicu i ironiji, u čiji krug pojmova spadaju i: kaos, vječna agilnost, fragmentarno, transcendentalna bufonerija. Međutim, mnoge pojedinosti čini se da su originalne, blistave ideje tog 25-godišnjeg pjesnika, iz kojih, naravno, ne smijemo iznuđivati odviše promišljenosti. No one su otvoreni simptomi moderniteta. »Groteskno« je isprva bilo izraz koji je pripadao slikarskom jeziku, te je označavalo ornamentalne, najčešće fabulozne motive, preuzete iz biljnih ornamenata neke slike. Od 17. stoljeća pa nadalje, njegovo se značenje proširilo, te ono od tada obuhvaća ono bizarno, burleskno, šaljivo, izobličeno i izdvojeno na svim područjima. Tako je i u Victora Hugoa. Međutim, on time označuje i ružno. Njegova teorija groteske jest daljnji i dotad najenergičniji korak u izjednačavanju lijepoga i ružnog. Ono što je dotad bilo diskvalificirano i dopušteno samo u nižim književnim vrstama i samo na graničnim područjima likovnih umjetnosti, sada zadobiva vrijednost metafizičkog izričaja. Victor Hugo polazi od pojma jednog svijeta koji je, primjeren njegovoj biti, rascijepljen suprotnostima, i koji samo po tom rascjepu može postojati kao neko više jedinstvo. To je jedna antička misao, često već izricana i prije njega. Međutim, on na nov način naglašuje ulogu ružnoga. Ono više nije samo opreka lijepome, već je vrijednost po sebi. U umjetnini se ono pojavljuje kao groteska, kao djelo nesvršenosti i nesuglasja. Nesvršenost pak jest »odgovarajuće sredstvo njene harmonije«. Vidi se, kako u vrlo iskrivljen pojam »harmonije« prodire pojam disharmonije: disharmonije fragmenta. Groteska nas ima odmoriti od ljepote i svojim »reskim glasom« odstraniti njenu monotoniju. Ona zrcali disonancu između animalnosti i viših slojeva u čovjeku. Time što ona pojave iskrivljuje u odlomke, izriče da nam je »velika cjelina« prihvatljiva uopće još samo kao odlomak, jer ta »cjelina« više nije sukladna čovjeku. Koja cjelina? Značajno je to, da odgovora ili nema ili je zbrkan. Pa mislilo se nju, prema vjerovanju Victora Hugoa, i kršćanski — ipak je to prazna transcendencija. Za njega postoje još samo njene krhotine u grimasama groteske, a ni one same više nemaju ničega zajedničkog sa smijehom. Smijeh tako tumačene groteske gubi se u cerenju ili u jezi. On postaje grimasom, provocirajućim uzbuđenjem i podražajem jednog nemira, za kojim moderna duša teži više nego za opuštanjem.

To su romantičke teorije, koje nekoliko godina kasnije možemo naći i u Gautiera. One spadaju u stigme o kojima govori Baudelaire. One nagoviještaju put na kojemu će se javiti Verlaineove harlekinske pjesme, poezija grimase Rimbauda i Tristana Corbièrea, »crni humor« nadrealista i njihovog preteče Lautréamonta, i konačno apsurd onih najmodernijih. Sve to služi tamnu cilju, da se u disonancama i odlomcima nasluti transcendencija, čiju harmoniju i cjelovitost više nitko ne može prihvatiti.

(1. poglavlje iz knjige »Struktura moderne lirike«)

Prijevod: Truda i Ante Stamać

PROLEGOMENA ZA JEDNU MOGUĆU DRAMATURGIJU

(Nastavak 1)

Vladan Švacov

Međutim, čini li to samo drama? Ne otkrivaju li nam isto tako, ili čak potpunije, ljudske mogućnosti lica i djela koja nisu izrazito »dramatska«? Što je na primjer sa Proustovim Swannom, Marinkovićevim Melkom, Selimovićevim Ahmedom Nurudinom? Ne kazuju li nam i oni tko je čovjek i kako on jest?

Promišljanje ovih pitanja navodi nas na potrebu bližeg određenja egzistencijalne tematike opstanka koju sabire i izlaže drama.

Suvremena dramaturška teorija i kazališna praksa određuju b i t d r a m a t s k o g k a o n a p e t o s t. Ovaj pojam predstavlja sintezu mnogovjekovnog iskustva kazališnih praktičara i teoretičara koji su vrlo polagano i oprezno širili njegov sadržaj. Kada renesansni poetičar zahtijeva od drame »sukobljavanje afekata« (Minturno), kad barokni mislilac govori o »dvojstvu svijeta i čovjeka« (Lohenstein), ili kada Goethe piše o čovjeku kao vječnom sukobu između individualnosti i oblika života (priroda, moral, društvo) — tada svaki od njih iz obzorja povijesnog iskustva svoga vremena govori o jednom te istom obilježju, i to bitnom obilježju opstanka, koje se objektivira u dramskoj umjetnosti.

Naše ime za to obilježje jest: napetost. Ova riječ se izvorno upotrebljava da označi stanje neke stvari podvrgnute djelovanju dviju ili više međusobno protivnih stvari, principa ili sila. Tako govorimo o napetosti tetive na krajevima luka, napetosti žice na glazbalu, napetosti opruge...

Tek je prošlo stoljeće počelo upotrebljavati ovu riječ šire i apstraktnije, tako da je Freud, upotrijebivši je već u svom prvom psihoanalitičkom radu, mogao računati sa razumijevanjem čitalaca.[8] Napetost od tada označava u najširem smislu duševnu napetost, razdor i kolebanje nastalo djelovanjem međusobno poništavajućih motiva, principa i sila. Za našu je namjeru od izvanredne važnosti pitanje o mogućim izvorima, ishodištima i slojevima napetosti kao duševnog stanja. Jer ono, što mi iskustveno — introspektivno doživljavamo kao napetost, može imati čitav niz raznorodnih uzroka ili poticaja, od kojih mnogi ni na koji način ne omogućuju pjesničko-scensko oblikovanje dramatskog. Ukratko: lako će se pokazati da, iako se napetost određuje kao bitna oznaka dramatskog, svaka napetost nije dramatska, ne mora, čak i ne može dovesti do njenog oblikovanja u drami.

Dramaturška literatura nam osim navještenja i slutnje o važnosti toga pitanja ne daje iscrpnijih odgovora. Staiger, a on je najdalje do-

[8] Usp. S. Freud u. J. Breuer: *Studien über Hysterie*, Wien 1895.

pro do izvora i porijekla rodnih pojmova poetike, zadovoljava se time da napetost odredi kao bitno određenje dramatskog, ali gdje je ona ukorijenjena i kako se u drami i uopće u dramatskom objektivira, o tome nema ni riječi. Dramski pisci i kazališni praktičari svjesni su težine pitanja o napetosti kao bitnom »elementu« kazališnog čina, ali se ne smatraju pozvanima da na pitanje pokušaju i odgovoriti, osim od slučaja do slučaja u kazališnoj praksi. Njihovo uvjerenje o vlastitoj nekompetentnosti u kompleksnijem zahvaćanju problema najotvorenije izražava Kurt Hirschfeld, kad zaključuje:... »Napetost je zacijelo najelementarnija kategorija drame...«, ali: »...napetost je efekt koji je upravljen na totalitet čovjeka i spada u antropologiju...«[9]

Što je to dakle napetost, napetost kao egzistencijalno određenje opstanka koje se osvještava u drami? Gdje su njeni temelji?

Napetost je, općenito uzevši, bilo da se odnosi na realne predmete ili na sadržaje i stanja svijesti, neko stanje između; između dva ili više mjesta. To je neko napregnuto odstojanje, kolebanje i oklijevanje među protusilama, koje silovito traži odluku i razrješenje. Kod čovjeka, a samo je on ovdje predmet našega zanimanja, napetost može biti utemeljena u tri sloja, ili tri područja njegova postojanja: u biološkom, psihološkom i povijesnom. To, što se ona uvijek, bez obzira na njene korijene očituje u sferi psihološkog, govori samo o mediju, ne o ishodištu i uzroku. To je razumljivo: sve što čovjek radi, doživljava, trpi prolazi kroz polje psihičkog, ali to ne znači da je sve unutar toga područja poteklo iz istog izvora.

1. Biološka napetost

Julian Huxley, jedan od vodećih biologa današnjice, rezimirajući biologijsko iskustvo našega vremena, govori sasvim određeno o biološkoj napetosti ljudske vrste, koja potječe iz njene biološke jedinstvenosti u prirodi. Sve se više odvajajući od svoje prirodne sredine, čovjek svojim načinom reagiranja na podražaje, svojim govorom, koji ne izražava više jednoznačno stanja i raspoloženja (kao što to čini »govor« životinja), već predmete i namjere, pa konačno i samom svojom somatskom građom zauzima jedinstveno mjesto prirodnog čudovišta koje se nije oslobodilo rudimenata iskonskog prirodnog ponašanja, a ipak nije (i neće to nikada moći) usvojilo isključivo racionalne oblike svojih postupaka.[10] Čovjek kao prirodno biće ostaje zauvijek razapet napetošću između instinktivno-nagonskog i voljnog reagiranja. Njegova nesigurnost, izdvojenost, bestemeljnost na tlu prirodnog porijekla manifestira se tada kao:

2. psihološka napetost

Dovoljno su poznata unapređenja, koja je psihoanaliza i dubinska psihologija pridonijela razumijevanju ovog područja. Isto su tako poznata i prevladana preuzetna prekoračenja, koja je jedna nova, društvenim senzacijama i pomodnim interesom praćena znanost izvršila daleko preko svojih granica, pretendirajući da postane ključem za razumijevanje ukupnosti psihičkog, pa čak i filozofija.

[9] *Theater im Gespräch.* Ein Forum der Dramaturgie, München-Wien 1963. S. 52.

[10] Usp. Julian Huxley: *Man in the Modern World,* New York 1956. Poglavlja: *The Uniqueness of Man,* S. 7.—28. i *War as a Biological Phenomenon,* S. 183.—191.

Napetost je ovdje općenito određena kao latentno stanje sukoba unutar ličnosti razapete između podsvjesnih impulsa i društvenih ograničenja, između apsolutne, anarhične slobode prirodnog bića i socijalno-moralne prisile objektivirane u običajima, moralu i pravu.

Međutim, oba ova područja čovjekove zbilje, naime sloj biološkog i sloj psihološkog, koji djeluje na beskonačno velik broj načina i oblika u pojedincu, mogu postati temeljem dramatske napetosti samo u kompleksu veza pojedinca sa drugima, dakle u društvu u povijesti.

3. Povijesna napetost

Da li će izgladnjeli stanovnik Sjevera izgubljen u ledenoj pustoši ubiti svog posljednjeg soba i tako, odgađajući smrt od gladi još više umanjiti izglede za spas, ili će učiniti još jedan napor da nađe naselje, to ostaje njegova intimna dilema sve dok njegova opasnost ne predstavlja ugroženost za njegove bližnje, porodicu ili pleme. Kroz njihovo očekivanje i njegov položaj postaje u punom smislu riječi »dramatičan«. Bez odnosa prema drugima on je »samo« nesretnik.

To što između brata i sestre dolazi do svjesnih erotskih želja, ostaje njihovim privatnim problemom, sve dok ne postoje roditelji, prijatelji, zaručnici, ukratko okolina koja svojim interesima i normama djeluje kao prepreka njihovoj ljubavi. Samo pod ovom pretpostavkom mogao je John Ford napisati i s nadom u uspjeh prikazati svoju tragediju (»Šteta što je bludnica«). Dramatske dileme Ajanta, Medeje, Romea i Julije, Karla Moora... nisu kao pjesničko-scenska oblikovanja omogućena isključivo duševnim stanjima, potresima i sukobima junaka, već prije svega njihovom ukorijenjenošću u društveno-povijesnu zbilju, predstavljenu određenom bližom ili daljom okolinom. Način na koji ta zbilja uzrokuje i potiče njihove postupke i omogućuje otkrivanje i dosezanje posljednjih temelja njihove egzistencije, pravo je područje dramatskog kazivanja. Psihički, ili čak biološki ljudski potresi i razdori koji ostaju bez projekcije i objektivacije u povijesnom (što je vrlo relativno moguće), mogu biti predmetom epskog ili lirskog kazivanja, mogu biti čak i dramatski obojeni, ali ne mogu prerasti u dramu, koju smo odredili kao »pjesničko-scensko oblikovanje dramatskog«. Pravo mjesto drame je povijest, što je ime za ljudsko društvo u svojoj prostorno-vremenskoj konkretnosti.

Ove tvrdnje, ma kako se činile aksiomatski jasne, u teoretskoj namjeri pretpostavljaju određenije obrazloženje. Pođimo stoga putem koji nam se otvara, pogledajmo u kojim se modusima u čovjekovom životu i u dramskom pjesništvu očituje fenomen koji smo nazvali povijesnom napetošću.

Povijesno se kao sistem uzajamnih odnosno pojedinaca prema okolini i svom vlastitom biću očituje kao socijalno, moralno i egzistencijalno.[11]

[11] Ova divizija je svjesno nepotpuna. Ne smije se gubiti iz vida, da se radi o modusima koji mogu biti ishodišta povijesne napetosti kao mogućeg prostora pjesničko-scenskog oblikovanja dramatskog. U moduse povijesnog bitka opstanka ulaze još i područja: spoznajnog, estetskog i religioznog odnošenja prema svijetu, ali ona nisu relevantna za naše namjere, osim religioznog, koje se pak kao moguće polje napetosti objektivira u susjednim slojevima (moralno, egzistencijalno), iako se u njima ne iscrpljuje. Primjer za to je Anouilhova drama »Beckett ou l'honeur de Dieu« i Eliotov »Murder in the Cathedral«. U oba djela dramatsko se razvija, ne na planu religioznog, pa ni na planu sukoba religioznog s političkim slojem, već isključivo na planu moralno-psiholoških sukoba kralja i biskupa. Religiozno ovdje, i ne samo ovdje predstavlja oslonac i podršku čvrstog moralnog habitusa, ne ishodište ni izvor dramatike.

α S o c i j a l n a   n a p e t o s t

Socijalno, to znamo od Marxa, znači: klasno; tako se klasne suprotnosti u svijesti i iskustvu grupa i pojedinaca javljaju kao oblici socijalne nepravde koja se očituje kao doživljaj socijalne napetosti. Prva klasa u povijesti svjesna svog identiteta i svoje historijske snage, građanstvo, ubrzo nakon svoje gospodarske afirmacije izražava nezadovoljstvo postojećim stanjem u nizu više ili manje otvorenih dramskih djela i dramaturških teorija. Na svojevrstan način nalazimo taj protest izražen u praksi i teoriji pisaca njemačkog Baroka, kada ističu zahtjev da i građanin dobije paradoksalnu povlasticu da postane lice tragedije, što je do tada bila isključiva privilegija plemstva, dok je građanin mogao biti predstavljen na pozornici samo kao lice iz komedije ili farse. Iako su barokne dramaturške teorije uglavnom zamagljene stoičko-kršćanskim idejama o jednakosti ljudi u patnji i u Kristu, sa današnjeg rastojanja jasna je njihova klasno-socijalna obojenost tim više, što su njihovi nosioci (Andreas Gryphius, Daniel Kasper Lohenstein i dr.) direktno polemizirali s predstavnicima feudalističkih (naročito francuskih) teorija o čistoći i uzvišenosti tragedije.[12] Francuska građanska drama u svojim počecima (Beaumarchais, Mércier, Diderot) već sa posve jasnih klasnih pozicija građanstva izražava socijalnu napetost kao najvažnije, ili čak isključivo (Mércier) područje dramatske tematike. Opće poznat primjer za to je Beaumarchaisov predgovor Figarovoj svadbi i slavni monolog Figara na početku V čina.

Nove klasne opreke nastale u razvijenom kapitalističkom društvu nalaze i nov izraz za socijalnu napetost povijesnog trenutka. Ona se kao osnova društveno-povijesnih dilema proletarijata iskazuje u dramama E. Tollera, G. Hauptmanna, G. B. Shawa, M. Gorkog, B. Brechta...

Iz samog bitnog određenja povijesnog kao klasno-socijalnog potječe česta zabluda, da isključivo socijalno-politički činioci određuju i iskazuju čovjekovu povijesnu ukorijenjenost. Zaboravlja se da umjetnost, a naročito dramska umjetnost rade upravo o jednokratnim, racionalno nepredvidivim i neuračunljivim trenucima ljudskosti, dakle individualnosti; da povijest kroz ličnost govori vrlo oskudno i prikriveno, jer je i ona sama otvorena pustolovina opstanka. Ta pustolovina, udaljujući se privídno od svoga iskona u socijalnom objavljuje se tada kao:

β M o r a l n a   n a p e t o s t

Relativna trajnost egzemplarnih moralnih vrednota kao što su: pravednost, hrabrost, čast, vjernost, rodoljublje, prijateljstvo, ljubav..., tisućljećima je čovječanstvo uvjeravala o neprikosnovenosti moralnog reda i njegovom vječnom važenju. To jedinstvo etosa koje u značajnoj mjeri uspostavlja europski kulturnopovijesni krug, predstavlja i *conditio sine qua non* održanja i predaje dramske umjetnosti. Da bismo uopće doprli do estetskog sloja drame, moramo imati puno razumijevanje za moralni red svijeta u kojemu se kreće dramski junak. Samo tako njegove dvoumice mogu postati naše, njegova pobuna može postati našom. Taj je uvjet vidljiv naročito kod suvremenog prikazivanja antičke drame. Antigonina moralna dilema može nas dirnuti, ne samo patosom, već prije svega svojim etosom upravo zbog toga, što se i mi sami često nalazimo razapeti između dva moralna reda koji se međusobno potiru.

[12] Usp. Margret Dietrich: *Europäische Dramaturgie;* Der Wandel ihres Menschenbildes von der Antike bis zur Goethezeit. Wien-Meisenheim, 1952. Poglavlje: *Das Menschenbild in der deutschen Dramaturgie des 17. Jahrhunderts.*

Samo vrlo ekskluzivno i bizarno društvo moglo bi estetski uživati u dramski oblikovanoj moralnoj dilemi jednog kanibala, koji se dvoumi, da li da sam pojede svog nemoćnog roditelja, ili da ga podijeli sa suplemenicima. Sumnjiva uživanja kod prisustvovanja takvom spektaklu potekla bi prije svega iz osjećaja samodopadnosti zbog moralne tolerantnosti i »širine« pogleda. Drama upravo zbog svoje korelativnosti zahtijeva istovetnost etosa svijeta junaka sa etosom publike. Ova istovetnost sadrži u sebi i mogućnost polemičkog odnosa, ali uvijek unutar etosa, ili barem u pokušaju njegove destrukcije *(Peer Gynt).*

Sada još treba uvidjeti, da svi socijalni i moralni sukobi koji prate i određuju život pojedinaca u društvu mogu postati dramatski, to znači dobivaju dimenziju dramske napetosti samo ako se unutar najdubljih osnova ličnosti uspostave kao:

γ) E g z i s t e n c i j a l n a   n a p e t o s t

Bolest, glad, ljubav, klasna borba, sukob između sklonosti i dužnosti, dakle svi oblici čovjekovih stanja, osjećaja, ponašanja i postupaka postaju dramski napeti tek kada prime oblik egzistencijalne napetosti, kada neko teženje, izbjegavanje, ili uništenje postane osovina osmišljenja individualne egzistencije.[13]

Razvijanje i prihvaćanje ove teze moguće je samo uz prethodno određenje pojma egzistencije. U modernoj teoretskoj upotrebi (S. Kierkegaard, K. Jaspers, M. Heidegger, J. P. Sartre) taj pojam označuje isključivo postojanje ljudskog bića i to opstanak pojedinca kojemu je *a priori* dana težnja za samorazumijevanjem, za osmišljenjem. Egzistirati znači: biti kao ličnost, istovremeno sebe postavljati u odnos prema bitku, a to može samo čovjek, koji postoji uvijek kao neponovljivi, jedinstveni pojedinac. Takvo određenje pojma izražava svoj odnos, i to polemički odnos prema srednjovjekovnom niveliranju bića i stvari, koji se tada tek posredstvom božje milosti (dakle esencijalno) odlikuju višim oblicima egzistencije.[14] Posljednja i najdomišljenija karika u lancu esencijalne filozofije je grandiozni sustav Hegelov, gdje se određenje apsolutnog predicira isključivo duhu, ideji, božanstvu. Kierkegaardovo egzistencijalno mišljenje oblikuje se i izoštrava upravo u polemici sa Hegelom. Čovjek, i to ne kao vrsta, zajednica, već kao pojedinac, ličnost traži da se uspostavi u svom apsolutnom važenju, »... ja sam a p s o l u t n o, jer ja postavljam a p s o l u t n o...« »Što je a p s o l u t n o? To sam ja u svojoj vječitoj važnosti. Kao a p s o l u t n o, ja ne mogu izabrati ništa drugo do samoga sebe.«[15] »Logički sustav može postojati, ali nema niti će biti sistema egzistencije.«[16]

E g z i s t e n c i j a, upravo time što je spoznata i određena kao postojanje sebe svjesnog pojedinca, nije nešto njemu unaprijed dano, ona je postavljena pred njega kao zadaća, kao traženje u guštari tipiziranih životnih oblika, jednom riječi, ona j e   p o s t a j a n j e   i   s a m o o b l i k o v a n j e. Odatle je shvatljiva napetost kao bitno egzistencijalno određenje ličnosti. Napetost između ovoga Sada i ozbiljenja otvorenosti opstanka vlastitoj budućnosti samonalaženja. Svi konkretni oblici na-

[13] Glad je općenito uzeto biološko-fiziološki fenomen, ali čovjekova glad je povijesni fenomen i kao takav može biti temelj egzistencijalne napetosti. Usp. npr. Bertolt Brecht: *Iznimka i pravilo.*

[14] Za Augustina na primjer pojam egzistencije odnosi se, osim na čovjeka i na ptice, drveće, zvijezde, dakle sva bića. Usp. Sancti Aurelii Augustini, *De civitate Dei, libri viginti duo,* Paris (Dubochet) 1845. L. XI, C. 27.

[15] S. Kierkegaard: Ili — ili (1843)

[16] S. Kierkegaard: *Neznanstvene bilješke* (1846). Citirano prema njemačkom izboru: S. Kierkegaard: *Brevier,* Insel Vlg 1940.

petosti postaju predmetom dramskog oblikovanja tek kada postignu intenzitet egzistencijalne napetosti. Grižnja savjesti, težnja za osvetom, imutkom ili posjedovanjem voljenog bića, oslobođenje domovine, izvršenje pravde, bijeg od dosade, čekanje Godoa — svi ti oblici povijesne napetosti postaju dramatski iskazivi samo onda, kada njihovo razrješenje uzraste do egzistencijalnog osmišljenja života njihovih nosilaca, dramskih junaka. Kada Držićev Skup, nakon što otkrije da je pokraden, viče da mu »život uzimlju«, da mu »život grabe«, to upravo znači, da mu uzimaju smisao života, on se u tome času nalazi u stanju najveće, ne više psihološke, već upravo egzistencijalne napetosti. Egzistencijalno ovdje nije ime za pojačano psihološko, to je nešto kvalitativno drugo, dublje. To znači samu osnovu ličnosti u trenutku samospoznaje i samoosmišljenja. Još nešto: egzistencijalna napetost u dramatskom sabiranju i zgušnjavanju nije više samo modus, to jest način između mnoštva drugih, već status, čvrsto, zauvijek otkriveno stanje egzistencije u kojem se ova osjeća »kod kuće«. Tako se smiruje Edip kada spozna da je osuda izvršena, da je njegovo strastveno traženje nagrađeno groznim otkrićem. Tako su mirni Antigona i Hipolit, kada korijeni njihove egzistencije, božanska pravda i čistoća, nađu čvrstu zemlju u odmjereno-teškom koračanju udesa. Ovo su putokazi za slijedeće određenje:

c) Drama je pjesničko-scensko oblikovanje izvorne egzistencijalne napetosti kao statusa opstanka

Nema svaka egzistencija tegobnu povlasticu da egzistencijalnu napetost nosi kao status, kao zgusnuto ispunjenje svog određenja u otkriću katastrofe. Dramatska egzistencija pokazuje svoje pravo lice u zbijenosti trenutka, koju u izvornom smislu te riječi možemo nazvati ekstatičnom. Čovjek istupa, iskače iz bezbojne prosječnosti opstanka, od bezličnog Se postaje Tko; govoreno jezikom poetika on postaje karakter, filozofski mišljeno, on postaje egzistencija. Ogromne razlike u intenzitetu te ekstaze, razlike u patosu ličnosti i izraza, nisu razlike kvalitete, već stupnjevi unutar jednog zajedničkog polja napetosti. Čekanje Godoa Beckettovih junaka stoga je principijelno jednako Othellovom čekanju dokaza o Desdemoninoj nevjeri, ili Edipovom čekanju starog pastira. Svi su oni dospjeli na sam igleni vrh svojih života. Nikada više, pa makar živjeli beskonačno, neće im se ništa »važno« dogoditi. Još oštrije rečeno: izvan i poslije svojih egzistencijalnih ekstaza oni više i ne mogu živjeti. Oni su dosegli samo srce svojih života, nit njihovih sudbina tako je napeta, da gubi elastičnost. Može još samo prsnuti (kao što se događa u »klasičnoj« tragediji), ili perzistirati u tupom ustrajanju bez mogućnosti povratnog opuštanja (najčišći primjer je Čehov i zato ga s pravom smatramo temeljem moderne drame).

Ali čemu uopće drama, ako ne može postojati sustav egzistencije, ako nema i ne može biti obrazaca egzistencije, ako iz mnoštva primjera iz života i drame ništa ne možemo »naučiti« ili »primijeniti«?

Martin Heidegger u svojoj egzistencijalnoj analizi opstanka određuje čovjeka kao stalno kolebanje između propalosti u bezličnost tipiziranih životnih struktura civilizacije i težnje da se izdigne iz tog propadanja. Mi se odijevamo kako se odijeva, govorimo kako se govori, ponašamo se kako se ponaša. Životni incidenti nas odviše ne uznemiruju; bilo što se dogodilo, mi smo sigurni u svom trajanju, jer

eto uvijek iznova nas mimoilazi udes bližnjih. Čovjek je u svojoj propalosti među drugima udobno ravnodušan. »Opstanak samome sebi priređuje stalno iskušenje da propada. Bitak-u-svijetu je po sebi samom bitno iskušenički.« Kako svakodnevica prosječnosti ima tendenciju da sve nivelira i vidi kao »u redu« smješteno, to je bitak-u-svijetu, osim što sam sebe iskušava, ujedno i umirujući. To umirivanje vodi u nesmetanost »pogona« (Hemmungslosigkeit des »Betriebs«). »Propadajući bitak-u-svijetu je kao iskušavajuće-umirujući ujedno i otuđujući.«[17]

Iz egzistencijalno otuđenja ličnosti otvara se polje igre drame kao odvažnog iskušavanja egzistencijalnih mogućnosti opstanka. U tom smislu:

d) Drama je uznemirenje umirujućeg gledanja svakodnevne prosječnosti.

Iz otkrića ovog određenja drame postaje pristupačan uvid u njen paradoks: drama, uznemirujući bezličnost propadanja opstanka uspostavlja bitni egzistencijalni princip individuacije posredstvom dionizijski orgijastičkog kulta, koji je moguć samo kao emanacija principa kolektivnosti. Paradoks drame izraz je dijalektičkog paradoksa opstanka: vječno kolebanje između individualnog i kolektivnog, povlastica i osuda, da kao ličnost, izuzetnost može i mora živjeti s drugima. Drama je izraz rušenja prajedinstva horde, plemena, prahistorije, definitivno kidanje s kolektivizmom mita, put od kulta prema kulturi.[18] Nietzscheovo određenje tragičnog kao sukobljavanja dionizijskog i apolonskog momenta unutar čovjeka otkriva doista dvije bitne crte dramskog pjesničko-scenskog kompleksa: njegovu životnu povezanost s najdubljim izvorima čovjeka kao prirodno-povijesnog bića i patničko dvojstvo njegove prirode, koje u drami nalazi svoj izraz i mogućnost katarktičkog izmirenja.

To je izmirenje moguće u najvećoj mjeri tek kolektivnim prisustvovanjem dramskoj predstavi, o čemu svjedoči već i staro Aristotelovo iskustvo o »najvećoj vrijednosti« tragedije kao umjetnosti. U ravnodušnosti svakodnevnog življenja i ispunjavanja malih zadaća čovjek se tek pri susretu s dramskim junakom spominje svojeg bitnog ljudskog određenja: življenja u zajednici na način »zbrinjavajućeg brinjenja«. Briga kao dominantno određenje njegove prirode nalazi ovdje pouzdan putokaz prema brizi za druge, prema skrbi. Egzistencijalno gledano:

e) Drama je pribiranje skrbi kao konstitutivnog momenta opstanka u su-bitku sa drugima-u-svijetu.

Aristotel je to zvao: samilost za slične, ali tek je moderna filozofija mogla pokazati izvore samilosti i straha u najdubljim temeljima opstanka, u njegovim bitnim egzistencijalnim određenjima brige i bojazni.[19]

Daljnje tematiziranje egzistencijalne dramaturgije u pitanjima dramske situacije, karaktera i publike morat će iscrpnije dovesti u vezu navedene fenomene.

Egzistencijalno fenomenološko iskustvo o govoru daje nam još jedno određenje drame, po kojem se ona razlikuje od svih drugih umjet-

[17] Martin Heidegger: *Sein und Zeit*, 7. Aufl. Tübingen 1953. S. 117—118.

[18] Ernesto Grassi je iznio dragocjena otkrića o tome putu naročito naglašavajući mjesto plesne i dramske umjetnosti u nadrastanju kolektivnih mitskih predočaba u oblikovanju individualne svijesti. Usp. E. Grassi: *Kunst und Mythos*, Hamburg, 1967.

[19] Usp. M. Heidegger, op. cit. S. 98.

nosti. Još je Kierkegaard uvidio, da govoriti znači »sabrano šutjeti«. Govor je mjesto samoiskazivanja istine bitka. Ali govoriti ne znači samo izricati, već istovremeno: pitati, slušati, šutjeti. Govorenje, koje je samo-govor, monolog, nalazi se u stalnoj opasnosti da postane govorkanje, brbljanje, klepetanje, koje slabi budnost očekivanja upravo onoga čemu je izvorno usmjereno, naime istine, bitnosti. Dijalog, dvo-govor nije stoga samo izraz izvorne podvojenosti opstanka, već istovremeno i težnja da se uspostavi razumijevanje, jedinstvo. Drama, i to ne drama kao knjiga na polici, već kao pjesničko-scensko ostvarenje ima povlasticu, da izrazi tu težnju na najprimjereniji način:

f) Drama je mjesto samoiskazivanja govora u njegovim bitnim modalitetima: govorenju, pitanju, slušanju i šutnji.

Samo se kod kazališne predstave može govoriti o »rječitoj šutnji«, napetosti pitanja, budnosti slušanja. Samo je drama mjesto, gdje se govor otkriva u beskrajnom bogatstvu svog samooblikovanja i svih svojih modusa. Još jedan putokaz koji dramu smješta u najveću blizinu egzistencijalnih temelja opstanka da svjedoči o njegovim izvorima i njegovom putu prema Nepoznatom.

Klonimo se bližih određenja. Sjetimo se: tražili smo jasan i razgovijetan pojam koji će moći obuhvatiti svu raznovrsnost fenomena dramske umjetnosti, ono bitno zajedništvo, po kojemu se Edip, Lear, Glembay i Estragon prepoznaju kao različito u istom. Što je to isto, pokušali smo iskazati određenjima:

a) Drama je ono što se prikazujući kazuje u kazalištu.

b) Drama je izlaganje egzistencijalnih temata opstanka.

c) Drama je pjesničko-scensko oblikovanje izvorne egzistencijalne napetosti kao statusa opstanka.

d) Drama je uznemirenje umirujućeg gledanja svakodnevne prosječnosti.

e) Drama je pribiranje skrbi kao konstitutivnog momenta opstanka u su-bitku sa drugima-u-svijetu.

f) Drama je mjesto samoiskazivanja govora u njegovim bitnim modalitetima: govorenju, pitanju, slušanju i šutnji.

To je dakle pokušaj određenja predmeta jedne moguće dramaturgije, za kojim smo krenuli u potragu. Način i metode njegovog teoretskog uspostavljanja bit će podrobnije obrazloženi u slijedećem poglavlju. Bit će, nadamo se, jasnije odakle izmicanja definiranju i inzistiranje na »određenjima« koja po tradicionalnoj logici i metodologiji imaju »manju spoznajnu vrijednost«.

Ipak, za sakupljače definicija, za pasionirane leksikografe, evo jednog sažimanja. Njegova rogobatnost ide na dušu njihovom pretpostavljenom traženju:

Drama je pjesničko-scensko oblikovanje egzistencijalne napetosti opstanka kao uznemirenja umirujućeg gledanja svakodnevne prosječnosti, samoiskazivanjem govora u njegovim bitnim modalitetima: govorenju, pitanju, slušanju, šutnji.

(Nastavit će se)

NEKI ASPEKTI KULTURE I IZDAVAŠTVA JEZIKA

Ivo Smoljan

Poznata izreka, da je »jezik više glava posjekao nego mač«, ostaje ipak to što jest: izreka koja ne mijenja ništa na stvari. Jer, rasprave oko jezika stare su koliko i kultura. One su integralni dio jezika i kulture, ako im je svrha zajednička i cilj čist. I, nema života jednom bez drugoga. Dakle, ipak je život u pitanju. Bitan je samo trenutak koji u životu višenarodne zajednice može donijeti više ili manje koristi, odnosno štete.

U sadašnjem trenutku, implikacije oko jezika, po mome mišljenju, posljedica su jednog stanja naše kulture i kulturne politike koje traje i odviše dugo. Toliko dugo koliko i naš obrazovno-odgojni sistem koji se rađa i preporađa, a zapravo još i danas živi na svojim pretpostavkama, tezama i programima koji postoje zahvaljujući permanentnim, uvijek živim i nedovršenim diskusijama, vođenim pretežno u krugu gdje se najmanje osjeća prisustvo istinskih stvaralaca kulture, od čijeg angažiranja, uostalom, i ovisi kulturni napredak višenarodne socijalističke zajednice.

Paradoksalna je situacija kako smo uspjeli, na primjer, razviti neobično široku izdavačku djelatnost, toliko široku da danas u našoj socijalističkoj zajednici ima ništa manje nego 66 izdavačkih poduzeća. A koliko se toga štampa izvan njih? Npr. 1967. god. 66 izd. poduzeća štampalo je 1681 djelo, a izvan izdav. poduzeća štampano je 1093 naslova s tiražom od 15,400.000 primj. Hrvatska ima 22 poduzeća, a Srbija nema ništa manje, ako ne i više. Locirana su, uglavnom, u Zagrebu i Beogradu. A imaju i drugi republički centri po više takvih poduzeća. Pa što će nam tolika poduzeća? Zar smo mi uistinu toliko razvili naše kulturne potrebe i navike da nam je potrebna takva ekspanzija izdavaštva koje ni do dana današnjega nema pojma koliko se i kakvih knjiga čita, nema uvida u raspored toga čitanja unutar raznorodne i vrlo slojevite čitalačke publike, koja iako nije velika, ali je, čini se, po ukupnom tiražu naših knjiga, ipak veoma zahvalna.

Ukupni tiraž knjiga izdanih u SFRJ samo pod nazivom »književnost« iznosi u 1963: 17,066.000 primj., u 1965: 22,338.000 primj., u 1967: 29,338.000 primjeraka. Samo što veliki broj tih knjiga već duže vremena leži na skladištima, od kojih su neka dosegla vrijednost od nekoliko milijardi st. din. U 1952. god. je, na primjer, najveća zaliha knjiga na skladištima u čitavoj zemlji iznosila 2 milijarde st. din, što danas ima (a i više od toga), svako malo jače izdavačko poduzeće. Da ne du-

ljimo. Zanima nas, kako može, u takvom jednom periodu neobično razvijene produkcije kulturnih dobara kao što je knjiga pisana, besumnje, dobrim književnim jezikom kojim se služi jedan narod, doći do još neobičnije, da ne kažemo po drugi put, paradoksalne situacije, da najednom, po tko zna koji put, pokrećemo bitno pitanje upravo toga jezika, kao sredstva javnog saobraćanja i kao medija kojim se izražava pisac knjige one već štampane i one koja će se još štampati na tom istom jeziku zbog kojega pokrećemo rasprave, vodimo polemike i svađe? Namičemo nove probleme, kao da se može jednim potezom ispraviti sve ono što se i samo otima životu.

Priroda jezika je takva, da nas nesporazumi i svađe vrebaju na svakom koraku, pogotovu kad se zna da kod nas kultura jezika i nije bogzna kako razvijena. A jezik je takav medij u kojem se jasno vide sve naše životne nedaće i suprotnosti, sve strane našeg života u bilo kojem vidu se one ispoljavale. Živimo u doba inflacije riječi i kao što znamo održavaju se već godinama na tisuće i tisuće sastanaka, konferencija, govora i javnih predavanja svake vrste i piše se na sve strane u najviše slučajeva bez kontrole jezičnih stručnjaka. Nije čudo da je jezik ljudima ono što i disanje, samo disanje kroz pamet, da tako kažemo. U samoupravnoj fazi socijalističkog razvitka našeg društva, kad se javlja u prvom planu važno pitanje (sada već i kao političko) oslobođenja ljudske jedinke, tj. čovjeka kao ličnosti, u smislu razvitka njegovih sposobnosti, nije ni čudo da se hoćemo i pameću osloboditi. To drugim riječima znači i u jeziku, a to opet znači i u životu. Ako je naša zemlja višenarodna, polivalentna društvena zajednica, ona ne može ni jezično biti drukčija. To hoće reći da se ne može stati na put individualnom razvoju svakog jezika, a niti sprečavati jezičnu difuziju.

Od oslobođenja naovamo cjelokupni naš društveni život razvijao se u jednom uzburkanom vremenu, punom nemira, nestabilnosti životnih oblika; konsolidacije višenarodne zajednice, pogotovu na političkom, društvenom i ekonomskom planu, pri čemu je kultura bila u drugom planu. Stalne mijene, te izmjene u sistemu unosili su i prenosili raznovrsne utjecaje na svim područjima i u svim djelatnostima što su pokretane unutar naše zajednice. Neke od njih sasvim ispočetka i na novim osnovama. Život se vrlo surovo ponašao, sa svim njegovim popratnim pojavama, danas već svima nama dobro poznatim i jasnim. Što je mogao jezik sâm stvoriti u tom burnom vremenu? Pisci su stvarali svoja djela, izdavači su ih štampali. Ali tko je širio domaću knjigu? Tko je poučavao narod u jeziku, u kulturi. Reći ćete: škole, sveučilišta, biblioteke i druge kulturne ustanove. No, sjetimo se, kakav je naš školski sistem i kroz kakve je faze on do sada prošao. Što je to u školskoj lektiri, u čitankama bilo tako sugestivno da je jezikom moglo postati kulturna navika i živa potreba usklađena sa životom svake nacije pojedinačno i višenarodne društvene zajednice u cjelini? Kakav smo raspored kadra imali i koji je to kadar vodio našu kulturnu politiku i dokle ju je, napokon, doveo? Pitanja su to na koja treba naći barem kakav takav odgovor. Ne može ga se zaobilaziti.

Kako se zapravo uči jezik: iz gramatike, iz književnih normi i jezičnih rasprava i stručnih uputa ili iz knjige, tj. živog štiva koje mora, uostalom, biti prikladno samom životu? Ako je riječ o jeziku kao nacionalnom obilježju, onda je u svakom slučaju važno životno ponašanje, svijet u kojemu smo se našli. Život kakav imamo podloga je da se u jeziku afirmiramo i da se jezik afirmira posredstvom nas. Zbog čega je jezik zanemaren neko vrijeme? Zbog toga što je u našem životu najveću prednost imao govorni jezik, jezik sastanaka, konferencija, dogovora, plenuma i sijaset drugih stvari na istoj osnovi pokrenutih. Može li u takvoj situaciji jezik jedne nacije ostati čist, individualno potpuno sačuvan, ako se zna, da se govornim jezikom služila i danas služi ogromna većina naroda na svim nivoima i da su ti nivoi vodili, naročito u prošlom periodu, uvijek prema centru, ili republičkom ili federacijskom. Ljudi su jednostavno u takvim situacijama zaboravljali na svoj jezik, da ne kažemo na svaki jezik. Upravo taj konformizam davao je pečat prošlom periodu, urodio je društvenim zlom: da je ljudima postajalo svejedno kako se u jeziku izražavaju. To je dovodilo do promjene u psihologiji, osim toga što su pri tom veliku ulogu odigrali i promjena službe, boravka, politička aktivnost i opća politizacija života.

Čist jezični izričaj može očuvati samo onaj koji ne podliježe lako tuđim utjecajima, ponašanju, te vrlo čestoj prevlasti mišljenja drugih, mišljenja kolektivnih.

Danas se situacija mijenja u obrnutom smislu. Od nas se očekuje da se aktiviramo samoupravljački, a to znači da mislimo vlastitom glavom, pa makar i odudarali od mišljenja drugih, jer potrebno je da učestvujemo u donošenju odluka koje su bitne za samoupravni socijalizam, koje se tiču egzistencije i opstanka vlastitog i nacionalnog bića. A misliti vlastitom glavom, znači izražavati se u jeziku. Samo se u jeziku može izraziti adekvatna i odgovorna misao koja obavezuje na čin, na odluku i sudbinski povezuje pojedinca u naciju i u višenacionalnu zajednicu. Čini se, da je otuda i potekao jedan od razloga neobične osjetljivosti prema jeziku i da su zbog toga jezični problemi i životni problemi, koji kao i svaki drugi problemi ne bi trebali unositi zabune, a još manje svađe i netrpeljivosti političke naravi, jer od jezika je i politika sačinjena. Tako je s jezikom.

A kakva nam je situacija u izdavaštvu? Koliko su knjiga štampali zagrebački izdavači prošle godine, naših domaćih pisaca? **Deset puta više štampala je beogradska »Prosveta« nego svi zagrebački izdavači zajedno.** A knjiga se čita onako kako je napisana. To naročito vrijedi za publiku nenaviklu na čitanje. Puni su izlozi knjiga beogradskih izdavača. A jezik se uči iz štiva, to treba naglasiti, a ne iz jezičnih prepirki, rasprava i stručnih članaka, te normativne gramatike i književnih normi. Mene raduje takva produkcija beogradskih izdavača, bez obzira što se na to ima reći, kako su sve dolazili do materijalnih sredstava i kojim su putem proturavali knjigu do tržišta. Bitno je štampati knjigu, a zatim najbitnije je omogućiti da se knjiga uvrsti u fond biblioteka, da biblioteke razviju svoju kulturnu misiju, da privuku što veći broj čitalaca. Treba širiti knjigu da bi se naučio jezik. To jedino smatram vrijednim rasprave koju se može povesti o jeziku.

Ovim osvrtom želio sam da posegnem u dublje razloge stanja u jezičnoj kulturi i našem izdavaštvu, u neke odrednice i paralele koje bi nam takvo stanje mogle bolje objasniti. Nisam ljubitelj statistika, ali i u njima ćemo naći nešto od jezičnog nesporazuma, dakle od nesporazuma sa knjigom.

Uglavnom, dva su razdoblja karakteristična za izdavačku djelatnost. Prvo je, ono pod centralističkom, odnosno administrativnom upravom koje traje prvih deset godina (1945—1955). To znači do prelaska na samoupravljanje. Samoupravljanje je zapravo počelo 1950. god., ali se ni u zdravstvenim i dr. ustanovama nije počelo provoditi prije 1956., a u kulturnim još kasnije. Prema tome, 10-godišnja markacija nije pogrešna.

Što je u tom razdoblju dala izdavačka djelatnost, pogledajmo statističku evidenciju.

Dekretom su osnovana državna izdavačka poduzeća u svim centrima naših republika. 1950-ih godina bilo ih je već pedesetak, a danas ih ima 20 više. Ukupno izdanih knjiga na kraju desetgodišnjeg razdoblja domaće književnosti bilo je 3.721 sa tiražom od 21,505.905, što je činilo jednu desetinu ukupne izdavačke djelatnosti. Već tada u Sloveniji su bile štampane 3 knjige na jednog stanovnika, a u cijeloj Jugoslaviji prosjek je iznosio 1,15 knjiga po stanovniku. U Hrvatskoj je taj prosjek iznosio 1965. god. 2,8, a 1967. 2. Produkcija je, kao što znamo, u 1968. opala još više.

U odnosu na 10-godišnju produkciju u cijeloj zemlji 1967. godine produkcija je samo pod nazivom »književnost« iznosila 2779 knjiga, od čega domaćih 1509 (naklada: 13,407.000) i stranih 1265 (naklada: 15,932.000). Neuporedivo veća naklada obilježuje stranu knjigu, premda je i u manjem broju izdana. Takvi prosjeci tiraža, da su realizirani na tržištu, mogli bi riješiti sve probleme izdavačkih poduzeća.

Prosječna naklada svih knjiga u razdoblju 1945—55. iznosila je:

	Broj izd. naslova	prosj. naklada
1945.	1.021	6.818
1946.	2.074	5.306
1947.	2.131	8.835
1948.	3.413	9.006
1949.	3.651	6.930
1950.	4.371	6.810
1951.	4.965	5.780
1952.	5.184	4.779
1953.	4.465	4.804

Prosjek naklade bio je preko 6.000 primj., a to je upravo onaj tiraž koji naši izdavači spominju da bi mogao pokriti sve troškove oko izdavanja knjige. U ovom trenutku, zbog promjena u uvjetima oko plasmana knjige, ni taj im tiraž ne bi bio dovoljan.

Domaći roman u istom razdoblju u Hrvatskoj imao je bolji tiraž, od 7.000, a danas jedan roman afirmiranog suvremenog pisca dostiže jedva trećinu ove naklade.

U tome je dramatičnost situacije, bez presedana, o kojoj se možemo upitati: zar se doista toliko smanjio broj stvarnih korisnika, tj. čitalaca domaće knjige? Gdje je nestao potencijalni kupac knjige? Ili je taj neposredni korisnik bio samo fiktivan, navikao da ga se na umjetni način pothranjuje i da mu se pribavljaju ona kulturna dobra za koja on i nije imao pravog interesa, pa prema tome i nije mogao razviti svoj stalni i pravi smisao za kulturne potrebe. Izdavači naviknuti da se vječno drugi brinu o plasmanu knjige, danas su suočeni ne samo s poslovnom aktivnošću, nego i s tim vakuumom čitalačke publike, bolje reći s tom nepoznanicom koja se više i ne zove kao što se onda zvala (čitalačka publika) nego — tržište.

Pogledajmo dalje sliku stanja u razdoblju 1945—55.

POEZIJA

	Broj djela	Naklada
Srbija	259	1,256.093
Hrvatska	235	696.262
Slovenija	108	541.965
BiH	49	269.900
Makedonija	40	106.500
Crna Gora	13	67.700

U Hrvatskoj je poezija štampana u prosječnoj nakladi od 3.000 primjeraka, u Srbiji daleko više, a u Sloveniji pogotovu.

ROMAN:

	Broj djela	Naklada
Srbija	133	710.600
Hrvatska	91	518.604
Slovenija	73	693.700
Makedonija	27	169.000
BiH	9	27.500
Crna Gora	2	3.000

U Hrvatskoj je prosjek blizu 7.000 primj. po romanu, ali je u Sloveniji daleko veći i s manjim brojem izdanih romana.

Još interesantnija zagrebačka izdavačka situacija bit će nam, ako zavirimo u tadašnje stanje u kritici i esejistici:

KRITIKA I ESEJISTIKA

	Broj djela	Naklada
Srbija	81	820.500
Hrvatska	47	132.050
Slovenija	16	43.225
BiH	4	14.500
Makedonija	28	106.500
Crna Gora	3	10.000

Kao što se vidi, Srbija je sama izdala gotovo polovinu jugoslavenske produkcije, a ako se uzme u obzir tiraž onda i neuporedivo više. Tiraž joj je iznosio u prosjeku 10.130 primj. po svakoj knjizi. U Hrvatskoj je taj prosjek manji od svih ostalih republika, osim Slovenije (2.701), dakle: 2.801 primj. po knjizi.

Nasuprot tome, poezija se držala visoko. 1954. god. Hrvatska je bila ispred Srbije sa 38 izd. u 49.914 primj., a Srbija je imala 35 izd. u 118.183 primj. I ovdje je tiraž upola manji u Hrvatskoj.

Osvrnimo se sada na drugu stranu problema koja se odnosi na plasman knjige, na biblioteke, u prvom redu javne (narodne) i školske. Kako su izgledale na završetku prvog razdoblja pa dalje:

Godina	SFRJ	BiH	Crna Gora	Hrvatska	Maked.	Sloven.	Srbija	Otpada na Voj. i Kos.
1954.	2.633	339	84	626	62	416	1.206	384
1955.	2.777	236	74	593	70	457	1.345	400
1956.	3.403	224	63	758	75	483	1.800	535
1957.	3.603	243	60	780	82	558	1.880	520
1958.	3.483	240	68	748	108	529	1.790	
1959.	3.317	220	78	703	191	514	1.610	
1960.	3.233	209	62	654	182	526	1.600	
1961.	3.065	203	67	604	154	525	1.512	415
1964.	2.154	115	39	435	120	371	1.074	435

Školske biblioteke

Godina	SFRJ	BiH	Crna Gora	Hrvatska	Maked.	Sloven.	Srbija	Otpada na Voj. i Kos.
1954.	11.987	2.130	476	3.571	1.070	1.509	3.231	953
1955.	12.391	2.291	482	3.589	1.179	1.553	3.297	972
1956.	12.379	2.264	480	3.565	1.142	1.592	3.356	1.011
1957.	12.191	2.390	533	3.543	922	1.654	3.149	1.011
1958.	11.851	2.399	514	3.546	1.109	1.550	2.733	948
1959.	12.324	2.453	534	3.633	1.191	1.505	3.008	
1960.	12.199	2.449	575	3.521	1.178	1.487	2.989	910
1961.	12.034	2.503	585	3.344	1.199	1.407	2.996	
1962.	12.051	2.534	586	3.243	1.191	1.369	3.078	
1965.	11.637	2.602	524	2.952	1.076	1.322	3.161	954

Narodne (javne) biblioteke 1964. god., po brojčanom stanju, pale su na niži nivo nego što su bile deset godina ranije. A to je razdoblje kad se kod nas neobično razmahala izdavačka djelatnost. U 1953. godini opseg cjelokupne izdavačke aktivnosti iznosio je 4.465 sa 21,450.000 primj., dok je 1967. samo pod stavkom »književnost« izdano 2.774 sa 29,339.000 primj. Treba spomenuti da smanjeni broj knjižnica nije značio i poboljšanje u kvaliteti njihova rada. Naprotiv, zadržan je stari odnos i prema izdavaštvu i prema čitalačkoj publici. Ipak treba reći da je to bila 1964. godina, godina uoči reforme, kad im materijalni uvjeti nisu išli u prilog. Uočljiv je daleko veći broj knjižnica u Srbiji nego u Hrvatskoj.

Oscilacije kod školskih knjižnica nisu tako očite, ali to je posebno poglavlje, jer je već svakome znano da su one zapuštene, u stručnom i materijalnom pogledu.

U Zagrebu koji ima 570.000 stanovnika na užem području grada gdje je locirano danas 12 narodnih knjižnica koje imaju, trebalo bi tako biti, najbolje razvijenu bibliotekarsku službu, stanje u dvije posljednje godine, dakle 1967. i 1968., izgleda ovako:

	1967.	1968.
Broj upisanih članova	52.255	52.394
Knjižni fond	598.763	626.175
Broj nabavljenih knjiga u god.	27.684	33.880
Broj posuđenih knjiga u godini	1,387.866	1,406.251
Posjećenost u prosjeku godišnje	427.527	423.458
Broj zaposlenog osoblja		149

Nije, dakle, niti jedna desetina stanovništva užeg područja Zagreba upisana u knjižnice. No, posjećenost nije ni tolika, da bi samo jedanput godišnje svaki Zagrepčanin bio korisnik knjižnice. Oni pak koji se služe knjižnicama posuđuju godišnje gotovo 27 knjiga. Podatak, očito, govori o tankom sloju ili užem krugu čitalačke publike. Kako izgleda taj podatak u najposjećenijoj zagrebačkoj knjižnici »Bogdan Ogrizović« za 1968. god. kazuje nam struktura članstva:

Učenici	3.200	upisanih
Učenici u privredi	10	"
Studenti	2.710	"
Intelektualci	1.157	"
Službenici	1.713	"
Kućanice	665	"
Radnici	215	"
Ostali	419	"

Govorimo li o zastupljenosti kategorija upisanih članova, onda radnici stoje na posljednjem mjestu. A treba napomenuti da ova biblioteka nije čekala na upis radnika, nego je sama prišla radnim organizacijama kako bi upisala njihove članove (Tvornica računskih strojeva, Radiotelevizija, Kinematografi, Partijska škola).

Slika takvog stanja ne može se ništa promijeniti na bolje sve i kad bismo uzeli u obzir ostale knjižnice. Jer samo knjižnicu »Bogdan Ogrizović« posjetilo je u 1967. i u 1968. također — 105.000 čitalaca a svih ostalih 11 u 1967. — 322.527, u 1968. — 314.458 čitalaca.

Na drugom mjestu po posjećenosti je knjižnica Gornjeg grada, na trećem »V. Nazor« u Črnomercu, a tek na sedmom mjestu Gradska knjižnica u Zagrebu koja ima najdužu tradiciju i najveći knjižni fond, ali i jedan od starih načina pristupa knjigama. Na posljednjem mjestu je Radnička knjižnica koju je posjetilo u 1967. god. — 4.094, a u 1968. god. — 7.800 čitalaca.

Navoditi broj posuđenih knjiga u Sveučilišnoj i nacionalnoj knjižnici u Zagrebu bilo bi doista smiješno, kad se zna da je u njoj način posuđivanja knjiga potpuno konzervativan, a stručna organizacija posla neadekvatno postavljena i malo korisna široj javnosti. Dok dođete do knjige, prođe vas svaka volja za njom.

Veoma zanimljiv podatak u orijentaciji čitalačke publike prema kulturi je i struktura čitanja knjiga. Primjer je uzet također iz najposjećenije knjižnice »Bogdan Ogrizović«. Posudba je u jednom mjesecu prosječno izdanih knjiga 20.869, od kojih 17.972 otpada na književnost, a 2.897 na nauku, izgleda ovako:

	književnost	nauka
Učenici srednjih škola	7.212	944
Učenici u privredi	7	—
Studenti	3.104	1.070
Intelektualci	1.686	259
Službenici	3.044	464
Domaćice	2.176	58
Radnici	196	17
Ostali	547	85
Ukupno:	17.972	2.897

Najjače je izražen afinitet prema književnosti, bez obzira o kojim se slojevima čitalačke publike radi. Čak i studenti svaku treću stručnu knjigu posuđuju iz narodne, a ne iz svojih fakultetskih ili Sveučilišne knjižnice.

Nije samo stvar u tome da bi izdavačima bio neophodan svaki gore navedeni podatak koji se odnosi na kategorije čitalaca unutar bibliotekarske djelatnosti, nego bi ih ti podaci morali još zanimati u odnosu na kupce koji se javljaju na tržištu. Štaviše, ni to ne bi bilo sve. Unutar pojedinih kategorija postoje različiti slojevi čitalaca: intelektualac sa sela i iz grada nije isto, službenik (osim što može biti sa sela i iz grada) različitog je afiniteta, pogotovu kad se radi o književnosti, već i s obzirom na njegovu naobrazbu: nižu, srednju, visoku ove ili one struke. Da i ne govorimo o psihološkim varijantama, o političkoj zrelosti i socijalnim grupama u kojima se pojedinci drže, ne samo zbog afirmacije, nego i zbog bliskosti shvaćanja i sličnosti pogleda na svijet. A danas te grupe (sutra će još više), s obzirom na široke pretpostavke razvoja samoupravnog i demokratskog socijalizma (radne organizacije, ustanove, pojedine grane djelatnosti itd.) na svoj poseban način divergiraju. Bit će to mučan posao koji će jednom izdavači (ili netko drugi za njih) morati obaviti, da bi došli približno do kakve takve slike ove naše veoma heterogene čitalačke publike, neustaljenih navika i nerazvijenih kulturnih potreba, ove naše hirovite i neispitane tržišne situacije.

Budući da se i pri površnom zapažanju mogu uočiti oscilacije, pokatkad i velike razlike u izdavačkoj djelatnosti kod nas, od republike do republike, kao na primjer: u cijeni, tiražu, u broju naslova, u pojedinim književnim vrstama, poslužit ćemo se statističkim podacima koji će nam o tome pružiti točniju sliku. Uzimamo 1963. godinu kao predreformsku, te 1965. i 1967. kao reformske godine, zadržavajući pažnju na književnosti, filozofiji i filologiji.

	SFRJ		B i H		Crna Gora		Hrvatska		Maked.		Slovenija		Srbija	
	broj dj.	tiraž (000)	broj dj.	tiraž (000)	broj dj.	tiraž (000)	broj dj.	tiraž (000)	broj dj.	tiraž (000)	broj dj.	tiraž (000)	broj dj.	tiraž (000)
1 9 6 3.														
Filozofija	51	236	3	6	—	—	8	32	5	12	3	14	32	171
Filologija	251	2.816	8	89	8	122	83	820	13	122	26	149	113	1.503
Književnost	2.003	17.066	235	2.145	21	41	370	2.735	152	904	304	1.926	921	9.315
1 9 6 5.														
Filozofija	78	364	5	9	1	5	22	114	5	12	7	8	38	217
Filologija	254	4.150	6	115	3	15	77	1.092	14	121	26	266	122	2.513
Književnost	2.319	22.338	267	2.243	46	227	477	3.868	197	1.077	360	2.866	965	11.994
1 9 6 7.														
Filozofija	66	305	9	34	—	—	18	112	2	5	9	17	27	134
Filologija	297	3.675	19	219	4	60	68	957	12	107	28	125	160	2.173
Književnost	2.774	29.339	327	3.622	13	33	466	4.469	321	3.023	502	3.398	1.107	14.253

Za te tri godine 1963:1965:1967 (istim redom ćemo navoditi podatke) broj naslova izdanih pod nazivom »književnost« nije se mnogo povećao u ukupnom zbiru: 2.003 : 2.319 : 2.774, ali se naglo povećavao tiraž: 17,066 (u tisućama) : 22,338 : 29,339 primj. To povećanje najviše se odrazilo u Sloveniji. Broj naslova: 304 : 360 : 502, a tiraž: 1.926 : 2.866 : 3.398. Zatim u Srbiji: 921 : 965 : 1.107, a tiraž: 9.315 : 11.994 : 14.253. Osim toga, jasno se vidi, da je Srbija 1963. god. sama štampala gotovo polovinu cjelokupne jugoslavenske produkcije, 1965. i više nego polovinu, a 1967. blizu polovinu. Hrvatska je postigla stanovito povećanje tiraža, ali joj se smanjuje broj naslova: 370 : 477 : 466. Makedonija i Bosna i Hercegovina najviše su napredovale od svih republika u tiražu. Od 1965. na 1967. Bosna i Hercegovina povećala je tiraž za 1,410.000, a Makedonija za skoro 2 milijuna primj. (samo ove, književne struke). Uz Hrvatsku jedino je još zaostala Crna Gora. To je samo brojčani odnos, ali kad bismo povukli paralele: broja stanovništva, kulturne, privredne i ostale razvijenosti, te uzeli neke druge odrednice unutar nacionalnog života svakog naroda napose, situacija bi bila još gora za Hrvatsku. Nema sumnje, da se veliki broj izdanja iz drugih republika plasira i u Hrvatskoj, što je i normalno. Difuzija jezika povlači za sobom i difuziju kulture. Takvi i još mnogi drugi podaci bili bi veoma zanimljivi danas. Ali, nitko se o njima ne brine, u smislu izmjene i poboljšanja postojećeg stanja.

No, prikazat ćemo još jedan drugi aspekt izdavačke djelatnosti, osobito zanimljiv za našu kulturnu politiku i za našu političku situaciju. Riječ je o objavljivanju djela iz područja marksizma-lenjinizma, politike i religije.

Godina	marksizam-lenjinizam		politika		religija	
	br. djela	tiraž (000)	br. djela	tiraž (000)	br. djela	tiraž (000)
1955	23	72	78	261	28	165
1957	37	320	135	276	66	391
1959	69	320	137	277	85	392
1961	55	340	230	649	73	345
1963	28	121	245	1.795	49	318
1965	73	267	423	1.990	139	1.475
1967	28	112	320	1.679	177	1.783

To je slika u SFRJ. Religija je po broju naslova i po tiražu jača od marksizma-lenjinizma, a jača je i od političke literature 1957. i 1959. god., pa čak i tiražom ju je nadmašila u 1967. god. Može se primijetiti da je taj tiraž prvom godinom reforme neobično porastao. Od 318.000 (1963) danas se popeo na 2 milijuna primj. Marksizam-lenjinizam i politika istovremeno su u opadanju.

Iz podataka (Vidi »Statistički godišnjak« iz kojega smo uzeli većinu podataka koje ovdje navodimo) može se vidjeti da neke republike po čitavu godinu ne štampaju ni jednu knjigu iz literature maksizma-lenjinizma, kao npr. Crna Gora (1963, 1965, 1967) i Bosna i Hercegovina (1963). U tri godine (1963, 65, 67) Slovenija i Makedonija štampale su obje svega 12.000 primjeraka, prva 13, a druga 8 naslova, u simboličnim tiražima. Ali, što će nama knjiga. Mi propovijedamo marksizam-lenjinizam!

Dakako, i to je bio rezultat vođenja određene kulturne politike.

Vjerujem da su navedeni podaci sami po sebi dovoljni da potaknu na razmišljanje. Stoga nisam imao namjeru niti da ih komentiram, niti da pravim neki svoj rezime ili zaključak, iako bi me mogli inspirirati da napišem čitavu studiju. Naravno, budući da se radi o kulturnim djelatnostima, to je sve još uvijek samo mali dio otvorene i neraščlanjene kulturne problematike, koja je danas akutna, a njeno rješavanje više nego urgentno.

SMETNJE I SMUTNJE

(U POVODU JEDNOG PRIGOVORA HOLJEVČEVOJ KNJIZI O HRVATIMA IZVAN DOMOVINE)

Vladimir Blašković

Gospodarsko iseljavanje stanovnika SR Hrvatske poprimilo je posljednjih godina takve razmjere, da predstavlja veoma zabrinjavajući društveno-ekonomski i nacionalni problem Hrvatske i Jugoslavije. Pojačano iseljavanje naših radnih ljudi, napose Hrvata, u prošloj (1968) godini preraslo je već u akutno demografsko pitanje sa sve izrazitijim depopulacionim značajem i značenjem. Premda je opravdano pretpostaviti i sa sigurnošću ustvrditi, da će se ti gospodarski iseljenici prije ili kasnije vratiti u domovinu, ipak težina i društveno-političke posljedice tog problema nisu smanjene ni bitno ublažene. Štaviše, posljedice će biti još i pojačane neminovnom pojavom i prisutnošću snažnih derustikalnih elemenata i stimulatora, koji su se u sklopu revolucionarno prevrednovane strukture cjelokupnog našeg društvenog života ionako već nametnuli u suvremenom procesu novih društvenih, kulturnih i gospodarskih potreba industrijskog razvoja zemlje i uvelike već urbaniziranih naših naselja.

Prešućivanje tih činjenica i olako (da ne kažem bezbrižno) prelaženje preko svega što je u neposrednoj vezi s problemom gospodarskog iseljavanja našeg radnog čovjeka i s pojavom raslojavanja i depopulacije hrvatskog sela značilo bi ne samo društveno štetnu političku dezinteresiranost već i težak grijeh prema vlastitom narodu. Zbog toga se nužno nameće potreba svestranog raščvoravanja i temeljitog studijskog analiziranja onih elemenata i faktora, koji su uvjetovali i još uvijek uvjetuju pojavu intenzivnog i prekomjernog ekonomskog emigriranja. S obzirom na svrhu ovog članka taj problem spomenut je u ovim uvodnim rečenicama tek načelno, a djelomično istaknuti pokazatelji neka posluže ovdje samo kao dokumentarni ilustratori jednog uistinu veoma složenog društvenog stanja te vrlo akutnog nacionalnog i gospodarskog pitanja, kome posljednjih tjedana jamačno nije bezrazložno posvetilo naročitu pažnju i Izvršno vijeće Sabora SR Hrvatske.

Kretanje osnovne biološke i profesionalne strukture stanovništva Hrvatske u sadašnjosti je takvo, da usprkos općem našem poslijeratnom društveno-ekonomskom napretku i skokovito povišenom standardu života, usprkos fenomenalnim spoznajama fundamentalnih znanosti i spektakularnim dostignućima suvremene tehnike, usprkos progresivnim težnjama ljudskoga društva, opravdano moramo biti zabrinuti nad demografskom i ne samo demografskom sutrašnjicom hrvatskog naroda na ovoj našoj tisućljetnoj narodnoj grudi i sudbonosnoj dinarsko-balkanskoj

historijskoj vjetrometini između Jadrana i Panonije. Zato je razumljivo, da u općem sklopu demografskih kretanja južnih slavenskih naroda pitanje iseljavanja Hrvata poprima posebno značenje i u suvremenim nacionalnim i ekonomskim zbivanjima naše zemlje dobiva osobitu društveno-političku važnost.

Akutnost tog problema plastično je izrazio već prije pet godina Vladimir Bakarić preciznom konstatacijom, da je »emigracija iz Hrvatske najveća, daleko najveća« i da je to »praktički, ako govorimo o jednom kretanju, gotovo isključivo hrvatska emigracija, odnosno emigracija iz Hrvatske i hrvatskih dijelova Hercegovine« (NIN, Beograd, 8. III 1964). Toj i takvoj konstataciji nema se šta dodati ni oduzeti; njen sadržaj dovoljno je jasan. Pet godina nakon njena objavljivanja, danas, potenciranu akutnost tog društvenog problema još uvjerljivije, upravo drastično upotpunjuje najsuvremenija statistička dokumentacija.

Prema podacima mjerodavnih ustanova (Savezni zavod za statistiku u Beogradu, Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka u Beogradu, Zavod za migracije i narodnosti u Zagrebu) — a s tim su podacima znalački sažeto upoznali širu javnost Zvonko Komarica u »Vjesniku u srijedu«, Zagreb, 30. X, 6. i 13. XI 1968, i Žarko Božić u zagrebačkom izdanju »Borbe«, 8. II 1969 — emigraciona, a to stvarno znači gospodarska emigraciona stopa Jugoslavije kreće se danas oko 1,85% ili prema procjeni oko 360.000 u inozemstvu zaposlenih gospodarskih iseljenika. Oko 50% od toga broja (tj. 180.360) dala je samo SR Hrvatska. Znači, ekonomska emigraciona stopa Hrvatske iznosi 4,21% i ona je *trideset puta veća* negoli stopa u SR Crnoj Gori (= 0,14%), *deset puta je veća* od one u SR Srbiji (= 0,42%), *pet i po puta veća* od stope u SR Makedoniji (= 0,74%), gotovo *dvostruko je veća* od stope u SR Bosni i Hercegovini (= 2,21%) i još uvijek za 0,89% veća od vrlo visoke migracione stope ekonomski najrazvijenije jugoslavenske republike Slovenije (= 3,30%). Komparativna metoda ove ekonomsko-demografske analize pokazuje, da je emigraciona stopa Hrvatske veća i od adekvatnih stopa iseljenički veoma dinamičnih evropskih zemalja Italije (= 3,88%) i Portugala (= 4,02%). Osobitu složenost i akutnost problema pojačava činjenica, da se u velikom broju gospodarskih iseljenika i visokom postotku iseljeničke stope Hrvatske nalazi više od jedne trećine kvalificiranih i visokokvalificiranih stručnjaka, tj. oko 35% (u god. 1967 = 34,2%).

Promatran posebno još kroz prizmu ostalih relevantnih demografskih faktora i pokazatelja, napose uspoređen s niskim prirodnim priraštajem SR Hrvatske, koji je u god. 1968. spao na 5,3 promila, populacioni ili možda još bolje depopulacioni problem Hrvatske odnosno Hrvata ukazuje se u još težoj slici, jer se Hrvatska, prema prethodnim procjenama, nalazi negdje pri dnu evropske i svjetske ljestvice prirodnog priraštaja. Taj priraštaj Hrvatske iznosio je u 1968. god. 23.000 stanovnika. Budući da je iste godine (prema vjerodostojnim statističkim procjenama i podacima) iselilo iz Hrvatske oko 80.000 stanovnika, tada je zabrinutost zbog takve dinamike razvitka i kretanja broja stanovnika Hrvatske sama po sebi dovoljno jasna, opravdana i razumljiva. Tu zabrinutost ne ublažava, već s obzirom na Hrvate možda još i pojačava, osobit značaj nacionalne strukture unutarjugoslavenskih odnosno međurepubličkih migracija.

U sklopu osnovne demografske i opće društveno-ekonomske problematike Jugoslavije populacioni problem Hrvatske i Hrvata iskače još jače. Dokumentiraju ga i najnoviji mjerodavni podaci (vidi: Statistički kalendar Jugoslavije za god. 1969, god. XV, str. 22 i 30; izdanje Saveznog zavoda za statistiku u Beogradu, januar 1969). Prema procjenama i prethodnim podacima prirodni priraštaj Jugoslavije u 1968. godini iznosio je 10,4 promila (= 205.000 stanovnika; god. 1964 = 11,4 promila), u pojedinim republikama ta je stopa iznosila: u Makedoniji 17,8 promila (= 23.000 stanovnika; 1964 = 19,9 promila); u Bosni i Hercegovini 16,6 promila (= 64.000 stan.; 1964 = 20,1 promila); u Crnoj Gori 14 promila (= 8.000 stan.; 1964 = 18 promila); u Srbiji 9,1 promila (= 74.000 stan.; 1964 = 9,1 promila); u Sloveniji 6,9 promila (= 12.000 stan.; 1964 = 8 promila); u Hrvatskoj 5,3 promila (= 23.028 stan.; 1964 = 6,1 promila). Možda nije neinteresantno istaći enormno visok prirodni priraštaj od 28,3 promila na Kosovu i u Metohiji u godini 1964. i još uvijek 20 promila u godini 1968. Znači, u svim republikama, pa čak i u AP Kosovo stopa prirodnog priraštaja postepeno se smanjuje osim u SR Srbiji, gdje stagnira, a u užoj Srbiji čak je malčice i povišena (1964 = 6,4 promila, 1968 = 6,6 promila). Dakle, uz konstantno smanjivan i smanjen prirodni priraštaj Hrvatske javljaju se sada još i teške posljedice gospodarskog iseljavanja stvarajući otvoren i akutan problem depopulacije Hrvata kako u Hrvatskoj tako i (da se poslužim rječnikom Vladimira Bakarića) u hrvatskim dijelovima Hercegovine. I to je ovdje bitno!

U toj i takvoj situaciji, koja opravdano zabrinjava, pojavila se u jesen 1967. opsežna knjiga »Hrvati izvan domovine«, dobro koncipirano i solidno pisano djelo puno dragocjene dokumentarne faktografije i bogato vrijednim ilustrativnim prilozima. Autor djela je istaknuti društveno-politički radnik i do ožujka 1968. višegodišnji predsjednik Matice iseljenika Hrvatske Većeslav Holjevac, nosilac »Spomenice 1941« i »Ordena narodnog heroja«.

U odrazu naprijed prikazanog demografskog problema Hrvatske potreba objavljivanja djela o hrvatskom iseljeništvu, o Hrvatima izvan domovine nametnula se zapravo sama po sebi. Nakon studijsko-putopisne knjige »Amerika in ameriška Slovenija« (Ljubljana 1956) akademika dra Antona Melika, u kome je djelu nestor slovenskih geografa prikazao slovensku emigraciju u Americi, Holjevac je u knjizi »Hrvati izvan domovine« doduše drugačijom koncepcijom i metodologijom negoli Melik, no zbog toga ništa manje vrijednim stručnim pristupom, a svakako s mnogo više uložena truda i utrošena vremena opširno razradio neke svoje ranije već objavljene studijske razmišljaje o hrvatskoj emigraciji dajući time ne samo vrijedan prilog boljem poznavanju i razumijevanju društveno-političkog problema ekonomske emigracije Hrvatske i Hrvata, već je tim radom dao primjer i poticaj mjerodavnim stručnjacima i znalcima ostalih južnih slavenskih naroda, da izradom sličnih djela uznastoje obogatiti demografsku, sociološku, ekonomsku i političku literaturu Jugoslavije.

Holjevčeva knjiga dočekana je i primljena s mnogo razumijevanja i otvorenog priznanja. U domovini i u inozemstvu! Njenu potrebu i pojavu ponajbolje je označilo tržište: prvo izdanje — planulo je »bestselerski«, tako da je doskora objavljeno i drugo izdanje. No bilo je i prigovora tome djelu. Pretežno su to bile primjedbe, koje i svojim sadržajem i po načinu objavljivanja u eksplozivnim danima svim i svačim zasićene i zagorčene svagdašnjice usprkos iskrivljavanju značenja i smisla Holjevčeva teksta opravdano nisu izazvale nikakvo pismeno reagiranje. Bilo je tada najrazboritije uzdržati se od jalovog polemiziranja i uzdići se nad degutantnu publicističku insinuantnost.

A onda, prilično već zakašnjelo, iznenada i zaista neočekivano, eto opet nekakvih kritičkih »naravoučenija«, koja esencijalnom završnicom svog sadržaja, brzopletom površnošću i pogrešnom argumentacijom znače savršeno promašen prigovor adekvatan onim prilično već zaboravljenim tužnoslavnim kritikantskim pisanijama, kada se prosula bujica difamantne zluradosti na autora Holjevca i na Maticu hrvatsku odnosno njen Nakladni zavod kao izdavača knjige »Hrvati izvan domovine«. Ako je tada, prije godinu i nešto više dana bilo najumjesnije prešutnom superiornošću otkloniti nepoželjna objašnjavanja sa sveznadarskim mudroslovcima i samodopadnim elokventnim ekvilibristima, ovoga je puta osvrt ipak potreban, jer se ne radi ni o svojevrsnom politikantskom čarkanju ni o nemjerodavnom autoru već o razmjerno još mladom, ali među hrvatskim geografima već afirmiranom znanstvenom radniku, predsjedniku Geografskog društva Hrvatske dru Mladenu Friganoviću, profesoru i donedavno prodekanu Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Najprije u stručnom glasilu nastavnih sekcija Geografskih društava Jugoslavije »Geografski horizont« (god. XIV, br. 1—2, str. 70; Zagreb 1968; naklada 10.000 primjeraka), zatim u stručnom godišnjaku Geografskog društva Hrvatske »Geografski glasnik« (god. XXX, str. 175—178; Zagreb 1968) Mladen Friganović je informativno prepričao sadržaj Holjevčeve knjige »Hrvati izvan domovine« te uz pregršt stereotipnih komplimenata autoru i njegovu djelu oba svoja registratorska osvrta završio dominantnim prigovorom, da je »šteta što rukopis nije bio podvrgnut pravovremenoj« (Geografski horizont) odnosno »odgovarajućoj« (Geografski glasnik) »stručnoj recenziji«. Premda taj prigovor stručno nije bitan, ipak njega ističem na prvome mjestu ne samo zbog toga što nije točan, već i zbog toga što ukazuje na Friganovićevo nepoznavanje osnovnih proceduralnih i kriterijalnih načela koja vrijede i primjenjuju se od predaje rukopisa do njihova objavljivanja u svim našim nakladnim zavodima i izdavačkim poduzećima pa tako i u Nakladnom zavodu Matice hrvatske.

Svaki rukopis načelno i uzuelno podliježe najprije mjerodavnoj stručnoj recenziji, pa je tako bio »pravovremeno« podvrgnut »odgovarajućoj stručnoj recenziji« i rukopis Većeslava Holjevca »Hrvati izvan domovine«. Jedan od recenzora bio je Friganovićev stariji drug i sustručnjak, profesor Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i autor ovoga teksta, a funkciju drugog recenzenta i dužnost urednika tog izdanja preuzeo je također meritorni stručnjak i znanstveni radnik dr Miroslav Brandt, profesor Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. U isto vrijeme direktor Nakladnog zavoda Matice hrvatske i glavni urednik svih izdanja NZMH bio je profesor Akademije za kazališnu umjetnost, književnik Vlatko Pavletić, do proljeća 1967. predsjednik Društva književnika Hrvatske i, do tada, član GK SK u Zagrebu. (Ovo spominjem zbog toga, jer je rukopis svoje knjige Holjevac predao nakladniku još 1966, a recenzija i priprema rukopisa za tisak obavljena je početkom 1967. To u ovom slučaju nije beznačajno.)

Ne bih, zaista ne bih sve to baš tako i toliko isticao, kad ponovljena Friganovićeva neznalačka tvrdnja o »pravovremenoj« i »odgovarajućoj« stručnoj recenziji ne bi krnjila ugled Matice hrvatske i neposredno implicirala opasnost nanošenja materijalne štete njenom Nakladnom zavodu zbog sumnje u pravilnost njegovog izdavačkog djelovanja. Sumnja u poslovnu korektnost Nakladnog zavoda Matice hrvatske doduše ne mora, ali u stanovitim društvenim konstelacijama može pridonijeti neželjenim i štetnim reperkusijama, pa i mogućnosti uskraćivanja financijske dotacije Matici hrvatskoj odnosno njenom Nakladnom zavodu iz republičkih fondova za pomaganje izdavačke djelatnosti u Hrvatskoj. Povrh svega toga, smatram svojom osobnom etičkom obavezom i moralnom dužnosti, da kao prvi recenzent Holjevčeve knjige na takvu samovoljnu insinuaciju reagiram nedvosmisleno jasno i javno.

Drugi važan, a po težini sadržajnog smisla nadmeno zajedljiv prigovor Holjevcu i njegovoj knjizi Friganović je sažeo u završnom odsječku svojih kritičkih opservacija na način difamirajući i među kulturnim i znanstvenim radnicima neuobičajen. Rekao bih čak: način nedostojan. On glasi: »Na kraju, nije nam tačno poznato, *da li je knjiga rezultat isključivog rada autora*. Ako jest, onda mu treba dati bezrezervno priznanje na uloženom trudu, strpljivosti i rezultatima do kojih je došao. *Ako nije, onda bi trebalo zamjeriti što bar u Uvodu nisu spomenuti oni koji su na neki način pridonijeli* obilju podataka i *građi djela* u cjelini.« (Geografski glasnik, XXX, str. 178, Zagreb 1968. — Istaknuto potcrtao V. B.)

Bez obzira na činjenicu, da je Većeslav Holjevac u kratkom informativnom Uvodu svoje knjige lijepo i pošteno zahvalio »Matici hrvatskoj, te suradnicima Zavoda za migracije i narodnosti u Zagrebu, na svemu što su učinili da bi ova knjiga što više pridonijela boljem poznavanju života i rada naših iseljenika«, *ovako pisan Friganovićev prigovor*, ovako stilizirana njegova misao i baš *ovako izražena njegova sumnja* u Većeslava Holjevca da uzmogne sam prezentirati javnosti svoj višegodišnji studijski rad i nepretenciozno pisano vrlo dobro stručno djelo bogato visokovrijednom faktografijom o veoma složenom iseljeničkom pitanju Hrvata, takva autoritativno izražena sumnja, takav prigovor garniran superiornim prizvukom i izrečen u naše dane zvuči ne samo grubo anahronistički već i djeluje zaista veoma otužno.

I još nešto. U ovom slučaju nema mjesta bilo kakvoj publicističkoj enigmatici i treba reći otvoreno: zna se dobro i predobro tko, što i kakav je radnik, borac i čovjek Većeslav Holjevac. Njegov revolucionarno-borbeni i društveno-politički profil otvoren je i jasan. U ovom remonstrativnom književno-kritičkom osvrtu treba otvoreno reći još i ovo: ako je prvoborac Veco znao i mogao biti sposoban organizator ustaničke borbe u Karlovcu i na Kordunu te bio u oslobodilačkom ratu sveopće poštovan i cijenjen politički komesar IV korpusa Jugoslavije, ako je taj isti Veco znao s vrlo mnogo umješnosti i takta vršiti visokoodgovorne dužnosti komandanta novooslobođenih krajeva Istre i Slovenskog primorja, a u Saveznoj vladi FNRJ biti ministar za novooslobođene krajeve i ministar rada, ako je s ne manje uspjeha znao i mogao dvije godine rukovoditi vojnom misijom FNRJ u Berlinu, ako je, napokon, svojim jedanaestogodišnjim vršenjem časne i osobito složene dužnosti prvoga građanina hrvatske metropole uspio zadobiti sveopće poštovanje i odanost najširih slojeva građana i radnih ljudi grada Zagreba — tada je »možda« (stavljam, eto, možda među navodnike) Većeslav Holjevac — doduše bez visokoškolske diplome i znanstvenog stupnja, ali obogaćen nečim što je ponekad i ponegdje značajnije i vrednije od formalne papirnate kvalifikacije — znao i mogao ostvariti ovakvo vrijedno, upravo akribijski pisano stručno djelo, na kome mu treba istinski, a ne friganovićevski uvjetovano odati bezrezervno priznanje i poštovanje na uloženom trudu, strpljivosti i dragocjenim rezultatima rada.

I upravo zbog toga — usprkos eventualnom sporadičnom podsmijehu zluradih sitnih dušica i malograđanskih poltronskih pričalica — u

našim mnogobrojnim i mnogovrsnim sitnoznačnim prilikama i neprilikama, u našim društvenim previranjima i katarznim prijelomima, u našim svim i svačim bremenitim svakodnevnicama vulgarizirana Friganovićeva sumnja ne zvuči samo veoma otužno već i djeluje kao neumjesna, zakašnjela i britka farsa nadasve žalosno.

Ima u Friganovićevu pisanju još jedan bokor telegrafskim stilom ovako zgusnuto izraženih zamjeraka Holjevčevoj knjizi: »U tekstu se zapažaju i neke nejasnoće. Osim već spomenutih stanovnika »vlaške nacionalnosti«, navodi se da u Gradišću žive Hrvati i Nijemci (što je s Austrijancima?), da su iseljenici u Tursku bili »Hrvati muslimanske vjeroispovijesti« (bez obzira na problem o kojem se danas raspravlja, da li se sve te iseljenike u Tursku može svrstati u jednu te istu skupinu?), da su potkraj 19. stoljeća iseljavali u SAD i Bugari (Makedonce ne spominje iako se zna da ih je tada mnogo iseljavalo!)... i na kraju, pisanje nekih geografskih imena (država i pokrajina u Novom svijetu) nije usklađeno s onim kako je prihvaćeno u geografskim udžbenicima i literaturi (npr. British Columbia i sl.).« E, pa da vidimo opravdanost i znanstvenu vrijednost tih prigovora.

Jedna zamjerka odnosi se na Holjevčevu konstataciju da u Gradišću živi danas oko »40.000 Hrvata, 10.000 Mađara, a ostalo su Nijemci«. Doista, postoje dileme u pojmovanju i veoma raširenom i primjenjivanom pisanju nacionalne oznake »austrijski Nijemac«. Možda je bolje i točnije: Austrijanac. Pri tom ipak ne treba zaboraviti, da je postanak i razvoj nacije veoma dinamičan i specifičan društveni proces, pa su se tako i austrijski Nijemci usprkos svom bajuvarskom ili bavarskom podrijetlu pretežno već razvili danas u suvremenu austrijsku naciju.

Spontano se tu nameće znanstvena istina i spoznaja, da su Bajuvari ili Boji staro keltsko pleme, od kojih su se razvila imena i pojmovi Boihaemum (Tacit), Bojohaemum (srednjolatinski), pa Beheim (staronjemački) i kasnije Böhmen; zatim latinsko Bajuvari (od keltsko-germanskog Boio-warioz) i kasnije (ili današnje) Bayern = Bavarska. Današnje ime i pojam Austrija ili Oesterreich znači zapravo östliches Reich = istočna država (ili carstvo), a objašnjenje tom imenu nalazimo u srednjovjekovnim ispravama i starim nazivima istočne pogranične zemlje Ostarrichi, latinizirano Austrasia = Austria. (Pored ostale obilne znanstvene i stručne literature geografa može ponešto o tome da pouči djelo: Wilhelm Sturmfels i Heinz Bischof »Unsere Ortsnamen«, Ferd. Dümlers Verlag, Bonn 1961.) Mutatis mutandis, analogno tome se objašnjava razvoj i pojmovanje etnika Oesterreicher = Austrijanac. Ipak tu treba reći još nešto.

Kad se u jesen 1918. raspala Austro-Ugarska Monarhija i abdicirao austrijski car Karlo Habsburg, Austrija se proglasila demokratskom republikom pod imenom *Njemačka Austrija.* Bili su to burni dani golemog društvenog kaosa i državno-pravnog prijeloma u srcu Evrope, dani sloma njemačke i austrijske carevine, dani snažnog utjecaja i revolucionarnog stimulansa rusko-sovjetskog Oktobra u krvavim nastojanjima oko uspostavljanja sovjetskog sistema vlasti u novoj njemačkoj republici i u borbenim težnjama oko sjedinjenja njemačkih i njemačko-austrijskih zemalja. Mi stariji, učesnici sličnih previranja i zbivanja i u našoj zemlji prigodom stvaranja i oblikovanja nove jugoslavenske države, neposredni smo svjedoci velikih događaja u godinama 1918—1919, tako da u argumentiranju naših sudova i znanja o društvenim kretanjima, pojavama i posljedicama epohalnog historijskog trenutka Evrope nakon prvog svjetskog rata ne moramo uvijek posezati samo za historiografskom literaturom i pisanom faktografijom ponekad vrlo dubiozne znanstvene vrijednosti.

Sve to, pa i kasniji proces federativnog uređenja Austrije i razvoj njene samostalnosti i nezavisnosti nije ovdje bitan, ali nije ni beznačajan zbog stalne prisutnosti historijskog isprepletanja, teritorijalnog prekrajanja i jezičnog i šireg etničkog pojmovanja u oznaci deutsch = njemački. U suvremenim revanšističkim intencijama neonacističkih kretanja, izazova i težnja, njemačka historijska potka u nacionalnoj određenosti Austrijanaca stalno je prisutna i zbog toga ona potiče na opreznu budnost ne samo austrijske Nijemce ili Austrijance već i austrijske susjede. Da takva budnost doista i postoji, dokazuje i uvjerava suvremena politika prijateljske nam susjedne Republike Austrije.

Potpunosti radi potrebno je još napomenuti, da Gradišćanski Hrvati u svojim statistikama (kojima se služio i Holjevac) spominju u Gradišću samo »Nimce«, a »Hrvatske novine«, glasnik Gradišćanskih Hrvata, pišući o Holjevčevoj knjizi (god. XXVIII, broj 30—32, strana prva; Željezno, 27. VII 1968) pored ostalih pohvalnih riječi napisale su i ovo: »Kot kratku sliku o nami moramo pozdraviti ovu studiju, ar je objektivna, točna u izlaganji i koncentrira se u glavnom na sadašnjost, prikazuje naš duhovni, kulturni, političko-socijalni život novijega vrimena.« To vjerojatno Friganović nije znao.

U ostalim zamjerkama Friganović spočitava Holjevcu nejasnoće, a sam je u svojim prigovorima nejasan, neodređen i pogrešan. Stavljajući npr. dva puta (str. 176—177) pojam »vlaška nacionalnost« među navodnike Friganović prigovara Holjevcu što taj »pojam nije ni u najsažetijem obliku objašnjen«. Zašto i čemu? Nisu li pojmovi Vlah, Vlasi, vlaška etnička skupina ili nacionalnost (bez navodnika!) odavno poznati? Vlahe kao posebnu narodnost nalazimo u svim jugoslavenskim službenim i mjerodavnim statističkim evidencijama.

Apokrifan je i Friganovićev prigovor o Bugarima i Makedoncima. Kao da je previdio Holjevčevu jasnu konstataciju o »niz nepravilnosti kod vođenja statistika o emigraciji naših ljudi iz domovine, kao i o imigraciji prilikom ulaska u SAD« zbog čega je »gotovo nemoguće znati tačan broj Hrvata koji je uselio u tu zemlju i koliko ih se u toku godina vratilo u domovinu ili preselilo u neku drugu zemlju«. Te su nepravilnosti pridonijele, da nije bilo moguće »doći do tačnih podataka o broju pojedinih nacionalnih skupina iseljenika, jer je američka statistika vođena dosta neprecizno. Tek 1890. u statistiku je uvedena evidencija po narodnosti iseljenika. Južnoslavenski narodi upisivani su u tri skupine: Bugari, Srbi, Crnogorci; Hrvati i Slovenci; Dalmatinci, Bosanci i Hercegovci...« (str. 67 i 68). Nije kriv Holjevac što u tim evidencijama nema posebno označenih Makedonaca (a označeni su, eto, kao posebne etničke skupine Dalmatinci, Bosanci i Hercegovci) već »neprecizno vođena američka statistika«. Usprkos tome Holjevac ipak npr. na str. 77. kaže, da u mjestu Gary u državi Indiana »ima gotovo jednak broj Srba, Slovenaca, Makedonaca i Hrvata«.

Dakle, *nije postojala težnja ni namjera da Makedonci ne budu spomenuti* ili da možda na neki »volšebni« način budu pretvoreni u Bugare, Srbe ili ne znam koga, što bi mogao zaključiti neupućen ili zloban čitalac dvosjekle Friganovićeve zamjerke. Jer Friganović jamačno nije pomislio kako bi u nas prešućena ili javno neizrečena osuda ovakve apokrifne tvrdnje o Holjevčevu tekstu mogla u suvremenoj teškoj bal-

kanskoj zaparloženosti poslužiti kao dobrodošlo propagandističko zrnce povampirene velikobugarske iredente.

Samovoljan je i nametljiv prigovor o »pisanju nekih geografskih imena«; naime, ono »nije usklađeno s onim« pisanjem »kako je prihvaćeno u geografskim udžbenicima i literaturi« (str. 178). Koju to geografsku literaturu misli Friganović; gdje, kada i kako je to (zar možda uniformno obavezno) »prihvaćeno«? Teško je povjerovati, da bi i pisac tih zamjeraka primio zdravo za gotovo sve ono kako je štošta pisano u ponekim našim poprilično već monopoliziranim školskim knjigama (npr. osam izdanja u devet godina!). Uz čestu i pogrešnu transkripciju geografskih imena u takvim udžbenicima pronalazimo ponekad čudnovatu znanstvenost i neobično geografsko novatorstvo njihovih autora. Točno pisano British Columbia Friganović navodi kao pogrešno. Zaista, prigovor čudan i deplasiran.

Posebnu pažnju zavređuje Friganovićeva zamjerka o »Hrvatima muslimanske vjeroispovijesti«. Budući da je Holjevčev tekst o iseljavanju Hrvata u Tursku opetovano već bio insinuantno interpretiran i klevetnički serviran najširoj javnosti stvarajući smutnju i smetnju poveliku, a sada ga pogrešno tumači i jedan sveučilišni profesor, bit će najsvrsishodnije citirati čitav (ionako vrlo kratak) inkriminirani odsječak. Evo što je Holjevac napisao:

»Iseljavanje Hrvata isalmske vjeroispovijesti iz Bosne i Hercegovine zaslužuje posebno istraživanje jer ono predstavlja po brojnosti i po svom opsegu jednu od najznačajnijih pojava. Prema statistici službenih organa Bosne i Hercegovine, koja je vođena za razdoblje od 1883—1918, ukupno je iselilo 63.796 osoba islamske vjeroispovijesti.[1] Prve naseobine osnovane su u Turskoj na području oko Bruse i Jeni Šehera, u okolici Ankare te u samom Istanbulu (Carigrad). L. Trnjegorski u knjizi: »Jugoslavenske manjine u inostranstvu« navodi podatak da se u Turskoj nalazi 100.000 muslimana hrvatske narodnosti.[2] Nakon drugog svjetskog rata, po podacima Savjeta za pitanja iseljenika Jugoslavije, iselilo je u vremenskom razdoblju od 1953—1957. 195.000 muslimana. Ti ljudi iselili su se iz Bosne i Hercegovine, iz Makedonije i sa Kosmeta. *Kao posve sigurno može se pretpostavljati da je u spomenutom broju uključen i jedan dio osoba hrvatske nacionalnosti, tj. Hrvata muslimanske vjere, s obzirom na njihovo porijeklo iz Bosne i Hercegovine.* Uzroci poslijeratne emigracije muslimana iz Jugoslavije nisu isključivo ekonomski. Postoji nekoliko faktora koji su djelovali na to stanovništvo da napusti domovinu svojih otaca, ali jedan od odlučujućih momenata bio je vjerske prirode. U novoj državi FNR Jugoslaviji nastupio je niz političkih, ekonomskih i društvenih promjena kojima se oni zbog svojih shvaćanja nisu mogli prilagoditi. To stanovništvo nije iseljavalo da popravi svoje materijalne prilike, kao što je slučaj kod suvremene ekonomske emigracije u Evropu, nego zbog nerazumijevanja novonastalih prilika i mjera, koje unatoč svojoj progresivnosti za njih nisu bile prihvatljive.« (Istaknuto potcrtao V. B.)

U napomenama ispod crte Holjevac je dokumentirao svoje navode citirajući pod 1) Vojislava Bogičevića, *Emigracija muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austro-ugarske vladavine od 1878—1918.* Histor. zbornik, 1/4, Zagreb 1950, str. 181; pod 2) Lojze Trnjegorski, *Jugoslavenske manjine u inostranstvu,* Beograd 1938, str. 63.

Na stranu sada, kako je Holjevčev tekst prepisalo i tendenciozno prokomentiralo poneko profesionalno novinarsko pero. Nije mnogo iznenadila ni neobična i metodološki pogrešna primjena teksta na političkoj govornici (npr. diskusija Joce Marjanovića, člana predsjedništva CK SK BiH, prema nedemantiranom izvještaju »Borbe«, god. XXXIII broj 26, str. 2, zagrebačko izdanje, 28. I 1968). Začuđuje, međutim, i frapira beskrupulozna interpretacija iskrivljenog sadržaja i smisla Holjevčeva teksta u jednom stručnom časopisu izrazito znanstvenog značaja i značenja.

Čudnovato je i nejasno kakvom se logičkom transmutacijom, znanstvenom analizom i posredničkom namjerom iz jasna Holjevčeva teksta »može (se) pretpostavljati da je u spomenutom broju *uključen i jedan dio* osoba hrvatske nacionalnosti, tj. *Hrvata muslimanske vjere* s obzirom na njihovo porijeklo iz Bosne i Hercegovine« dolazi do Friganovićeva zaključka i retoričkog pitanja, da li se »bez obzira na problem o kojem se danas raspravlja« (Friganovićev kontekst upućuje na zaključak, da se to odnosi na problem Muslimana kao etničke posebnosti) *»sve te iseljenike u Tursku* može svrstati u *jednu te istu skupinu«* (istaknuto potcrtao V. B.).

Neposredno uspoređeni tekstovi Holjevca i Friganovića, uspoređeni u cjelini i pojedinostima, jasno ukazuju na logički nedopustivu proizvoljnost u pogrešnom prenošenju i tumačenju Holjevčeva teksta i zbog toga rafinirano koncipiran sadržaj i smisao Friganovićeve kritičke kvazinaučnosti nužno se ukazuje neobično čudno i, u krajnjemu, djeluje degutantno.

Naravno, bilo bi suvišno rasplinjavati se sada i ovdje u opširnom prepričavanju sadržaja pojma nacije u svjetlu i tumačenju različitih teorija (npr. spiritualističke, psihološke, empirijske, historijsko-materijalističke, marksističke i dr.) pretpostavljajući, međutim, suglasnost i osnovnu podudarnost suvremenih shvaćanja da narod i nacija nisu identični pojmovi, da je nacija historijski produkt i historijska kategorija. Imajući to u vidu i poštujući načelo najšire snošljivosti moguće je i potrebno razumjeti benevolentnu, pa i svojevrsno discipliniranu praktičnu primjenu suvremenog društveno-političkog tretmana jugoslavenskih muslimana odnosno Muslimana kao posebne etničke pripadnosti. No jednako je *potrebno dobrohotno dopustiti i tolerantno poštovati znanstvenu istinu o postojanju Hrvata i Srba muslimanske, tj. islamske vjeroispovijesti.* Prešućivanje te istine znanstveno je pogrešno i nedopustivo, a u okviru društveno-političkog aspekta izrazito oportunističko, dakle neprihvatljivo.

Problem ideološke, političke i nacionalne opredijeljenosti naših muslimana (ili Muslimana) nije nimalo jednostavan. Iz prastarog slavenskog i srednjovjekovnog krstjanskog korijenja tog problema i njegovog kasnijeg višestoljetnog islamskog žilja izniknulo je i razraslo se snažno stablo i gusta krošnja etnoloških suprotnosti, etnografskih složenica i pogoleme demografske zavrzlame u kojoj se baš i nije lako snaći. Etnoproblem bosansko-hercegovačkih i sandžačkih muslimana posebno je složen. I kad je to tako, a tako jest, onda mi nekako spontano naviru misli impregnirane stvarnošću višegodišnjih autopsijskih zapažanja i dojmova u toj lijepoj, dragoj, prirodno bogatoj, po mnogočemu osebujnoj zemlji bosansko-hercegovačko-sandžačkoj i u do jučer još zagonetnoj i čudnovatoj »Evropi pod feredžom«.

Biblija i kur'an, dva golema ugaona kamena u izgradnji i oblikovanju kulturne i društveno-političke fizionomije Svijeta, prilegoše u toj našoj dinarsko-balkanskoj zemlji višestoljetnog bosansko-sandžačkog

vilajeta tijesno jedno uz drugo. Natisnuše se i nalegoše jedno na drugo i amfibijski žive baš kao neki nametnik na nametniku. Pritješnjuju se tako već stoljećima, sumnjičavo se pipaju i glade, često sadistički muče i krvavo glođu, i u deklamatorskom i deklaracijskom idealiziranju biblijsko-kuranskih fikcija guše temeljnu ljudsku istinu, da čovjek ipak iznad i prije svega mora biti čovjek.

Ispod sumnjivog privida ravnodušne smirenosti kao da besprekidno tinja i tek povremeno se jače razgara naslijeđena mrzovolja anahronične nesnošljivosti, kao što često lažljivi molitveni narkotik o ljubavi prema bližnjemu prikriva latentne snage religijskih zabluda i osvetoljubivih namjera. Zbog toga ponekad bude i zla. I stradavali su tako i mrzili se i prezirali i krvili ljudi mali i slabi. I trpio je i ginuo čovjek neuk, neprosvijećen, gladan i jadan. I životarili su tako i deverali jedni. A oni drugi, uzročnici nevolja i zla, podrigujući sito molili se (i mole se) dragome bogu razlijevajući patetičnu dogmatičnost i meditirajući bez rumenila u licu o savjesti, moralu, nacionalnim svetinjama i o još koječemu. Uostalom, takvih životnih paradoksa ima posvuda. Nisu oni neka bosansko-sandžačka specifičnost. No postoji dinarsko-balkanski varijetet takve tugaljive (možda i bolne) životne stvarnosti u kojoj se naročito ističe i kao da lebdi nad svime i usprkos svemu veoma složeno i delikatno muslimansko pitanje.

Bosansko-hercegovački i sandžački muslimani pretežno su potomci onih srednjovjekovnih krstjana — sporedno je, da li su to bili heretični patareni, bogumili ili sljedbenici možda kakve samostalne i posebne bosanske crkve — koje su podjednako okrutno, baš krvavo gonili i katolički dušobrižni hipokrite i s istoka nadirući posjednici srpskopravoslavnog vladarskog skeptara. Podudarnost islama i starog bogumilstva u svetkovanju petka, u nepriznavanju idolopokloničkih kipova i slika i njihovu izbacivanju iz hramova i bogomolja, u jasnom odricanju sakramentalne vrijednosti ženidbe, koju su već tada sirovi i zdravi dinarski gorštaci smatrali nekom vrstom društvenog ugovora, uvelike je olakšavalo simbiotičko sljubljivanje bogumilsko-krstjanskih starosjedilaca s osvajačkim težnjama i dalekosežnim zavojevačkim osnovama pobjedničkih Osmanlija. A jedan stari turski sidžil iz godine 869. po Hidžretu (tj. po gregorijanskome kalendaru god. 1491) sa svjedočanstvom da je »sultan Fatih podijelio i ostavio u vlasništvo zemlje i sela patarenima koji su prešli na islam« upravo reflektorski rasvjetljuje i onu manje zagonetnu pozadinu lakog masovnog prihvaćanja kuranovog vjerskog narkotika. Smišljenom i realno vođenom politikom uspjelo je lukavim osmanlijanskim pobjednicima iz Carigrada postići rezultate i dostignuti ciljeve, koji su podgrijavali ogorčeni antagonizam i duboko ucijepili klicu razdora i mržnje biskupskih mitara i vladičanskih kruna, jer pretopljivanje na islam nije bilo beznačajno.

Johann Wilchelm Zinkeisen, svjetski autoritet u pitanjima turske prošlosti, tvrdi u svom kapitalnom djelu »Geschichte des Osmanischen Reich in Europa« (sedam svezaka, Gotha, 1840—1863), da je samo jajački okrug dao u jednom jedinom danu trideset šest tisuća novih pravovjernika Muhamedovog proročkog nauka. Bivalo je to tako po Bosni, Hercegovini i Sandžaku. Mijenjao je narod bibliju za kuran kao što je mijenjao jaja za sô, u nutrini svojoj ostajao je i nadalje nepromijenjeno isti kakav je i prije bio, a život je proticao i prskao i dalje podjednako teško i gorko baš kao i prije. Ipak se srednjovjekovno bogumilstvo žilavo odupiralo nasrtljivosti uljeza i svakoj opasnosti izvan svoga uskog djedovskog i posebno krstjanskog kruga, pa je uz različite okolnosti i

mučne peripetije nekako vegetiralo sve do prije stotinu godina. Posljednje prijelaze rudimentarnih ostataka stare srednjovjekovne bosanske crkvene zajednice na gospodujući islam pribilježio je Bakutin »Šematizam franjevačke hercegovačke provincije« čak u godini 1867. U tom i takvom historijsko-razvojnom okviru nalazimo, eto, i bosansko-hercegovačke muslimane i tko god mirno, objektivno i dobronamjerno nastoji razmotriti njihov opći kulturni, životni, društveno-politički i gospodarski problem treba poznavati tu stvarnost i biti načistu s tim činjenicama.

Posljednjih stotinu godina muslimansko se pitanje samo još jače zamrsilo. Austrijska okupacija, pa aneksija bosansko-hercegovačke zemlje, zatim balkanski ratovi, prvi svjetski rat, međuratno razdoblje velikosrpskog javašluka i pašaluka, naša revolucionarna narodnooslobodilačka borba i suvremene težnje oko izgradnje i uređenja samoupravnog socijalističkog društva, zbivanja su velika i važna. Peterokratna promjena državnih amblema u nepunih stotinu godina, češće mijenjanje sultana, careva i kraljeva negoli otrcane odjeće i obuće, čitava zbrka s njihovim imenima, naslovima i šarenim slikama u okvirnoj pozlati, pa besprekidna izmjena dahijske straže najheterogenijih društveno-političkih sustava i režima, niski stupanj prosvijećenosti i, povrh svega, sve do jučer najniži standard evropskog života, sve to presvučeno još sugestivno jakom islamskom vjerskom pokosti pridonijelo je nesnalaženju tih dobrih ljudi u zamućenom i zamršenom nacionalnom bespuću zaklupčavajući tu (često izazovno postavljanu) narodnu i nacionalnu zagonetku u pogolemu gvalicu koju taj čestiti živalj nije mogao i ne može progutati. I odatle sva ta i tolika složenost muslimanskog pitanja. Pojačava ga veoma živa prisutnost hrvatskih i srpskih bitno značajnih narodnih oznaka i svojstava.

Veoma zaklupčan čvor kompleksnog etnika Bosne i Hercegovine uzaludno je pokušavala razmrsiti i okupaciona kolonijalističko-austrijska strategija oktroiranjem posebnog bosanskog jezika (pod takvim se nazivom učio u školama; u gimnazijskim je svjedodžbama odmah iza nauka vjere bio istaknut: bosanski jezik) i čestim isticanjem bošnjačke ili bosanske narodnosti. O delikatnoj složenosti općeg bosansko-hercegovačkog, a po tome i muslimanskog etnoproblema vrlo mnogo i veoma zanimljivo govore npr. i radovi najvećeg srpskog geografa dra Jovana Cvijića.

U drugom dijelu rasprave »Aneksija Bosne i Hercegovine« pod naslovom »Značaj Bosne i Hercegovine« Cvijić je napisao: »Kao neosporan minimum principa nacionalnosti mora vredeti to da se ne sme dati tuđinu, stranoj državi, *centralna oblast i jezgro jednoga naroda, jer to znače Bosna i Hercegovina za srpski narod.* One dakle nisu za Srbiju i srpski narod ono što su Elzas i Lotringija za Francusku ili Trenta i Trst za Italijane ili alpijske austrijske oblasti za Nemačku, već ono što je oblast Moskve za Rusiju i što su najčvršći delovi Nemačke i Francuske za ova dva naroda, oni dakle delovi koji su najbolji predstavnici nemačke i francuske rase.« (Jovan Cvijić, *Govori i članci* I, str. 213, Beograd 1921. U napomeni ispod crte na str. 205 istaknuto je, da je »ova rasprava izašla na srpskom 1908, za vreme aneksione krize, a odmah za tim na francuskom, ruskom i češkom jeziku. Izvodi na engleskom. Sva izdanja ove brošure bila su zabranjena u Austriji.« — Istaknuto u ovom citatu potcrtao V. B.)

Dalje u istoj raspravi Cvijić piše, da je »opšte poznato da su *Bosna i Hercegovina oblasti čisto srpske rase«;* da »od nemačke granice do Carigrada nema većeg naroda od našega«; da »*u tom velikom kompleksu ili etnografskoj oblasti srpskoga naroda Bosna i Hercegovina imaju centralni položaj;* da je »slavistima i znalcima jezika poznato, da na Balkanskom Poluostrvu nema narodnog jezika koji je toliko formiran i usavršen za literaturu i nauku kao što je srpski jezik. Prvi književni spomenik srpskoga jezika postao je u Bosni 1189 godine, poznato pismo bana Kulina.« Dalje: »O celini srpskoga naroda i njegovim nacionalnim težnjama ima ista shvatanja sva srpska žurnalistika, a u izvesnom pravcu prednjači srpska žurnalistika Bosne i Hercegovine«; pa onda »narod obeleženog prostora« (tj. Bosne i Hercegovine, napomena V. B.) »nije vezan samo istim jezikom i literaturom. Na većem delu te geografske prostorije postoji srpsko nacionalno osećanje i mišljenje, koje je u širokim narodnim slojevima tako jako kao ni kod jednoga balkanskog naroda«. I još ovo: »*Narod Bosne i Hercegovine predstavlja jedan od etnografski najsvežijih i najjačih delova srpskoga naroda i čini nerazdvojnu celinu s narodom zapadne Srbije,* Novopazarskog Sandžaka i Crne Gore.« (Cvijić, o. c. str. 214—215, istaknuto potcrtao V. B.)

Bilo je to tako pisano u nacionalnoj groznici aneksione krize prije šezdeset godina. I, usprkos međuvremenskim događajima i državno-pravnim teritorijalnim promjenama, tako pisano ostalo je neopozvano sve do Cvijićeve smrti. Koliko se god kasnije nastojalo (i još se uvijek nastoji) u interesu općejugoslavenskog bratstva, jedinstva i nacionalne ravnopravnosti ublažiti mučan dojam takvih Cvijićevih formulacija, naučnih stavova i stvarno velikosrpskih koncepcija, toliko se neugodnije i jače ukazuje simptomatična činjenica, da se u probranom izboru Cvijićevih radova (Jovan Cvijić, *Autobiografija i drugi spisi;* priredio Vladimir Stojančević; izdanje: Srpska književna zadruga, kolo LVIII, knjiga 394, Beograd 1965), objavljenih povodom stogodišnjice njegova rođenja, našla i čitava rasprava »Aneksija Bosne i Hercegovine« s naprijed citiranim tekstom da su »Bosna i Hercegovina oblasti čisto srpske rase« što je bilo izostavljeno čak i u »Cvijićevoj knjizi« Srpske književne zadruge (kolo XXX, br. 201) izdane u Beogradu 1927. godine. Premda su tekstovi Cvijićeve »Autobiografije i drugih spisa« objavljeni neposredno prije prijelomnog brionskog Plenuma (1966), ipak — htio to tko priznati ili ne — njihov poguban sadržaj s izrazitim demagoškim prizvukom podgrijava šovinističke tlapnje i težnje još i danas, četvrt stoljeća nakon epohalnih zaključaka AVNOJ-a u Jajcu i postojanja Narodne, odnosno Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. I to je, eto, stvarnost naših dana pri kraju sedmog decenija dvadesetog stoljeća.

Kako god okretali bosansko-hercegovačku nacionalnu kolajnu, prevrtali koliko mu drago njenu muslimansku arabesku, teško je naprečac reći i odrediti, gdje li je i što njena tura (lice) a gdje i što jazija (naličje). Da li je tu doista razvijena i prisutna svijest o posebnoj etničkoj pripadnosti Muslimana, i tko može apodiktički negirati postojanje tradicionalnih osjećanja o hrvatskoj ili srpskoj nacionalnoj oznaci bosansko-hercegovačkih (i sandžačkih) pripadnika islamske (muslimanske) vjeroispovijesti. Uostalom, ni mjerodavni službeni statistički podaci o nacionalnoj strukturi stanovništva Bosne i Hercegovine nisu beznačajni. Naprotiv, oni su vrlo signifikantni.

Prigodom posljednjeg popisa (1961) u toj republici nabrojeno je (popisano) 1,406.000 (= 42,8%) Srba, 842.000 (= 25,5%) Muslimana — etničke pripadnosti, 712.000 (= 21,7%) Hrvata, 276.000 (= 8,4%) neopredijeljenih Jugoslavena, 21.000 (= 0,9%) Crnogoraca, Slovenaca i Makedonaca te samo 18.000 (= 0,6%) ostalih nacionalnosti. U toj strukturi posebno su zanimljivi podaci, da je od ukupno u Jugoslaviji nabrojenih 973.000 Muslimana kao posebno označene etničke pripadnosti u Bosni i Hercegovini bilo 842.000 ili 86,5%, a od ukupno 317.000 u SFRJ popisanih nacionalno neopredijeljenih Jugoslavena samo u Bosni i Hercegovini bilo je 276.000 ili 87% (kao usporedni primjer: u SR Srbiji 20.000, u SR Hrvatskoj 16.000 i u svim ostalim republikama samo 6.000). Uz ovako velik broj i visok postotak nacionalno indiferentnih bosansko-hercegovačkih Jugoslavena problem stvarnog nacionalnog opredjeljenja muslimana ostaje i nadalje veoma složen i otvoren i nije ga jednostavno ni lako riješiti pa ma i najdobronamjernijim društveno-političkim palijativima.

Manje-više isto, jednako ili barem slično vrijedi to također za onu geografsku mikroregiju, koja je još u dane aneksione krize bila najzapadniji posjed Otomanskoga Carstva i prije balkanskog oslobodilačkog rata klinasto se zabila između pretkumanovske Srbije i knjaževe Crne Gore do bosansko-hercegovačke granice u prostoru i porječju Drine, dakle za područje nekadašnje Stare Raške poznatije danas pod širokoznačnim i u mnogočemu neodređenim pojmom Sandžak.

Dr Jevto Dedijer, još jedan uvaženi srpski geograf, tvrdi npr. da je »Stara Raška naseljena skoro isključivo Srbima pravoslavne i muslomanske vere«; da su »Srbi muslomani naseljeni naročito na granici bosanskoj« i da su »to skoro čisto srpsko-muslomanske oblasti« (Dr Jevto Dedijer, Nova Srbija; izdanje Srpske književne zadruge, kolo XXII, br. 154, str. 288—289; Beograd 1913). Pišući o »starijem muslomanskom stanovništvu« tih krajeva (tj. Stare Raške ili Sandžaka) »koje se obično naziva Bošnjacima«, Dedijer točno konstatira, da »po načinu govora, po svojim običajima, a naročito po svom mentalitetu, oni čine jednu celinu s bosanskim muslomanima« (Dedijer, o. c. str. 289).

Dok bi, dakle, po Dedijeru (i drugim srpskim autorima) sandžački muslimani bili »skoro isključivo Srbi«, ja sam osobno, živeći neko vrijeme u Sandžaku, na mojim studijskim pješačenjima i planinarsko-turističkim krstarenjima sandžačkim kršem pored muslimana Srba nailazio ne samo na pojedince već na *čitava muslimanska naselja s jasno i odlučno izraženim hrvatskim nacionalnim opredjeljenjem.* Moj vodič po tada još nedovoljno i površno kartiranoj planini Ljubišnji (vidi: Vladimir Blašković, Velika Ljubišnja, 2238 m; Hrvatski planinar, god. XXIX, br. 6, str. 178—185; Zagreb 1933) Šaho Šljuka bio je musliman Hrvat kao što su se Hrvatima osjećali i izjašnjavali svi stanovnici njegova rodnog naselja Šljuke (u bivšoj općini Meljak) i ostalih muslimanskih sela i zaselaka na sjevernoj podgorini i padinama Velike Ljubišnje.

Dovoljno je poznato, pod kakvim su se teškim društveno-političkim i gospodarskim uvjetima nakon balkanskog i prvog svjetskog rata iseljavali sandžački muslimani u Tursku. U pogubnoj pobjedničkoj zaslijepljenosti ponavljala se tih godina (1919—1929) stoljetna bratoubilačka osvetoljubivost što ju je rodilo obostrano fanatično prisizanje mističnim dogmama biblije i kurana.

Islam i pravoslavlje razračunavahu se u Sandžaku tipično balkanski. U tom krvavoteškom kolopletu primjer i slučaj velikog muslimanskog naselja Šahovići posebno je tragičan i poučan. Brvnare su bile spaljene, čatme »izbrijane« i jednog je sela nestalo s lica Zemlje. Nema ga

više označena ni u »Imeniku mesta«, izdanja »Službenog lista FNRJ«, Beograd 1956. Ono što je prije četrdesetak godina ostalo živo u tome selu razbježalo se ili bi raseljeno. Ognjišta su opustjela i krš je zijevnuo gō. Krik Šahovića odjeknuo je nadaleko, po čitavu Sandžaku. Pa i dalje, preko Drine u Bosnu. A kad se pridružiše i druge nevolje — prigušeno se prošaputalo s mimbera i ćursa (propovjedaonice u džamiji) i doskora otpoče prava seoba naroda.

Bilo je to tako u onim teškim dvadesetim godinama nakon prvog svjetskog rata. I nema te kasnije pisane (ili konstruirane) literature, koja poznavaoce tih društvenih kretanja, historijskih događaja i nacionalne stvarnosti može uvjeriti, da među iseljenim muslimanima Bosne, Hercegovine i Sandžaka nije bilo i mnogo muslimana Hrvata. I da ponovim: ako je u suvremenim našim društveno-političkim kretanjima i zbivanjima potrebno razumjeti i prihvatiti benevolentnu praktičnu primjenu prilično već usvojenog tretmana jugoslavenskih muslimana kao posebne etničke pripadnosti, jednako je *potrebno dobrohotno i tolerantno poštovati znanstvenu istinu o postojanju Hrvata i Srba muslimanske odnosno islamske vjeroispovijesti.*

Zbog svega toga *Holjevac nije pogriješio* kad je napisao, da se među našim (tj. jugoslavenskim) iseljenicima u Tursku nalazi »i jedan dio osoba hrvatske nacionalnosti, tj. Hrvata muslimanske vjere«. Kao što prije dvije i po godine, kad sam prvi put čitao taj inkriminirani Holjevčev tekst, nisam imao razloga tome i tako formuliranome mišljenju autora bilo što prigovoriti ili zamjeriti, tako mi danas nalaže *znanstveno uvjerenje i savjest,* da kao recenzor toga teksta reagiram na — ponavljam — beskrupuloznu interpretaciju iskrivljenog sadržaja i smisla Holjevčeva teksta, kako je to nakon nekih nemjerodavnih sveznadara na žalost učinio i moj poštovani kolega Mladen Friganović.

I da završim ovaj moj ponešto preopširan osvrt na jedan neobjektivan i znanstveno pogrešan prikaz jedne dobro pisane i sadržajno vrijedne knjige.

U ovom našem balkansko-panonskom političko-klimatskom kvadrantu, na ovim našim otužnim geografskim paralelama i meridijanima, kome je trebalo ovakvo kvazinaučno pisanje i šta ono zapravo treba da znači? Na ta pitanja, što se nameću neobično snažno i neposredno, neka drug Mladen Friganović ne odgovara meni osobno, jer ja to ne tražim i ne želim, a i ne namjeravam otpočinjati bilo kakvu »visokoučenu«, suvišnu i u svakom slučaju jalovu polemiku, jer stvari su na kraju krajeva ipak prilično jasne, a činjenice i znanstvenu istinu i faktografiju nije moguće obeskrijepiti i obescijeniti zamagljenim doskočicama i jeftinim domislicama. O svemu, što je rečeno u ovom mojem osvrtu, neka izvoli (ako hoće) drug Friganović malčice porazmisliti i na naprijed istaknuta pitanja neka intimno odgovori sam sebi. Uvjeren sam, da bi to moglo samo koristiti njegovu daljnjem znanstvenom razvoju, radu i stručnom ugledu. U tome, ja mu kao i dosad želim mnogo uspjeha i sreće.

ZAR NOVO ZNAČI LOŠIJE?!

(U POVODU NACRTA ZAKONA O FINANCIRANJU ODGOJA I OBRAZOVANJA)

Ante Vukasović

U mjesecu prosincu 1968. godine Komisija Sabora Socijalističke Republike Hrvatske usvojila je Nacrt zakona o financiranju odgoja i obrazovanja u SR Hrvatskoj i dala ga na javnu raspravu. Ovih dana brojni skupovi prosvjetnih radnika, društveno-političkih organizacija i građana raspravljaju o tome nacrtu te svoje primjedbe i prijedloge dostavljaju Komisiji Sabora SR Hrvatske za sistem financiranja odgoja i obrazovanja. Unatoč tome osjeća se društvena potreba da se materijalni i društveni položaj školstva i prosvjete svestranije razmotre, podrobnije analiziraju i javno obrazlože. S tim ciljem napisana je ova rasprava, a objavljujemo je kao prilog javnoj diskusiji o financiranju odgoja i obrazovanja. Izlaganje ćemo započeti s nekoliko vrlo važnih konstatacija.

KONSTATACIJE KOJE SE MORAJU RESPEKTIRATI

1. Vrlo težak i neravnopravan materijalni položaj školstva

Dobro je poznato da su odgoj i obrazovanje kao djelatnost, da su školstvo i prosvjeta, da su prosvjetni radnici u vrlo teškom materijalnom položaju i da već godinama zaostaju za mnogim drugim privrednim i društvenim djelatnostima, odnosno za materijalnim položajem radnih ljudi, odgovarajuće školske spreme i razine obrazovanja, u tim djelatnostima. Slaba materijalna osnova našeg školstva onemogućava potpuno ostvarivanje obaveznog školovanja i ublažavanje problema nepismenosti. Ona je kočnica u rješavanju brojnih pitanja na prvom, drugom i trećem stupnju školovanja. Zbog teškog materijalnog položaja prosvjete kvaliteta odgojno-obrazovnog rada, od osnovne škole do Sveučilišta, ne zadovoljava i ne može zadovoljiti društvene potrebe. Naše školstvo proživljava tešku krizu, a njeni korijeni nalaze se u nepovoljnom materijalnom položaju. Ova konstatacija posebno vrijedi za školstvo i prosvjetu u SR Hrvatskoj u kojoj se najmanje izdvaja za potrebe školstva i prosvjete.

2. Nepovoljan društveni položaj školstva i prosvjetnih radnika

Vrlo težak i neravnopravan, u odnosu na druga područja djelatnosti, materijalni položaj školstva i prosvjetnih radnika uvjetuje isto tako vrlo nepovoljan njihov društveni položaj. Slaba kvaliteta rada na od-

gojno-obrazovnom području izaziva društvene kritike i negodovanja. Relativno nizak životni standard, da ne kažemo siromaštvo, prosvjetnih radnika više pobuđuje osjećaj sažaljenja nego poštivanja. Sve to ima za posljedicu rušenje autoriteta prosvjetnog radnika, nastavnika-odgajatelja i škole kao odgojno-obrazovne institucije. Ponekad se tim objektivnim tokovima pridruže i subjektivne želje i nastojanja koja svjesno idu za tim da se taj autoritet umanji i raspline. Dovoljno je pregledati našu dnevnu štampu, prebrojati napise o školi i prosvjetnim radnicima, svrstati ih u dvije kategorije: pozitivne i negativne i usporediti brojčano i s obzirom na mjesto i opseg pojedinih priloga — pa ćemo se uvjeriti da takva nastojanja nisu za potcjenjivanje.

3. Slabi uvjeti za daljnje razvijanje i usavršavanje

Prije dva mjeseca završena je javna rasprava o Prijedlogu teza o razvijanju i usavršavanju sistema odgoja i obrazovanja u našoj zemlji. Sada se sumiraju rezultati te diskusije. Uskoro će Savezna skupština raditi na trasiranju putova daljnjeg razvijanja i usavršavanja toga sistema. Intencije su jasne. Sistem odgoja i obrazovanja u nas treba razvijati i usavršavati. Treba, međutim, reći da su upravo materijalni i društveni položaj školstva i prosvjete osnovni faktori o kojima ovise granice i mogućnosti daljnjeg razvijanja i usavršavanja odgojno-obrazovnog rada. Drugim riječima, bez relativno dobre materijalne osnove i povoljnog društvenog položaja školstva i prosvjete svako nastojanje u pravcu razvijanja i usavršavanja odgojno-obrazovnog sistema ostat će samo neuspio pokušaj. Štaviše nepovoljan materijalni i društveni položaj školstva može umjesto razvijanja i usavršavanja uvjetovati kržljanje i zaostajanje — stagniranje. To znači da su povoljan materijalni i društveni položaj školstva i prosvjete temeljne pretpostavke razvijanja i usavršavanja odgoja i obrazovanja.

4. Odgoj i obrazovanje bitan faktor društvenog prosperiteta

Kao što bez dobre materijalne osnove i povoljnog društvenog položaja nije moguće razvijanje i usavršavanje sistema odgoja i obrazovanja, isto tako je čitav privredni, društveni i kulturni napredak našeg naroda kauzalno povezan s rezultatima odgojno-obrazovnog rada. To jasno i potpuno potvrđuju zaključci mnogobrojnih ekonomskih, socioloških i pedagoških istraživanja u cijelom svijetu. Znanstveni rezultati nedvojbeno ukazuju da su najrentabilnije investicije — investicije u odgoj i obrazovanje. Budući da o razvijenosti odgoja i obrazovanja ovisi cjelokupni društveni prosperitet, privredni, društveni i kulturni razvitak jednog naroda, to znači da razvitak i usavršavanje odgojno-obrazovnog rada mora postati briga čitave zajednice i to kao jedan od prvorazrednih — primarnih društvenih zadataka i preokupacija. Dopustiti da se odgoj i obrazovanje nalaze u nezavidnom materijalnom i društvenom položaju, kao što se u nas nalaze već gotovo dva desetljeća, možemo usporediti sa sječenjem grane na kojoj stojimo, jer su posljedice dobro poznate — stagniranje privrednog, društvenog i kulturnog razvitka naroda i Republike.

5. Formiranje čovjeka fundamentalni zadatak socijalizma

Ako u socijalizmu u centar pažnje stavljamo čovjeka i njegove interese, o čemu se izjasnio i nedavno održani kongres SK Hrvatske, ako je socijalistički društveni poredak humanistička zajednica, društvo humaniteta, onda moramo prihvatiti spoznaju da je formiranje čovjeka primarni društveni zadatak, da su odgoj i obrazovanje, promatrani s društvenog stanovišta, djelatnosti prvoga reda. Drugim riječima i društvo u cjelini, a ne samo prosvjetni radnici, mora biti životno zainteresirano da se izmijeni i bitno poboljša materijalni i društveni položaj odgoja i obrazovanja, školstva i prosvjete u našem društvu. To su osnovne pretpostavke podizanja razine obrazovanja, uspostavljanja humanijih međuljudskih odnosa i daljnjeg razvijanja neposredne socijalističke demokracije.

NEKOLIKO PODATAKA IZ JEDNOG STRANOG IZVORA

Pod kraj prošle godine izdavačko poduzeće »Epoha« iz Zagreba objavilo je prijevod izvanredno vrijedne i interesantne knjige: »Američki izazov«, koju je napisao francuski pisac J. J. Servan-Schreiber. Po svom karakteru djelo je ekonomsko-sociološka studija u kojoj se analiziraju i objašnjavaju uzroci brzog ekonomskog uspona Sjedinjenih Američkih Država i zaostajanja Evrope i evropskih zemalja. Istražujući temeljne faktore produktivnosti rada, usavršenog sustava upravljanja privredom i ostalim djelatnostima, tražeći uzroke ekonomskog i društvenog prosperiteta, autor je došao do spoznaje da su odgoj i obrazovanje najvažniji faktor i on ih, pozivajući se na Denisonov izvještaj (USA), »stavlja na čelo svih ekonomskih faktora ekspanzije«. U tome je pisac ovog djela izvanredno jasan:

U pozadini američkog industrijskog uspjeha primjećujemo sposobnost prihvaćanja i usklađivanja promjena. Tehnološki napredak je posljedica izvanredne vještine upravljanja. A jedno i drugo može se zahvaliti samo izvanrednom razvoju obrazovanja. Ne postoje čuda. Trenutačno, Amerika izvlači pun profit od najrentabilnije investicije: obrazovanja ljudi. (J. J. Servan-Schreiber: *Američki izazov*, Epoha, Zagreb 1968, str. 69.)

Zatim se autor poziva na neke izvorno američke dokumente kojima dokazuje ispravnost svoga zaključka. Jedno takvo uporište je poznati Denisonov izvještaj. Interpretirajući taj izvještaj pisac kaže: »Prema Denisonovoj teoriji, dakle, napredak obrazovanja treba odsada smatrati prvim faktorom ekonomskog razvoja, dok bi drugi bio ono što on naziva 'porastom znanja', to jest obogaćivanje samog obrazovanja i njegovo širenje među odrasle, zajedno s novim tehnološkim dostignućima«, tj. opet obrazovanje, permanentno usavršavanje (isto, str. 73).

Potom nas pisac upoznaje s prekrasnim i vrlo mudrim stihovima kineskog pjesnika Kuan-tzu-a, koji je prije dvadeset i šest stoljeća rekao slijedeće:

Misliš li na godinu dana unaprijed, sij žito.
Misliš li na deset godina unaprijed, sadi stablo.
Misliš li na sto godina unaprijed, poučavaj narod.

Posiješ li žito jedanput, i žet ćeš samo jedanput.
Posadiš li stablo, ubrat ćeš plodove deset puta.
Budeš li poučio narod, ubirat ćeš stotinu puta.

Dva stiha istog pjesnika toliko su impresionirala pisca da ih je uzeo kao motto svoje knjige. To su slijedeći stihovi:

Dadeš li nekome ribu, nahranit će se jedanput;
Naučiš li ga ribariti, hranit će se čitav život. (Isto, str. 74)

To su zaista stihovi i misli vrijedne pažnje, misli od kojih bismo i mi danas morali učiti. Prezentiravši nam ove lijepe i mudre stihove autor nastavlja izlaganje temeljnih zaključaka do kojih je došao u toku istraživanja:

Tehnološki napredak, koji se najvećim dijelom temelji na visokoj općoj naobrazbi i sposobnosti u rukovođenju, može se ostvariti jedino na osnovici na kojoj sve počiva, a to je obrazovanje — kako omladine tako i odraslih. Ako Evropa želi smanjiti tehnološki jaz koji je sve više odvaja od američkog svijeta, ona mora najprije kvantitativno i kvalitativno unaprijediti i proširiti svoje obrazovanje. To je jedini način za rješavanje tog problema. (Isto djelo, str. 82)

Kako lucidna i za naše prilike adekvatna spoznaja. Potrebno je izmijeniti samo nekoliko riječi. Ako želimo smanjiti tehnološki jaz koji nas sve više odvaja od industrijski razvijenih zemalja, moramo najprije kvantitativno i kvalitativno unaprijediti i proširiti svoje obrazovanje. To je jedini način za rješavanje toga problema i što brže uključivanje u međunarodnu podjelu rada.

Isto su tako vrlo poučne još neke poruke pisca ove knjige, kao npr. ova konstatacija: *Nasuprot uobičajenom mišljenju, američko društvo ulaže mnogo više u ljudsku inteligenciju no što rasipa na sve moguće, potrebne i nepotrebne, kućanske aparate. Vidjeli smo da naučna istraživanja počinju potvrđivati ono što se intuitivno moglo naslutiti: na tom ulaganju u čovjeka temelji se nova dinamičnost američke industrije.* (Isto, str. 252)

Citirat ćemo još samo jednu misao vrijednu pažnje:

Ni legije, ni sirovine, ni kapital nisu više znak i instrument moći. Pa čak i sama tvornička postrojenja samo su njen vanjski znak. Prava snaga danas je sposobnost pronalaženja, to jest istraživanje; i sposobnost da se pronalasci uklope u proizvodnju, to jest tehnologija. Nalazišta iz kojih treba crpsti nisu ni u zemlji, ni u golemim brojevima, ni u strojevima — ona su u ljudskome duhu. Ili tačnije rečeno, u čovjekovoj sposobnosti da razmišlja i da stvara... Obrazovanje, razvoj i iskorištavanje inteligencije — to je jedini izvor napretka i blagostanja. (Isto, str. 273)

Rezultati istraživanja i zaključci, koje je francuski pisac J. J. Servan-Schreiber izložio u svojoj knjizi *Američki izazov*, ne samo da su vrlo interesantni, nego se u velikoj mjeri mogu primijeniti i na naše prilike. Zato smo i upozorili čitaoce na ovo vrijedno djelo i citirali nekoliko karakterističnih misli o vrijednosti odgoja i obrazovanja, odnosno znanstvenog istraživanja, za cjelokupni privredni i društveni razvitak. Što vrijedi za Evropu u odnosu na Ameriku vrijedi i za našu Republiku u odnosu na razvijenije dijelove svijeta. Investicije u odgoj i obrazovanje, u školstvo, prosvjetu i znanstvena istraživanja su najrentabilnije investicije. Uvažavajući rezultate i zaključke ove knjige ponovno dolazimo do zaključka da su odgoj i obrazovanje, da je školovanje i znanstveno istraživanje najznačajniji čimbenik privrednog, društvenog i kulturnog razvitka. Danas, kada je u nas postavljeno pitanje financiranja odgoja i obrazovanja, potrebno je ukazati na te znanstvene istine, jer ih neki naši faktori još uvijek nisu dovoljno uočili.

Na temelju izloženog možemo zaključiti da nam je zakon o financiranju odgoja i obrazovanja potreban kao kruh. Donošenje takvog zakona postaje prijeka društvena potreba. Međutim, novi zakon mora riješiti neriješena pitanja na području školstva, koja su se godinama gomilala i postajala sve akutnija. Našoj zajednici je potreban zakon koji će omogućiti daljnji razvitak i usavršavanje odgojno-obrazovnog rada i time formirati povoljne uvjete za intenzivni privredni, društveni i kulturni razvitak naše Republike. Ukratko, zakon o financiranju odgoja i obrazovanja ukazuje se kao prijeka potreba, ali ne bilo kakav zakon. U današnjim uvjetima zakon mora osigurati prosvjeti stalne i sigurne izvore financiranja, koji će izmijeniti i bitno poboljšati materijalni, a time i društveni položaj odgoja i obrazovanja, školstva, prosvjete. To je centralno, temeljno pitanje s kojim stoji (afirmira se) ili pada novi zakon o financiranju odgoja i obrazovanja.

ŠTO OČEKUJEMO OD NOVOG ZAKONA

1. Direktno: bitno poboljšanje materijalnog položaja odgojno-obrazovnih ustanova od dječjih vrtića do Sveučilišta; indirektno: isto tako poboljšanje društvenog položaja prosvjete i prosvjetnih radnika. To je primarno pitanje. Prema mogućnosti pozitivnog odgovora na to pitanje treba vrednovati svaki nacrt zakona o financiranju odgoja i obrazovanja. Raspodjela narodnog dohotka godinama se vrši na štetu odgojno-obrazovnog rada. To je dovelo prosvjetne radnike i odgojno-obrazovne ustanove svih vrsta i stupnjeva u neravnopravan položaj u odnosu na ostale radne ljude odgovarajućih kvalifikacija, u odnosu na druge ustanove i područja djelatnosti. Problemi nisu mogli biti rješavani nego su se sve više gomilali, kvaliteta odgojno-obrazovnog rada je dovedena u pitanje. Danas se ta pitanja ne mogu više rješavati deklaracijama i lijepim riječima. Prijeko je potrebna preraspodjela narodnog dohotka u korist odgojno-obrazovnog rada i to u tolikoj mjeri da se prosvjeta dovede u ravnopravan položaj s ostalim društvenim djelatnostima, a prosvjetni radnici s ostalim radnim ljudima odgovarajućeg obrazovnog nivoa. Pred odgojno-obrazovne institucije i nastavnike-odgajatelje zajednica postavlja vrlo odgovorne društvene zadatke, samim time ona je preuzela moralnu obavezu da za ostvarivanje tih obaveza osigura potrebna sredstva. Radni ljudi na području prosvjete dosta su čekali, pokazali su mnogo strpljenja, krajnje je vrijeme da se donese zakon koji će im osigurati sigurna i stalna sredstva pomoću kojih će osigurati daljnji razvitak i usavršavanje odgoja i obrazovanja.

2. Riječ je o financiranju odgoja i obrazovanja. To je adekvatan naziv za novi zakon. Međutim, postojeća praksa ukazuje da se u stvarnosti financira nastavni rad, pretežno obrazovna djelatnost. Odgojni rad u odgojno-obrazovnim ustanovama i u slobodno vrijeme često se zabo-

ravlja prilikom planiranja sredstava za prosvjetu. Posljedice su izvjesno zapostavljanje odgojnog rada. Tek u novije vrijeme pokušavamo osigurati neka sredstva za produženi boravak učenika osnovnih škola, premda i to financiranje u velikoj mjeri snose zajednice obrazovanja na teret ostalih djelatnosti. Raznovrsnije odgojne aktivnosti ostaju sasvim po strani i izvan financiranja. To je anomalija i teška bolest naše škole i odnosa društva prema školi. Novi zakon bi morao utjecati da se bitno izmijeni stanje i u tom pogledu, da se financira i odgojni rad, da se izrade programi i metodike odgojnog rada i da osigura sredstva za njihovo realiziranje.

3. Isto tako, kada je u pitanju Sveučilište, zakon bi morao osigurati sredstva za financiranje nastavnog i znanstvenog rada. Dobro je poznato da su nastavni i znanstveni rad na Sveučilištu najtješnje međusobno povezani i da bez dobro organiziranog znanstvenog rada nije moguć ni kvalitetan nastavni rad, jer visokoškolsko obrazovanje mora biti u skladu s najnovijim znanstvenim dostignućima i uvoditi studente u metodologiju i tehniku znanstvenog rada. To je moguće samo uz pretpostavku da nastavnik ima mogućnosti da se sistematski bavi istraživanjem i da sustavno prati najnovije rezultate svoje znanosti. Stvarnost je i na tom području znatno drukčija. Zakonodavac vrednuje i financira samo nastavni rad. Financiranje znanstvenog rada vrši se preko Savjeta za znanstveni rad. Budući da predviđena sredstva u najvećoj mjeri dobivaju znanstveni instituti, pojedini sveučilišni nastavnici nemaju mnogo izgleda prilikom natječaja Savjeta za naučni rad. Istina, mnogi sveučilišni nastavnici i odjeli uspijevaju na tim natječajima i dobivaju odgovarajuća sredstva za prijavljene projekte, ali je upotreba tih sredstava strogo namijenjena i nije u skladu s potrebama znanstvenog rada na Sveučilištu. Drugim riječima fakulteti i visoke škole su znanstveno-nastavne institucije pa u skladu s tim novi zakon o financiranju odgoja i obrazovanja mora osigurati financiranje nastavnog i znanstvenog rada na Sveučilištu. To je prijeko potrebno ako želimo da visokoškolske institucije uspješno realiziraju zadatke koje im je zajednica povjerila.

4. Zakon o financiranju odgoja i obrazovanja morao bi biti u skladu s našom prosvjetnom politikom, morao bi pružati podjednake mogućnosti razvitka i usavršavanja za sve odgojno-obrazovne institucije, odnosno ako u tom pogledu postoje neke razlike morale bi se zasnivati na općenito društveno prihvaćenim stavovima, na jasno postavljenoj prosvjetnoj politici. Poznato je da je proces reforme našeg odgojno-obrazovnog sistema još u toku, da je tek završena javna rasprava i da tek predstoji konstruktivni rad na projektiranju i izgradnji novog odgojno-školskog sustava, posebno sustava škola drugog stupnja. Još, dakle, nije poznato koja ćemo rješenja prihvatiti, da li će drugi stupanj školskog sustava biti pretežno općeobrazovni ili stručni, ali unatoč tome prezentirani nacrt novog zakona o financiranju odgoja i obrazovanja zauzima određena stanovišta, sve odgojno-obrazovne institucije poslije osnovne škole svrstava u usmjereno obrazovanje i stavlja u nadležnost radnih ljudi u radnim organizacijama. Nije teško otkriti da bi takav novi sistem financiranja doveo u vrlo težak položaj općeobrazovne škole drugog stupnja i sve više i visoke škole, odnosno fakultete, koji nemaju direktnu vezu s privredom, npr. nastavničke škole i fakultete. Takve posljedice treba izbjeći, jer nisu u skladu s perspektivama privrednog i društvenog razvitka u suvremenom svijetu. Sa stanovišta financiranja nije sporedno pitanje da li je drugi školski stupanj pretežno ili izrazito

općeobrazovni ili stručni. Logičan put je, dakle, da se prethodno jasno postavi novi sustav odgoja i obrazovanja, a zatim da se u skladu s tim sustavom rješava pitanje financiranja, a ne obratno.

5. Najzad, prosvjeta i prosvjetni radnici očekuju od novog zakona o financiranju da se njihov materijalni položaj mjeri i uspoređuje s ostalim djelatnostima i radnim ljudima odgovarajućih kvalifikacija i razine obrazovanja, da im se sredstva planiraju i dodjeljuju prema istim kriterijima, da se, najzad, prestane s podjelom društvenih djelatnosti na privilegirane i zapostavljene. O tome su se prosvjetni radnici jasno izrazili na svojim brojnim skupovima u posljednje vrijeme i ne bi trebalo izigravati njihovo strpljenje. Prosvjeta se već godinama, više od jednog desetljeća, uspoređuje sama sa sobom, da joj se malo više pa opet malo manje, ali u odnosu na druga područja društvenog rada ona iz godine u godinu zaostaje i stagnira. Novi zakon je mora postaviti u ravnopravan materijalni i društveni položaj. Ako to novi zakon ne osigura on će biti samo novi poticaj za daljnje moralne i političke nesporazume i sukobe.

DA LI JE NACRT NOVOGA ZAKONA U SKLADU S IZLOŽENIM POSTAVKAMA

Nakon što smo ukazali na društvenu ulogu i značenje odgoja i obrazovanja u suvremenom društvu i pitanja koja u skladu s tim treba riješiti zakon o financiranju tih djelatnosti, daljnje razmatranje možemo nastaviti u znaku pitanja — da li će prezentirani Nacrt zakona o financiranju odgoja i obrazovanja u SR Hrvatskoj ispuniti očekivanja i da li Nacrt toga zakona daje pozitivne odgovore na postavljena pitanja? Prema svemu izloženom polazna pozicija novog zakona morala bi biti: osigurati optimalna sredstva za ulaganja i investiranje u odgojno-obrazovni rad. Da li prezentirani Nacrt zakona polazi od tih temeljnih pozicija? Umjesto direktnog odgovora citirat ćemo »Prilog dokumentaciji uz Nacrt zakona o financiranju odgoja i obrazovanja u SRH«, koji je u siječnju o. g. objelodanio Sekretarijat za obrazovanje, kulturu i fizičku kulturu. U tom dokumentu, na str. 6, piše: »Međutim, kako je pretpostavka Nacrta bila da se zakonom ne može računati s preraspodjelom sredstava u korist školstva niti preraspodjelom između pojedinih stupnjeva obrazovanja, treba uzeti u obzir i pretpostavku, da ne može biti niti preraspodjele u korist nerazvijenih područja, a na štetu *ostvarenog standarda* u razvijenim komunama.«

Ako je to tako, a nema razloga da sumnjamo u podatke koje nam prezentira Sekretarijat za obrazovanje i kulturu grada Zagreba, što onda osigurava Nacrt novog zakona i u čemu je njegovo značenje, u čemu je njegov smisao? Ako zakon polazi od zaključka da se neće vršiti preraspodjela u korist odgoja i obrazovanja, pa čak ni preraspodjela između pojedinih stupnjeva školovanja, što on donosi odgojno-obrazovnim ustanovama? Baš ništa. Njegova gornja granica može biti konzerviranje postojećeg stanja, što je besmisao i društveno neprihvatljivo. A u stvarnosti rezultati će biti negativni, kao što bi se i bilance pokazale negativnima. Primjere koji potvrđuju ovaj zaključak možemo također naći u proračunima koji su prezentirani u citiranom dokumentu Sekretarijata za prosvjetu i kulturu grada Zagreba. Izračunavanja su izvršena prema sve tri varijante Nacrta novog zakona. Evo podataka koji se odnose na prvu varijantu, a vrijede za osnovno školovanje:

U ovoj varijanti se za Zagreb navodi da je za pokriće minimalnog standarda osnovnog obrazovanja potrebno 48,067.000 din, a proširenog standarda 51,803.000 din. To su, međutim, kalkulativne veličine na republičkom prosjeku i one uvelike odstupaju od standarda koji je ostvaren u osnovnom obrazovanju u Zagrebu 1968. god. i to u iznosu od 95,171.205 din. To znači da tzv. »prošireni standard« prema Nacrtu novog zakona osigurava gradu Zagrebu tek 54,4% od sredstava koja je grad Zagreb uložio u osnovno školovanje u 1968. god. To znači da se u odnosu na ostvarena sredstva u 1968. god. pojavljuje manjak od 43,368.205 din. ili u postotku nedostaje 45,6% u odnosu na već ostvarena sredstva, a ta su se pokazala ispod dopuštenog minimuma.

Isti podaci vrijede i za drugu varijantu, s tim da bi se nakon pokrića »proširenog standarda« sva preostala sredstva koja Zagreb već ostvaruje prelijevala u tzv. »fond solidarnosti« za nerazvijena područja. Tako bi Zagrebu za pokriće (već) ostvarenog standarda nedostajalo 43,368.205 din. »Za tu razliku građani Zagreba bi trebali prihvatiti, pored zakonom propisanih stopa, još i dopunske stope za ta dodatna sredstva«, piše u citiranom dokumentu. Unatoč tome materijalni položaj osnovnog školstva ostao bi na prošlogodišnjem nivou.

Prema trećoj varijanti osigurava se »dostignuti standard« u 1967. god. Preostali dio sredstava prelijeva se u »fond solidarnosti«. Realna kalkulacija pokazuje da bi prema ovoj varijanti Zagrebu nedostajalo 17,277.000 din. da dostigne već ostvareni standard u 1968. god. Odnosno ova varijanta osigurava Zagrebu samo 81,9% od sredstava koja su već ostvarena u Zagrebu u 1968. god. Građani bi, dakle, trebali i prema ovoj kalkulaciji, pored zakonom propisanih prihvatiti i dopunske stope, a položaj školstva bi unatoč tome ostajao na prošlogodišnjoj razini.

Uz sve varijante treba dodati i »manjak sredstava za usmjereno obrazovanje (tj. obrazovanje iznad osnovnog) u visini od 77,119.000 dinara«.

Navedeni podaci naprosto frapiraju i to u tolikoj mjeri da ih nije moguće shvatiti. Umjesto pozitivnih očekivanja dobivamo negativne rezultate, na opravdane zahtjeve odgovara se lošijim rješenjima. Tu logično razmišljanje zastaje. Istina, izložene kalkulacije vrijede za grad Zagreb. Na čitavom području SR Hrvatske rezultati bi bili sigurno povoljniji, ali ne i zadovoljavajući. Očito, Nacrt novog zakona ne poboljšava postojeće stanje. Naprotiv dovodi školstvo i prosvjetu u znatno teže uvjete.

Nacrt novog zakona o financiranju odgoja i obrazovanja više govori o nosiocima politike i sredstava za odgoj i obrazovanje nego o samim sredstvima, kriterijima, stopama, iznosima. Kao da je najvažnije izmijeniti način financiranja, a ne poboljšanje materijalnog položaja školstva i prosvjete. Zanemaruje se činjenica da je za odgoj i obrazovanje kao društvenu djelatnost primarno i bitno koliko sredstava zajednica izdvaja za to područje djelatnosti, koliko ono participira u narodnom dohotku, kakav je materijalni položaj školstva i prosvjete. Način financiranja nije nevažan, ali je svakako pitanje drugoga reda. Razumije se pod pretpostavkom da novim zakonom želimo riješiti neriješena pitanja na području odgoja i obrazovanja i poboljšati položaj prosvjete i prosvjetnog radnika u našem društvu.

U članu drugom Nacrta novog zakona piše: »O sredstvima za odgoj i obrazovanje odlučuju građani u općini i radni ljudi u svim oblicima udruženog rada (u daljnjem tekstu: udruženi radni ljudi) u okviru odlučivanja o raspodjeli dohotka. Građani u općini i udruženi radni ljudi

odlučuju i o načinu upravljanja kao i o raspolaganju sredstvima za obrazovanje.« Zvuči vrlo demokratski i u skladu s načelima samoupravnog društva. Protiv takvog postavljanja problema ne bismo imali prigovora kada se financiranje mnogih drugih područja djelatnosti ne bi vršilo na drugi način i bez neposrednog sudjelovanja »građana u općini i radnih ljudi u svim oblicima udruženog rada«. Ako u našem samoupravnom društvu građani u općini, udruženi radni ljudi i društveno-političke zajednice treba da postanu nosioci politike i sredstava za odgoj i obrazovanje, onda bi bilo sasvim logično i u skladu s načelima samoupravnog društva da oni isto tako postanu nosioci politike i sredstava i za sve ostale društvene djelatnosti, npr. područje financija, sudstvo, unutrašnje poslove, upravu itd. U suprotnom će opet izići da se jednima daje na jedan način, a drugima po drugim kriterijima i na drugi način.

Ako su odgoj i obrazovanje od posebnog interesa za pojedinca i društvenu zajednicu, kao što je to naglašeno u članu prvom Nacrta, onda je prijeko potrebno osigurati za to područje udruženog rada stabilnije izvore financiranja. Nacrt novog zakona pretežnu odgovornost za financiranje i politiku odgoja i obrazovanja prenosi na građanstvo. Računa se, i to u velikoj mjeri, i sa džepovima građana, odnosno radnih ljudi, kao da su odgoj i obrazovanje prvenstveno osobno pitanje pojedinaca, a ne prvorazredno društveno pitanje o kome ovisi čitav privredni, društveni i kulturni napredak.

Nacrt novog zakona ponovno zanemaruje financiranje odgojnog rada. On isto tako zanemaruje financiranje znanstvenog rada na Sveučilištu. Uopće je financiranje škola drugog i trećeg stupnja mnogo nesigurnije nego financiranje obaveznog školovanja, ali, kao što smo ukazali, ovaj nacrt uopće ne pruža prihvatljiva rješenja pa ni njega nije moguće prihvatiti.

ZAKLJUČAK

U nas se već godinama računa s tradicionalnom skromnošću i strpljivošću prosvjetnih radnika, računa se s njihovim relativno pozitivnim odnosom prema školi i odgojno-obrazovnom radu pa im se iz godine u godinu dodjeljuju takvi iznosi sredstava da je prosvjeta kao djelatnost dovedena u vrlo nezavidan položaj. Međutim, radi se o nesporazumu, o pogrešnim premisama. Nedovoljnim ulaganjem u odgojno-obrazovno područje ne dovodimo u pitanje samo razvijanje i usavršavanje školstva i životni standard prosvjetnih radnika nego, i to u prvom redu, prosperitet društva, kulturni, privredni i društveni razvitak naše Republike. Krajnje je vrijeme da to spoznamo, ako ne želimo da posljedice na tom području budu ne samo vrlo teške nego i katastrofalne. Već smo davno morali spoznati da ulaganja u prosvjetu nisu društvena potrošnja, nego investiranje u ekonomski stabilnije, produktivnije, bolje i ljepše sutra — da su to najrentabilnije investicije.

Ako to spoznamo i prihvatimo kao polaznu premisu, tada moramo doći do zaključka da je novi zakon o financiranju odgoja i obrazovanja u našem društvu prijeko potreban, ali ne bilo kakav zakon. Novi zakon mora izmijeniti postojeće stanje i odnose: mora poboljšati materijalni i društveni položaj odgoja i obrazovanja, školstva i prosvjete, dovesti ih u ravnopravan položaj u odnosu na druga područja udruženog rada i drugo — mora osigurati ravnopravan tretman i financiranje

odgojnog i obrazovnog rada, a na Sveučilištu nastavnog i znanstvenog rada. To znači da je p r e r a s p o d j e l a narodnog dohotka u k o r i s t š k o l s t v a i p r o s v j e t e n e m i n o v n a. Novi zakon o financiranju odgoja i obrazovanja m o r a polaziti s tih temeljnih pozicija, jer je to jedan od temeljnih preduvjeta ekonomskog i kulturnog prosperiteta naše Republike.

U današnjim našim uvjetima novi zakon m o r a osigurati odgojno-obrazovnom radu stalne i sigurne izvore financiranja, koji će t e m e l j i t o izmijeniti i b i t n o poboljšati materijalnu osnovu, a time i društveni položaj odgojno-obrazovnih ustanova. To je f u n d a m e n t a l n o pitanje. S mogućnošću pozitivnog odgovora na to pitanje stoji i pada novi zakon o financiranju odgoja i obrazovanja. Budući da prezentirani Nacrt zakona nije mogao dati pozitivan odgovor, on mora pasti. Potrebno je izraditi novi nacrt koji će ispuniti očekivanja ne samo prosvjetnih radnika nego cjelokupne naše kulturne javnosti, koja dobro zna da o položaju odgoja i obrazovanja ovisi ne samo materijalni položaj školstva i prosvjetnih radnika, nego ujedno čitav privredni, društveni i kulturni prosperitet našeg naroda.

Kako je ovaj rad napisan u povodu javne rasprave o financiranju odgoja i obrazovanja to se u cijelosti odnosi na područje školstva i prosvjete, ali zaključci izloženi u njemu potpuno se mogu primijeniti i na šire područje kulture.

KAKO JE »TEORIJA O SREDOZEMNOJ PODUDAROSTI MIŠLJENJA I OSJEĆANJA« PROGUTALA STARIJU HRVATSKU KNJIŽEVNOST I DIO HRVATA

Mate Šimundić

Koliko mi je poznato, u nas je spomenuta teorija iskrsla koju godinu prije drugoga svjetskog rata: izložio ju je (ili suizložio) i branio prof. Vladimir Rismondo u »Sjevero-dalmatinskom magazinu«, sada je unekoliko ponavlja. Čim se pojavila, naišla je na žestok otpor u ondašnjemu lokalnom novinstvu, ali je ubrzo i potpuno pala u vodu te bi ostala prošlošću da je ponovno ne podgrijava njezin tvorac (ili sutvorac). U Slobodnoj Dalmaciji od 13. veljače ove godine otisnut je njegov članak nad kojim stoji privlačan naslov »Dah starih stihova«, u podnaslovu je: Frano Čale: »Talijanska lirika (od postanka do Tassa)«, Matica hrvatska, Split. Normalno sudeći, u ovakvu bi se članku očekivala ocjena Čalina izbora i prijevoda pjesama u antologiji starije talijanske poezije, ali od toga ne bijaše ništa; prof. Rismondo iskoristio je pogodnost za oživljivanje svoje teorije. Inače da se ne radi o njoj, njegov članak ne bi svratio pozornost na se. Doista je teško shvatiti da se danas u nas sudi o starijoj hrvatskoj književnosti kao u prošlom stoljeću dok je hrvatska književna historiografija hvatala svoje prve korake i još nije bila raščistila neka osnovna pitanja utjecanja susjednih književnosti na hrvatsku, posebno talijanske. Nekima krivim zaključcima, na štetu hrvatske književnosti, pogodovalo je podneblje crno-žute monarhije i neslavno autonomaštvo na hrvatskom jugu, što ga je svesrdno podupirala ista monarhija. Pitanje utjecaja talijanskog pjesništva i ostalih književnih vrsta na hrvatsku književnost u nauci je objašnjeno, i sva dalja ispitivanja, mislim, neće donijeti korjenitih promjena. Spominjem kao najvažnija dva djela u kojima je ovo najpotpunije obrađeno: studija prof. Josipa Torbarine (na engleskom jeziku) i Povijest hrvatske književnosti do preporoda Mihovila Kombola. Da bi bilo jasnije što tvrdi Vl. Rismondo, podastrijet ću nešto više njegova teksta:

I odajući dužno priznanje besprijekornoj izvanjskoj opremi ove same knjige, smatramo potrebnim posebno istaknuti da je Čale svojim radom kao prevodilac pružio našim današnjim čitačima (sic!) velik dio rimiranih tekstova koji su u prošlosti sačinjavali svakidašnju poetsku lektiru generacijama obrazovanih Dalmatinaca *(svagdje potrctao M. Š.) i koji su ih svojom specifičnom poetikom bili toliko proželi da su postali estetski temelj na kojemu su oni gradili svoju (bitno humanističku) koncepciju života i umjetnosti.*

Dakle obrazovani Dalmatinci! Nikako ih osloviti Hrvati, jer bi to odudaralo od zacrtane koncepcije, niti se igdje u daljem tekstu nalazi pridjev *hrvatski*. Namjesto Hrvati i hrvatski stoji: Dalmatinci, ljudi ondašnje Dalmacije, naši ljudi, dalmatinski, svoj jezik. Prije vrag i njegova baba nego ono pravo! Naravski, ti su »Dalmatinci« sebe izgradili isključivo na talijanskoj književnosti te su, prema tomu, bili samo njezini nasljedovatelji, oponašatelji, prenositelji i širitelji na nekome drugom jeziku, koji u cijelom članku prof. Vladimira Rismonda osta — bezimen. Ali kada treba spomenuti pridjev *talijanski*, odnosno talijanska književnost, onda ga pisac ne izbjegava, ne zamjenjuje ga drugim nazivom, recimo, apeninski, sredozemni i sl. Čini se to samo u slučaju hrvatske književnosti. Nije dakle teško zaključiti kako je Italija — sa svim atributima kulturne supremacije — središte Sredozemlja, tj. središte »sredozemne podudarnosti mišljenja i osjećanja«. Ni jednom nisu spomenute, na primjer, arapska, španjolska, grčka ili francuska književnost koje su jednako »sredozemne« kao što su hrvatska i talijanska.

I dalje:

Ovakva je prisnost s jednom pjesničkom materijom koja je k njima dolazila (tj. Dalmatincima, — M. Š.) izvana mogla kod ovih naših ljudi *biti uvjetovana jedino činjenicom što je postojala stanovita podudarnost u načinu mišljenja i osjećanja između* građana s našeg dalmatinskog primorja *i građana s ostalih područja Sredozemlja, a ova je ista podudarnost mogla postojati samo kao posljedica jednog vrlo sličnog i za ona vremena vrlo naprednog ekonomskog i društvenog razvoja. Ovaj intenzivni kulturni utjecaj, koji se na taj način vršio, učinio je također da su visoko kultivirani* ljudi ondašnje Dalmacije počeli opetovati na svom vlastitom jeziku *i prilagođene ritmovima spontano izniklih tvorevina njihove domaće pučke umjetnosti, unutarnje motive ovog pjesništva, koje im je, iako strano, ipak bilo toliko blisko,* te su na taj način postavili temelje naše stare književnosti.

Ti naši ljudi, ljudi ondašnje Dalmacije, počeli su opetovati na svom vlastitom jeziku, spontano iznikle tvorevine itd. Ispada jasno: da ne bijaše talijanske književnosti — ne bi bilo ni hrvatske! Nije moguće nijekati utjecaj jedne kulture na drugu, a očit je utjecaj talijanske književnosti na stariju hrvatsku, međutim nikakav utjecaj nije presudan za pojavu i razvoj nacionalne kulture bilo kojega naroda. Strogo gledano, teško bi se našla potpuno izvorna kultura, nenatrunjena utjecajima sa strane, ali se jedna kultura ne mjeri po onome što je primila od drugih, već po tome što je sama stvorila. A starija je hrvatska književnost dostatno prožeta crtama nacionalnoga, hrvatskog življenja i života, mišljenja i osjećanja jednako kao i talijanska, bugarska, poljska ili svaka druga. Nije književnosti bez nacionalnog bića i bitka! Zar nije na stariju talijansku književnost utjecala snažno latinska književnost, zatim arapska, španjolska i francuska, pa joj unatoč tomu nitko ne oduzima vrijednost, niti je drži njihovim odrazom ili je uranja u nekakvu nadnacionalnu književnost, kao što prof. Rismondo smatra stariju hrvatsku književnost odrazom talijanske, odnosno stariju hrvatsku književnost toliko približuje talijanskoj da je u nju utapa. Uspoređivati dvije književnosti, — talijansku i hrvatsku — i ovako zaključivati u cijelosti je lišeno dublje naučnosti, ali je, na žalost, u skladu s drugim dijelom poznate krilatice: »Croati — mai!«

Članak završuje ovim riječima:

Zato za nas velika draž ove knjige prijevoda izvire iz posebnosti stava što ga je sam prevodilac kao vrstan poznavalac književne i kulturne baštine svoje uže, primorske domovine *mogao zauzeti: to je stav vrlo sličan stavu onih istih* dalmatinskih ljudi *koji su nekada ovu istu poeziju doživljavali i prenosili u* svoj jezik *kao suvremenu i svojim životnim shvaćanjima blisku poeziju, koju i današnji naš čovjek može da doživi opet kao sebi vrlo blizu, ali uvijek na jednom višem, misaonom i estetskom planu,* kao njihov kulturno svjestan i u njihovu duboko nacionalnom književnom djelu uronjen baštinik.

Osobno poznam prevodioca dra Franju Čalu i mogu izjaviti da je njegov stav prema talijanskoj i hrvatskoj književnosti kristalno pošten, naučan i lišen natruha sluganstva, podređenosti i anacionalnosti. Uostalom, neka o ovome progovori sam dr Čale. Kulturna dobra pripadaju svakomu i svima, u tome nema ograničenja pa smatram da je tendenciozno isticati kako je današnji naš čovjek baštinik talijanske književnosti, i to baštinik u njezinu »duboko nacionalnom književnom djelu«. Dok se o talijanskoj književnosti ovako piše (uključen je nacionalni pojam!), za Vladimira Rismonda ne postoji starija hrvatska književnost. Korijeni su, kako rekoh, dublji, sežu u vrijeme prije tridesetak godina, ali se nastavak ogleda i danas: jednostavno se izbjegava napisati i izgovoriti hrvatsko ime! I to kada je u pitanju hrvatska književnost. Ovako se postupalo u razmahu autonomaštva, a njegovi se izdanci i danas osjećaju u gradu Splitu, što se vidi u uklanjanju nekih naziva ulica značajnih ljudi hrvatske prošlosti (primjerice kralja Petra Svačića, knezova Nelipića), a na njihovo mjesto i na više drugih dođoše i ona koja su talijanska po postanku. Ako je točno da je prof. Rismondo bio u komisiji koja je odlučivala o sudbini naziva splitskih ulica, razumljivo je onda da je u tome poslu našla oduška njegova teorija. Da je barem njegova teorija uzajamna, lakše bi se podnijela. Ne, ona je grobnica starije hrvatske književnosti i jednog dijela Hrvata. Davno je niknula slična teorija o podunavskoj podudarnosti mišljenja i osjećanja, i danas je neki podržavaju, koja odvlači sjevernu Hrvatsku i druge dijelove naše domovine, skroz tamo do bugarske granice. Prema tim teorijama od svih nas ne bi ostalo ništa našega: pripadali bismo južnom i sjevernim susjedima. Maglovite teorije stoje, u najboljem slučaju, na rubu znanstvenosti pa tako i »teorija o sredozemnoj podudarnosti mišljenja i osjećanja«, koju zastupa prof. Vladimir Rismondo. Ovakve geo-kulturne, rasno-kulturne i slične teorije uvijek su na štetu malih naroda.

Najprije htjedoh odgovoriti u »Slobodnoj Dalmaciji«, ali mi njezin glavni urednik ne htje primiti članak. U nekim su pitanjima čudna uredništva naših novina: istim mišljenjem otvore neki problem, ali ga njime i — zatvore! Daleko je ovo od slobodne borbe mišljenja, jer nitko nema monopol na mišljenje, pa ako već novine iziđu pred čitaoce s nečim što ih pogađa, tada su dužne objaviti i odgovor tih istih čitalaca. Takav je postupak pošten, a same novine mogu dobiti na vrijednosti ako dopuste sukob mišljenja i stavova. Držanje glavnog urednika »Slobodne Dalmacije« odiše uskošću i bojazni pred mogućom polemikom, koju je najprije sâm omogućio, a zatim ju je želio spriječiti.

NEISTORIJSKA PARADOKSIRANJA S. MIJUŠKOVIĆA O DUKLJANINU

Danilo M. Radojević

(LJETOPIS POPA DUKLJANINA, Grafički zavod, Titograd, 1968)

Ljetopis Popa Dukljanina jedno je od onijeh djela koja su, iz različitijeh pobuda, kroz vjekove budila interes, koji se, ipak, ograničavao na manji broj učenijih ljudi. Značajan je napor Grafičkog zavoda iz Titograda da objavi Ljetopis u savremenom prijevodu, sa najstarijega poznatoga latinskoga rukopisa koji se čuva u Vatikanskoj biblioteci. Pošto se oslanjao na sačuvani rukopis, što je jedino naučni postupak, priređivač ovoga izdanja, Slavko Mijušković, mogao je dati prijevod koji je najbliži autentičnome Dukljaninovome tekstu, kad već nijesmo imali sreće da nam se sačuva slovenski original ili rukopis Dukljaninova prijevoda na latinski jezik. Posebno se može zahvaliti Grafičkome zavodu koji je omogućio te smo najzad dobili foto-kopiju rukopisa. Na temelju ovoga rukopisa Mijušković je mogao ukazati na odstupanja od teksta koja je katkad učinio Ferdo Šišić, u svojemu izdanju Ljetopisa, 1928. god.,[1] kada je takođe koristio taj rukopis.

Obimni predgovor Mijuškovića, tj. način na koji je predstavio čitaocima ovo izuzetno djelo — biće predmet ovoga prikaza. Od početka da budemo jasni: Mijušković je ostao u granicama onoga što je do sada napisano, on se, zapravo, pri objašnjavanju pojedinijeh problema koje postavlja Ljetopis, odlučivao između već izrečenijeh mišljenja i sudova. Najveći prilog Mijuškovića je u metodičnom otkrivanju nekijeh Šišićevih odstupanja od Vatikanskog rukopisa, u tome što je ipak dao najčistiji prijevod ovoga djela, što nije prihvatio Črnčićevu mehaničku podjelu Ljetopisa na glave, koju kasnije prihvataju drugi, već se držao najstarijega izvora djela, Vatikanskoga rukopisa; što je pokazao da su mnogi naučnici, kao što su Nikola Radojčić, Medini i dr., zasnivali svoje »naučne« pretpostavke na grješkama svojih prijethodnika, ili na prilagođavanjima (Šišić, na pr., mijenja imena »kraljeva« prema svojim hronološkim koncepcijama: Sfetopelek u Budimir, Bericna u Predichna, itd.). Mijušković je pošao od pretpostavke da niko ne smije »dopisivati« Dukljanina; međutim, sam mu je, kao što ćemo vidjeti, dopisao sopstvene tendencije.

Mijušković najviše prostora posvećuje pobijanju Ljetopisa kao istorijskog izvora i pretpostavkama oko dokazivanja da je Ljetopis mnogo mlađi nego što se mislilo. Da bi pokazao nemogućnost pojave Ljetopisa u XII stoljeću, Mijušković ponavlja i ono što je rekao »mađarski« Nijemac Engel (1798) — da se u to »drevno vrijeme« »slabo znalo pisati«.

[1] Ferdo Šišić, *Letopis Popa Dukljanina*, Beograd—Zagreb, 1928.

A što se tiče Ljetopisa kao istorijskoga izvora, još prvi izdavač, Ivan Lucić (1666), kaže za Dukljanina da »brka oblasti, genealogiju i hronologiju, da je on radije pisao bajke nego istoriju«. Uostalom, Mijušković nam ne donosi nešto stvarno novo, što nijesmo mogli pročitati kod Šišića koji je sabrao sve sudove o kojima je »nužno voditi računa«.

Pri komentarisanju ranijega pisanja o Ljetopisu, Mijušković naročito zamorno dugo navodi nagađanja Ljubomira Jovanovića Patka, koji »naučno« konstatuje da se »tako (kao Dukljanin, pr. D. R.) moglo grešiti krajem XIII ili početkom XVI v. A u razmaku toga vremena Pomorje se podiglo do takve kulturne visine da su se tada mogli u njemu javljati književni radnici s takvim radovima« (s kakvijem radovima?!). Jovanović je konfuzan: prvo negira vrijednost Ljetopisa, a onda ga afirmiše. Zato su takvi tekstovi nepodobni za argumentaciju.

Isto tako, Mijušković nepotrebno navodi pisanje Rovinskog (za njega Šišić veli da je učinio »više krupnih stvarnih grešaka« i da nije dobro poznavao literaturu), koji »misli« da je Ljetopis u originalu napisan »slovenskim jezikom«, a šta ima da misli kada to izričito saopštava sam Dukljanin.

Kada je već vršio selekciju dosadašnjega pisanja o Ljetopisu — Mijušković je mogao to učiniti valjanije i ne donositi zamorna pričanja mnogijeh, o stvarima koje danas nije potrebno čitaocu pokazivati, posebno zato što je sve te izvore opširno navodio Šišić. Međutim, Mijušković zna da odstrani sve ono što mu olakšava odbacivanje Ljetopisa kao istorijskog izvora, pa kaže da sa »zadovoljstvom izostavljamo pokušaje rasvjetljavanja tolikih sadržajnih i hronoloških nemogućnosti« i da Dukljanina »kao istoričara treba potpuno odbaciti«. Zatim, protivurječno ovome stavu, ističe Talocijev sud, da bi trebalo prihvatiti one podatke koji se mogu potkrijepiti »pouzdanijim izvorima«. Poslije toga Mijušković savjetuje da bi »odbacivanjem« Ljetopisa bili pošteđeni istoričari »uzaludnog truda«, jer je to »strašna zbrka«, »pomućenost istorijskog 'znanja'« i da se sve bazira na »fabuloznim izmišljanjima« (str. 56). Pri tome ne pokušava da objasni uzroke te »strašne zbrke«. Ali, iako ističe da je »najjaloviji« posao tražiti pisane izvore Dukljaninove, — nešto dalje protivurječno veli, da bi mogao »sa više uspjeha nego Šišić dokazivati« da je Dukljanin koristio pisane izvore, da nije uvjeren u »bezmalo potpuno odsustvo Dukljaninovih pisanih izvora« (str. 61).

Kao što smo vidjeli, Mijušković ne dopušta mogućnost da je Dukljanin rekao ijednu istinu, pa ga od početka negira: u rukopisu Ljetopisa stoji da su se sa sjevera pojavili Goti u vrijeme cara Anastasija (vladao 491—518), pape Gelazija Drugog (papa 1118—1119), Benedikta Nursijskog, osnivača manastira na Monte-Kasinu (480—543), Germana, kapuanskog episkopa (živio do 541), Sabina, kanusijskog episkopa (živio do 556); Šišić je pošao od pretpostavke da je ime pape Gelazija Prvoga zamijenio neki prepisivač sa Gelazijem Drugim, jer je G. Prvi živio približno kad i navedene četiri ličnosti. Međutim, Mijušković ovo mjesto proglašava »Dukljaninovim apsurdima«, kao da je Vatikanski rukopis Ljetopisa Dukljaninov autograf, iako je svakome jasno da su navedene ličnosti približno suvremenici i da se, kod takve vrste datiranja, ovo mjesto može uzeti kao detalj od vrijednosti. Uostalom, pojava Istočnih Gota u zemljama koje opisuje Dukljanin — istorijski odgovara njegovom datiranju, posebno ako uvažimo pretpostavku da se radi o papi Gelaziju Prvom. Naravno, nije mi cilj da dokazujem istinitost Dukljaninovih kazivanja na način koji su drugi koristili: to bi značilo da nijesam shva-

tio pravu vrijednost Ljetopisa, kao umjetničke istine o jednome vremenu, da nijesam pojmio Dukljaninovo shvatanje istorije, značilo bi da potcjenjujem onu njegovu svojevrsnu svijest o zetskome narodu, o istorijskome pravu toga naroda na državnu egzistenciju, čime se i suprotstavlja Dukljanin onijem »zlotvorima«, kako ih on naziva, koji »bijahu neprijatelji od davnine« njegovoj Zeti. Dukljanin je pokazao izvanredno izgrađenu svijest o svojemu narodu i osjećanje državnosti.

Mijušković sumnja i u Dukljaninove nazive mjesta, pa veli da treba da budemo »veoma oprezni« prema njima; zato ne priznaje Šišićevu napomenu da u Dukljaninovom lokalitetu *Lasta* možemo ubicirati Lastvu (D. divno opisuje jedno ostrvce, na koje se morao skloniti Radoslav, do kojega je preplivao; opis se poklapa sa Lastvom — današnjim Petrovcem n/m). Mijušković sve usklađuje sa tvrdnjom — da D. »nije pisao istoriju već bajke«.

Da bi dokazao Dukljaninove »hronološke nemogućnosti«, Mijušković navodi i primjer da »Bodin-sinovac« prije vlada od »Bodina-strica«, da »djedovi vladaju prije svojih unuka« (to bi, makar, bilo normalno!), itd. (str. 98). Da je Mijušković, u ovome slučaju, samo konstatovao nepodudarnosti Dukljaninovih kazivanja sa ostalim izvorima, onda ne bi pogrješno tvrdio da su to uopšte »hronološke nemogućnosti« jer je to sasvim moguće u feudalnom obliku vladavine (da, na pr., otac po drugi put vlada poslije vladavine svoja dva sina, itd.). Osim toga, to nijesu dovoljni razlozi da se omalovaži ona odlična slika opšte atmosfere koju daje Ljetopis, ta dragocjena literatura za proučavanje crnogorske prošlosti, kao i, uopšte, za proučavanje fenomena ranog feudalizma.

Mijušković pokušava da pobije Dukljaninove podatke i kada za to nema argumenata; tako tvrdi da Vladimir nije nikada sahranjen u »locus qui dicitur Craini«, jer to nije »locus« već prostor između Skadarskog jezera, Crmnice, Bojane i Jadranskog mora, da je »zaista i previše seljenja« kostiju Vladimirovih (ukupno tri; kao da i danas ne prenose kosti nekih »svetaca«), da »u vrijeme u koje Dukljanin locira svoju priču o Vladimiru, a sigurno ni mnogo kasnije, predio koji danas nosi to ime nije ni postojao«. Međutim, na osnovu toga što u malobrojnim sačuvanim pisanim izvorima iz toga doba, izuzev u Ljetopisu, nema pomena te Krajine, — ne može se izvesti zaključak da nije postojao taj toponim, koji je u to doba mogao imati uže značenje, pa se, docnije, proširio na svu oblast. Dukljanin je mogao konstatovati taj toponim, bez obzira da li je postojao i u doba Vladimira. Mijuškovićeva pretpostavka da je možda današnja crkva Šin Đon, kod Elbasana, u kojoj leže Vladimirove mošti, bila nekad posvećena Mariji, i da se podatak Dukljaninov odnosi na tu crkvu, a ne na onu u Krajini, u Ostrosu — nema značaja.

Pokušaji na »podmlađivanju« Ljetopisa, koje čini Mijušković, postaju sasvim jasni kada kaže: »Osim toga, pričanja o državnoj organizaciji, o društvu, o plemstvu, čak višem i nižem (nobiliores), o gradskim patricijima (seniorima), o krunisanju kraljeva itd. nijesu ništa drugo nego projiciranje u prošlost zbivanja i činjenica iz docnijih pa čak i iz kasnonemanjićkih vremena« (str. 84). Šišić je primijetio da društveno uređenje koje je prikazano u Ljetopisu »odgovara« obliku uređenja u 11. i 12. v. Mjesto u Ljetopisu o stalnom krunisanju dukljanskih kraljeva u crkvi sv. Marije u Diokleji, koje Šišić smatra nešto docnijom glosom, Mijušković koristi da pomjeri vrijeme nastanka čitavog djela. Prema citiranom tvrđenju Mijuškovića izgleda da kneževi zetski, vlastela, kraljevi, sitniji i krupniji feudalci nijesu bili klasno izdiferencirani, što ne odgovara istorijskim faktima. Što se tiče načina krunisanja, Zeta je bila 140 god. kraljevina prije Raške i nije Dukljaninu bilo potrebno čekati da Nemanjići dobiju kraljevsko zvanje pa da može pomenuti čin krunisanja. Obred ustoličavanja kraljeva produžetak je običaja kod svih Slovena — ustoličavanje vojvoda koji je nastao iz »starih slovenskih pravnih običaja«,[2] pa se ustaljivala i tradicija održavanja toga obreda na jednome mjestu, kao za koruške vojvode na Gosposvetskom Polju. Tragovi takvoga običaja zadržali su se u Dukljaninovom tekstu. Ako postoji kod Dukljanina projiciranje u prošlost razvijenijih društvenih odnosa i nekih običaja iz kasnijih vremena, onda se može govoriti samo o Dukljaninovom neistorijskom prenošenju savremenog mu stanja iz XII vijeka, pa je i Šišiću bilo nepotrebno to objašnjavati docnijim glosama. Moramo voditi računa o činjenici da se u toku vremena mijenja sadržina i značenje pojedinih istorijskih pojmova i kategorija.

Pošto je naveo pričanje J. Subotića (tekst iz 1853) da »ime Slavonija« (Sclavonia), u različitim pomenima, označava Dalmatinsku Hrvatsku, Karantaniju i donju Panoniju, »današnju Hrvatsku«, »današnju Slavoniju«, — onda se Mijušković poziva na Mihaila Dinića, da je »utvrdio da u dubrovačkim ispravama Sclavonia 'označava isključivo Srbiju', a Sclavus da je 'uvijek Srbin'« — i izvodi čudovišni zaključak: identifikuje Sclavus i Srbin! Tako je ispoljio nesposobnost da misli u savremenim naučnim kategorijama, da se otrgne od nesrećne nacionalističke velikosrpske propagande. On uprošćava problem i preko jedne vrste pomena neistorijski izvodi opšti zaključak, ma da se Dubrovčani »isto služe stalno nazivom Rascia«, kako kaže Dinić, na koga se poziva[3]. A činjenica što Dubrovčani češće upotrebljavaju za Rašku opšte slovensko ime Sclavonia i za Rašane Sclavi i što je Срьблинь jednom prevedeno na Sclavus, tj. na opšte ime, koje je svima strancima bilo poznatije, — ne može poslužiti kao ozbiljan razlog Mijuškoviću da mehanički prenese taj naziv (Sclavus) samo na Srbe. Te špekulacije s prevođenjem riječi Sclavus sa Srbin donio je 19. vijek; tako je radio i K. Jireček. Danas je nedopustivo to neozbiljno prisvajanje opštega imena Slavena, jer se to radi u težnji da se ime jednoga naroda nametne ostalim južnoslovenskim narodima.

Da bi opovrgao normalnu tvrdnju Borislava Radojkovića, da Dukljaninovo »Kraljevstvo Slavena« ustvari »nije ništa drugo — nego zetsko kraljevstvo«, jer je tako naznačio kralja Mihaila (Michaeli Sclavorum regi) papa Grgur VII u svojoj buli iz 1077, a docnije papa Kliment III tako naznačuje i Bodina (regis Sclavorum gloriosissime), — Mijušković izmišlja pretpostavku da Ljetopis nije dovršen i da se »izgubljeni« dio odnosi na Rašku, pa prema tome i naslov djela, Regnum Sclavorum, »ne odnosi« se na zetsku državu već na Rašku. Za dokazivanje te pretpostavke posebno koristi ono »Itd.« (I tako dalje) kojim se završava Ljetopis jer, kaže Mijušković, da je djelo završeno ne bi na kraju stojalo »Itd«. Tako on zanemaruje činjenicu da je zetska država nazivana Regnum Sclavorum, pa na osnovu, mnogo docnijih, dubrovačkih pomena Raške kao Sclavonia — hoće da naslov Ljetopisa prenese na Rašku. On koristi i »argument« što je kod Dukljanina »Srbija samo geografski pojam«. Međutim, riječju Srbija i sami vladaoci raški nikada se »nisu zvanično služili, javlja se samo izuzetno u spisima neslužbenog karaktera pa i to vrlo retko. Primeri se mogu na prste izbrojati, a neki su

[2] *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, knj. 3, Zagreb 1958, 209.

[3] M. Dinić, *O nazivima sred. srp. drž...*, »Prilozi za književnost...«, sv. 1—2, Beograd 1966, 32.

samo prepisi od ranijih: Srbija se javlja samo u spisima crkvenog karaktera u kojima se oseća grčki uticaj«[4].

Tvrdnja Mijuškovića da je Ljetopis nedovršen — nema nikakve osnove: »... ali je sigurno da bi, da nam se sačuvao čitav Ljetopis, u latinskom njegovom prevodu za nemanjićku Srbiju često nailazili na izraz Sclavonia i Regnum Sclavorum«! U polemiku oko ovakvih nagađanja zaista se nije vrijedno upuštati, iako on eksklamativno kaže: »Pošto smo nepobitno dokazali da je Dukljanin bio Sloven, Srbin iz Zete«, i da pod Dukljaninovim »Regnum Sclavorum« mi »moramo (...) podrazumijevati srednjovjekovnu srpsku državu sve do njenog raspada«. Mijušković zaboravlja da se u nauci ne mogu zamjenjivati argumenta sa »moramo«; time potvrđuje nemoć razloga kojima potkrjepljuje »tezu« da je Ljetopis Dukljaninov mogao biti napisan samo u slavu srednjovjekovne srpske države. Slična ovome je i formulacija da Ljetopis ne samo da nije mogao nego nije »smio biti napisan u XII vijeku, a i za dugo vremena poslije toga« (str. 99).

Marko Marulić je 1510. god. preveo hrvatsku redakciju Ljetopisa, koju je Dominik Papalić pronašao »inter vetustissimas gentis illius scripturas«, ali Mijušković kaže: Marulićeva tvrdnja da je rukopis pronađen »među veoma starim spisima (...), ne mora da znači da je i taj rukopis bio veoma star jer se skupa sa starim mogu čuvati i noviji, koji se sukcesivno pridružuju starijim«. Mijuškoviću je to potrebno da bi nastanak djela pomjerio u drugu polovinu XV vijeka. Međutim, vrlo učeni Marulić bi potražio neki podatak o piscu djela koje prevodi, raspitao bi se za njegovu ličnost jer bi mu, prema ovakvome datiranju nastanka Ljetopisa — Dukljanin bio savremenik, ali Marulić ne zna ništa o piscu, vrijeme je bilo prekrilo zaboravom njegov lik.

U »argumentaciji« pomjeranja nastanka Ljetopisa, Mijušković se koleba, pa kaže da na osnovu hrvatske redakcije »kraj petnaestog vijeka možemo smatrati kao sasvim sigurnu vremensku granicu poslije koje nije mogao nastati«; pošto je Tubero pomenuo Ljetopis već 1491, iz ove tvrdnje izlazi da djelo nije moglo nastati pošto je već bilo pomenuto njegovo postojanje. To je sasvim tačno. Odbacujući sve što je rečeno u prilog starosti rukopisa, negira i ono što je Tubero rekao da je »licet essent vetustissima specie« i kaže da je taj opis dat prema izgledu, a ne prema paleografskim kriterijumima. Iako bi zaključci na osnovu paleografskih ispitivanja bili značajniji — ni Tuberov opis ne možemo odbaciti.

U daljim pokušajima približavanja datuma nastanka Ljetopisa, Mijuškoviću je smetalo postojanje hrvatske redakcije teksta, pa kaže da se, »iako je nastala poslije Ljetopisa, nije morala mnogo kasnije od njega pojaviti« (str. 107). Na istom mjestu kaže: »S obzirom na fizička svojstva rukopisa Ljetopisa koji Tubero pominje 1603. godine mi ne možemo pomjeriti znatno unazad vremensku krajnju granicu postanka Ljetopisa«. Iako nešto ranije Mijušković navodi tačne podatke, zbog pometnje koju sam stvara moramo ponoviti: Marulićev savremenik, Hrvat Aloysius de Cerva Tubero (1459—1527), pomenuo je naš Ljetopis 1491. godine, a taj pomen je štampan 112 godina docnije, 1603. god. Tako on uzima godinu štampanja knjige (1603) kao datum kada je Tubero napisao navedene redove, pa izlazi da Tubero »govori« 76 godina nakon svoje smrti. To je, ipak, nedopustivo.

Mijušković ponavlja ono što je već Šišić konstatovao: da je Surbia »za Popa Dukljanina samo *geografski pojam*, ne *politički ili državni*«

[4] M. Dinić, c. d., 29.

(podvukao Šišić)[5]. U tome nema dvoumljenja jer Dukljanin govori jasno: »... a teritorij koji je obuhvaćen rijekama koje sa planina teku prema sjevernoj strani i utiču u veliku rijeku Dunav nazva Sumbra«; odmah na slijedećoj strani rukopisa, u četrnaestom i petnaestom redu, pominje se taj toponim u oblicima: »Sorbium« i »Surbiam autem, quae et Transmontana dicitur«; a četvrti put, koji je i posljednji, svega na nepune tri stranice dalje od prvoga pomena ovoga toponima, *javlja se opet prvi oblik*, samo sada u potpuno pravilnom obliku akuzativa singulara: »Vladimirus autem *Sumbram* regebat«. Mijušković ne ispravlja Šišića koji uz ovo mjesto (u fusnoti) kaže: »Tako u rukopisu; štampani tekst ima grešku Sumbram«[6]. Danas pošto postoji fotokopija, može svaki čitalac vidjeti da u rukopisu ne stoji, kako Šišić kaže, »Surbiam« već *Sumbram*, tj. oblik ovoga toponima koji se javlja *dva puta* u najstarijem sačuvanom, Vatikanskom rukopisu Ljetopisa.

Dukljanin, inače, daje jasno obrazloženje za sva tri naziva glavnih pojaseva teritorije: 1. Primorje, 2. Podgorje ili latinski Submontana (pojas između Primorja i visokijeh planina) i 3. Sumbra ili Transmontana (pojas između visokijeh planina i Dunava). Prepisivač iz 17. vijeka zadržao je dva puta oblik Sumbra (prvi i četvrti), a unio je druga dva oblika koji se i međusobno razlikuju (»Sorbium« i »Surbiam«). Mihailo Dinić, na kojega se poziva Mijušković, ne objašnjava toponim »Surbia ili Transmontana« već ga samo navodi; Dinić, očito, nije znao da se u rukopisu Ljetopisa javlja za današnju Posavinu toponim Sumbra.

Ovaj kratki prikaz ne dopušta podrobniju analizu ovoga toponima, već ukazujem na ono što su dosadašnji istraživači prešućivali. Samo ću napomenuti da naziv oblasti Semberija, koja se nalazi na dijelu nekadašnje Sumbre — vjerovatno čuva uspomenu na taj stari toponim; sadašnja pretpostavka da je naziv izveden »možda od turskoga zenber« — što znači strijelci[7] — stvarno ne može nikoga zadovoljiti.

Šišić u priloženoj »Karti geografskih podataka Dukljaninovih« daje najkrupnijim slovima toponim »Surbia«, granicom Podgorja i Sumbre i tako sugeriše njegovu rasprostranjenost. Dočim, Duklja je na toj Karti zabilježna samo kao grad.

Pošto je o Ljetopisu vrlo različito i nenaučno pisano, Mijušković je dobro učinio što je ukazivao na više takvijeh radova: na Medinijeve pokušaje jezičke analize Ljetopisa, da bi dokazao da je tekst pisalo više pisaca, pa na osnovu njegove analize »dolazi se do sasvim suprotnog rezultata, naime nesumnjivo se utvrđuje da je Ljetopis djelo jednog pisca«; na tekst N. Radojčića koji u svojoj, stvarno malo potrebnoj, knjizi govori protivurječno: prvo veli da je Šišić »najbliži istini« kada u Ljetopisu gleda »jedinstveno djelo«, a nešto docnije — da »nije u tome uspio«. Itd. Naravno, mnogi zaboravljaju da shvate ono što im Dukljanin u predgovoru veli o svojemu djelu, zapravo, neće da mu vjeruju, zato su »samovoljno« proglašavali »ponešto za tačno i sigurno«, kako S. Stanojević kaže za Medinija. Tako i Mijušković zamjera što pričanja savremenika, koja bilježi Dukljanin, nemaju punu vrijednost istorijske istine.

Pošto N. Radojčić pokušava da promijeni ime Ljetopisu, koje se već stoljećima ustalilo, Mijušković taj Radojčićev pokušaj odbacuje, ali on odmah daje svoj »prilog« izmjeni naslova, što objašnjava svojom potpunom negacijom Ljetopisa kao istorijskog izvora (ako bismo uzeli ovaj izgovor za mijenjanje naslova, onda bismo, recimo, morali promijeniti

[5] Šišić, c. d., 174.
[6] Šišić, c. d., 311.
[7] *Enciklopedija Leks. zavoda*, knj. 6, 682.

naziv djelu M. Orbinija, kao i mnogih drugih nekritičkih knjiga, spisa, itd.). Za svoje prijedloge novoga naslova za djelo Dukljaninovo (da navedemo »bolji«, kako kaže sâm M.: »Istorijska fantaziranja P. D.« i »najbolji«: »Istorijska paradoksiranja Popa D.«), Mijušković veli da bi napravili »ogromne usluge« istorijskoj nauci jer bi istoričare odvraćali od toga izvora. Zagrijavajući se sopstvenim prijedlozima, on kaže da bi prihvatanje njegovih naslova »vrijedilo (...) više od svih dosad napisanih studija i rasprava« o Ljetopisu. Sve je on ovo napisao sa nekom čudnom mržnjom i omalovažavajućim odnosom prema djelu i predložio poništavanje ustaljenog imena Ljetopisa.

Mijušković, u nekoliko redova, sumarno ponavlja neka ranija mišljenja da u Ljetopisu treba gledati literarno djelo i neodređeno nabraja neke elemente koji Ljetopis »kvalifikuju« kao literarno djelo: »pripovjedačka manira«, »bujnost mašte kojom stvara događaje koji se nijesu desili«, »smisao za korišćenje tradicije«, zatim je naveo neke detalje (dvoboji, trovanje, zasjede, izdaje, opsade) koji su ušli u Ljetopis. Dočim, ti motivi nijesu sami po sebi umjetnički, a on nam ne pokazuje kojim je umjetničkim sredstvima Dukljanin učinio te detalje stvarno umjetničkim. On je odgurnuo Ljetopis u »manje važnu« (moje riječi!) oblast, u umjetnost, ne umijući i pokazati, analizirati, djelo kao umjetničku, svojevrsnu sliku vremena, kakvo ono i jeste.

Šišić je istakao, ono što je već i Giljferding uočio, da je Ljetopis »veoma dragocjen i pouzdan izvod pa i jedini (...) za opšti pogled« na »nutarnji život« Duklje, da je u dukljanskoj državi »odlučnu ulogu igrao sâm narod, predstavljen u svojim starešinama na zborovima«, da narod »bira i određuje ko će da mu bude vladalac«, da se diže protivu »rđavih vladara i uklanja« ih s prijestolja; Ljetopis prikazuje borbe za prijesto koje donose pustoš i stradanja, itd.

Za pravilno shvatanje Dukljanina, izvanredno je važno da navedemo šta je, skoro prije 100 godina, o njemu rekao, između ostalog, Martin S. Drinov: »U XI i XII vijeku gornje primorje Jadrana (tj. Duklja) stvarno je imalo veoma važan politički položaj, tu u 2-goj polovini XI vijeka mi susrijećemo dva vrlo moćna gospodara: Mihaila i njegovog sina Konstantina Bodina (...). No, ovaj politički značaj (...) Duklja, u kojoj se nalazilo sjedište države Mihaila i Bodina, počela je dostizati tek po osvajanju Bugarske od strane Vasilija Bugarobojca, u 1018. god.; u drugoj polovini X vijeka njen značaj, kao što smo vidjeli, bio je neznatan. Još Pop Dukljanin, koji je živio, vjerovatno, oko polovine XII vijeka, (...) tvrdio je suprotno, *što se objašnjava dijelom njegovom pristrasnošću prema Duklji, dijelom njegovim nepoznavanjem njene istorijske prošlosti.* Sljedstveno tim uzrocima, *on je lako mogao prenijeti savremeni mu politički položaj (Duklje) u tako daleko vrijeme*« (podv. D. R.). Nastavljajući tu misao, Drinov izvanredno tačno zaključuje: »Dugački niz nepostojećih kraljeva, o kojima pripovijeda Dukljaninov Ljetopis, pojavljuje se, uglavnom, uslijed toga što sastavljač *proizvodi u kraljeve i sjedinjuje u jednu genealogiju ne samo glavne vođe odvojenih ilirskih slovenskih plemena, no i neke banove i župane,* čija su imena došla do njega«[8] (podv. D. R.).

Za one autore o Ljetopisu, koji ne shvataju Dukljaninov postupak, o kojemu tako jasno govori Drinov, odlično se mogu primijeniti i Marksove riječi: »Evropski naučnici, (...), prave od basileusa monarha u modernome smislu«[9]. Zato se oni upinju da pokažu koliko je Dukljanin

[8] Drinov S. Martin, Южные Славяне и Византия въ X ВѢКЪ, Москва 1876, 149—150.

[9] K. Marks — F. Engels, Izabrana dela, II, Beograd 1950, 252.

dao tačno genealogiju kraljeva; oni se najčešće ljute na Dukljanina što ima »višak« kraljeva, pa ga neki potpuno odbacuju kao istorijski izvor, iako su se sa njime mučili, da ga podese i iščupaju iz njega što više kraljevske tradicije, kraljevskih kontinuiteta, i tako ostaju na Dukljaninovom stepenu svijesti o državnom legitimitetu. Nekada je kraljevska tradicija bila pravno opravdanje postojanja neke države: po nalogu Venezije Ivan Lucić piše, sredinom XVII vijeka, istoriju Dalmacije, opisuje njenu kraljevsku prošlost da bi opravdao kraljevski status Venezije pošto je izgubila neke teritorije u kandijskom ratu. Zato je i Stevan Prvovenčani izmislio legendu da je Duklja »dedina« njegovoga oca Nemanje, da bi se »povezao« sa zetskom dinastijom Vojislavljevića, kad je nastojao da od pape dobije kraljevske insignije. Iz tijeh razloga su vladari iz dinastije Nemanjića, isto tako, pokušavali da svoje porijeklo izvedu od rimskog cara Dioklecijana, preko Likinija Mučitelja, što je pobio tek Jovan Rajić. Naučnici koji misle u tijem okvirima nijesu se sjetili da izvrše podrobnu analizu one opšte slike društva u Duklji koju je dao Dukljanin: to bi bio naučni prilaz materiji i bilo bi jedino plodotvorno. Ali je nemoguće od njih zahtijevati takav pristup — kada oni najbitniji dio istorije jednoga naroda vide u uspostavljanju tačne genealogije vladara. Takav postupak se isto primjenjuje i danas kada su u pitanju jugoslovenske narodne književnosti: konstatuju se verzije, motivi, najveća briga se posvećuje da li je neka ličnost istorijska ili nije, kao i drugoj faktografiji, a šta pjesma stvarno donosi iz vremena nastanka za današnjeg čitaoca, i koji elementi tvore njenu umjetničku osobenost — o tome rijetko ko piše.

Slavko Mijušković je svoj metodološki postupak podredio jednome cilju: da pripomogne vještačkome održavanju koncepcije nekadašnjih velikosrpskih istoričara o »prvome srpskome kraljevstvu u Zeti«, tj. o »kontinuitetu« raške države s feudalnim zetskim kraljevstvom. Zato je prihvatio, kao sopstvenu premisu, »tezu« Ljubomira Jovanovića Patka i drugih »naučnika«, da je Ljetopis Popa Dukljanina nastao bar trista godina docnije nego što se u nauci smatra, da bi mogao »prebaciti« naziv Regnum Sclavorum na srpsku državu.

Ljetopis Popa Dukljanina je s razlogom uvršten u antologijski izbor crnogorske književnosti, ediciju LUČA, jer predstavlja najznačajniji spomenik u kulturnom nasljeđu crnogorske nacionalne književnosti, ali je njegovo tumačenje, u ovome izdanju, kao umjetničkog djela — izostalo.

JEDNA PRIMJEDBA UZ ČLANAK »DRUŠTVENI RAZVOJ I MEĐUNACIONALNI ODNOSI U TUMAČENJIMA DRA ŠIME ĐODANA«

S velikim interesiranjem sam pročitao polemički tekst dra Stipe Šuvara u »Vjesniku« od 12. 6. 69. god. Kako »Naše teme« br. 6. još nisu u prodaji, ne znam šta će dr Šuvar odgovoriti na Đodanove »preokupacije o ekonomskom i biološkom osiromašenju Hrvatske«. U cilju istine i objektivnosti moram reći da se dru Đodanu potkrala jedna nemala greška u iznošenju podataka o prirastu stanovništva i emigraciji u 1968. god.

Prirast stanovništva u Hrvatskoj za 1968. god. nije 5,7 promila nego 5,3 promila (Statistički kalendar Jugoslavije 1969. god. str. 30), a neto emigracija 24.088. Statistički podaci službe za zapošljavanje (»Zapošljavanje u inozemstvu u 1968. god.« od veljače 1969. god.) pokazuju da je iz Hrvatske u 1968. god. otišlo u 62 zemlje svijeta 26.326 osoba, a vratilo se u istom razdoblju 2238 osoba (8,5%). To u odnosu na broj stanovnika sredinom 1968. god. pokazuje vrijednost 5,5 promila, a ne kako to dr Đodan navodi 4,3 promila.

U istom razdoblju prema službenim podacima Saveznog biroa za poslove zapošljavanja Bosna i Hercegovina je imala neto emigraciju 3,7 promila, Makedonija 2,3, Slovenija 1,2 i Srbija 0,9 promila. U polemici Đodan—Šuvar otvorilo se pitanje salda nacionalnog prirasta stanovništva jugoslavenskih republika u 1968. god. Mislim da će tabela koju sam izradio na osnovi službenih statističkih podataka baciti dovoljno svjetla na taj problem.

Socijalistička republika	Prirodni priraštaj u 1968. god.		Neto emigracija 1968.		Saldo nacionalnog priraštaja u 1968.	
	broj	promil	broj	promil	broj	promil
BiH	63.074	16,6	13.964	3,7	49.110	12,9
Crna Gora	7.507	14,0	165	0,3	7.342	13,7
Hrvatska	23.028	5,3	24.088	5,5	—1.060	—0,2
Makedonija	27.970	17,8	3.642	2,3	24.328	15,5
Slovenija	11.561	6,9	2.114	1,2	9.447	5,7
Srbija	75.317	9,1	7.467	0,9	67.850	8,2
SFRJ	208.457	10,4	51.406	2,3	157.051	8,0

Gornja tabela pokazuje da Hrvatska u 1968. god. nema pozitivni saldo nacionalnog prirasta 1,4 promila, kako to tvrdi dr Đodan, nego je jedina među jugoslavenskim republikama koja je imala u 1968. god. negativan saldo nacionalnog prirasta u vrijednosti od — 0,2 promila ili 1.060 osoba. Da li je to »fatalno« ili »najmanje na svijetu« s obzirom da se radi o podacima za jednu godinu, ostavljam drugima na ocjenu.

Još dvije napomene: Godina 1966. je nešto pozitivnija od 1968. Tada je prema istim službenim podacima Hrvatska imala neto migraciju 21,826 ili 5,1 promila, a prirodni prirast stanovništva je bio 7,7 promila. Godina 1969. ne daje pravo na optimizam jer je tokom siječnja i veljače prema službenim podacima SR Njemačke građanima SFRJ izdato 29.213 viza za rad (u Zagrebu 22.805, a u Beogradu 6.408).

Statistički pregledi o zapošljavanju u inozemstvu su nepotpuni. Savezni biro za poslove zapošljavanja daje uz svaki pregled napomenu da »mnogi radnici ne dolaze u zavode i ne podnose prijave«. O tom broju radnika možemo nagađati. Za iznalaženje približne istine mogu se koristiti dvije vrste podataka. Npr. statistika Saveznog biroa iskazuje da je u 1968. god. 43.815 radnika otišlo u SR Njemačku, a vratilo se samo 2.643, dok njemački službeni podaci govore da je u 1968. god. izdato 82.519 viza za rad u SR Njemačkoj (68.428 u Zagrebu i 14.090 u Beogradu). Možda je u svjetlu ovih podataka slika stanja data u tabeli i suviše ružičasta?

Zvonimir Komarica

Zagreb, 12. 6. 69.

P. S. Ovaj sam prilog namijenio »Vjesniku«, u vezi s polemikom koju je objavljivao u nastavcima Stipe Šuvar, ali uzalud sam čekao da bude objavljen. Nije mi, dakle, preostalo drugo nego da ga ustupim na korištenje uredništvu »Kritike«, uvjeren da je moja korekcija jednog podatka jednako važna kao i sam taj podatak.

Z. K.

BROJ DO BROJA . . .

Udio pojedinih republika u stvaranju netto produkta SFRJ

Ako SFRJ označimo sa 100%, onda su pojedine republike učestvovale u stvaranju netto produkta ovako:

BiH	11,4%	
Crna Gora	1,5%	
Hrvatska	27,5%	
Makedonija	4,9%	
Slovenija	17,4%	
Srbija	25,7%	(uža Srbija)
Vojvodina	10,2%	
Kosovo	1,5%	

Učešće u investicijama u prvih 11 mjeseci 1968. god. (realizirane investicije).

BiH	12,1%
Crna Gora	2,5%
Hrvatska	22,1%
Makedonija	8,8%
Slovenija	13,0%
Srbija	41,5%
SFRJ	100%

Programirane investicije koje su u toku

	u milijardama	u postocima
BiH	746	14,1
Crna Gora	359	6,8
Hrvatska	872	16,5
Makedonija	606	11,4
Slovenija	352	6,6
Srbija	2356	44,6
SFRJ	5294	100%

(Izvor podataka Služba društvenog knjigovodstva Zgb.)

Dinamika rasta industrijske proizvodnje u SFRJ

(1939 — 100)

Područje	godina	% rasta
SFRJ	1964.	692
Srbija	1964.	731
Hrvatska	1964.	592
Slovenija	1964.	595
Bosna i Herceg.	1964.	842
Makedonija	1964.	1473
Crna Gora	1964.	3658

(Izvor: Ekonomika Jugoslavii, Moskva 1966. str. 62)

Udjeli pojedinih jugoslavenskih zemalja u industriji bivše Jugoslavije oko 1925. god.

BiH	11%
Crna Gora	0,5%
Hrvatska	33%

(uz uključenje Srijema, a bez Istre i Rijeke)

Srbija	20%
Vojvodina	16%
Makedonija i Sandžak	4,5%
Slovenija	14%

(Izvor: R. Bićanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja,* Zgb. 1938, str. 8)

Danas Hrvatska u granicama SRH, dakle bez Srijema a sa Istrom i Rijekom, sudjeluje u industrijskoj proizvodnji SFRJ sa 27,2%.
(Izvor: SGJ, 1968.)

Dinamika razvoja industrije u staroj Jugoslaviji po zemljama u periodu od 1929—1938.

Srbija	44%
Bosna i Herceg. . .	11%
Crna Gora	11%
Slovenija	10%
Hrvatska	7%
Makedonija	8%

(Izvor: Stjepan Lovrenović, *Ekonomska politika Jugoslavije,* Sarajevo 1963, str. 75.)

Davanja u savezni budžet

SR	Iznos n. d.	Postotak
BiH	726 milijuna	13,91
Crna Gora	89 milijuna	1,34
Hrvatska	1.721 milijuna	31,11
Slovenija	1.114 milijuna	20,11
Makedonija	249 milijuna	4,28
Srbija	1.616 milijuna	29,17
SFRJ	5.515 milijuna	100%

(Izvor: *Statistički bilten Narodne banke FNRJ,* god. IX/1963, br. 2, str. 26, 79.)

Regresi iz saveznog budžeta

SR	Iznos u milijunima n.d.	Postotak
BiH	30	3,8
Crna Gora	19	2,39
Hrvatska	150	18,89
Makedonija	24	3,02
Slovenija	57	7,18
Srbija	514	68,13

(Izvor: *Statistički bilten Narodne Banke FNRJ,* god IX/1963, br, 2, str. 26 i 79.)

IZJAVA MATICE HRVATSKE

*Povodom izvještaja novinske agencije »TANJUG« i napisa nekih dnevnih listova o časopisima Matice hrvatske — Upravni odbor Matice hrvatske u Zagrebu izjavljuje:**

1. Matica hrvatska je najstarije kulturno društvo u Hrvatskoj. Sa svom težinom svoje slobodarske tradicije, ugleda svojih utemeljitelja i čitavih naraštaja hrvatskih umjetnika, znanstvenika i političara bez kojih se ne može ni zamisliti povijest našeg naroda i naše kulture u posljednjih 127 godina, Matica hrvatska je poslije oslobođenja uvijek djelovala u socijalističkom duhu i zahvaljujući tome i uspjela okupiti diljem Hrvatske većinu istaknutih kulturnih i znanstvenih radnika naše Republike bez obzira na njihovu narodnost. Kad bi rad Matice hrvatske imao antisocijalističko ili nacionalističko obilježje, kako se imputira u nekim novinskim napisima, u njezinu radu ne bi sudjelovali svi oni istaknuti kulturni i znanstveni radnici koji u njoj djeluju.

Svoju je idejnu osnovicu Matica hrvatska jasno izrazila u programima rada svojih odbora i u brojnim dokumentima. U toj je težnji Matica razvila bogatu izdavačku djelatnost, pokrenula mnoge časopise, organizirala nebrojene književne priredbe, znanstvena predavanja, simpozije i izložbe.

Zbog toga Upravni odbor Matice hrvatske u Zagrebu odlučno odbacuje kao neistinite optužbe da je »Matica hrvatska centar fronta protiv politike Saveza komunista«.

2. Bitni odreditelji Matičinih časopisa jesu: načelo stvaralačke slobode i zahtjev znanstvene istinitosti. Na toj su osnovici svi časopisi Matice hrvatske otvorene i javne govornice u čijem su kritičkom dijelu dolazila i u kojima će dolaziti do riječi sva obrazložena i dokazima potkrijepljena stajališta; među ostalim i ona u kojima se polemiziralo ili će se polemizirati bilo s tekstovima pojedinih naših suradnika bilo s nazorima uredništava. Kao i u svakom autorskom istupanju, umjetničkom ili znanstveničkom, svaki će pisac u skladu sa svojim mogućnostima, snagom znanja i spoznaje, izražavati, dakako, svoja osobna stanovišta i za njih preuzimati autorsku odgovornost.

Ono što, međutim, uredništva čine i moraju činiti jest to da u interesu znanstvene istine — dakle i socijalizma — ne priječe nego potiču slobodan, demokratski dijalog. Uredništva časopisa Matice hrvatske nastojala su da u svakoj prilici održe ova načela kao elementarnu pretpotsavku društvenog napretka.

Napokon, valjanost pojedinih shvaćanja može se ocijeniti samo primjerenom kritičkom analizom, pa je u tom smislu svaki znanstveni, esejistički i publicistički tekst zapravo poziv na raspravu kao najbolji, a često i jedini, put do istine.

Tematski, Matičini časopisi razmatraju vrlo velik broj pojava kulturnog i društvenog života SR Hrvatske i SFR Jugoslavije i nije nipošto točno da pri tom zapostavljaju cijela razdoblja naše kulturne prošlosti ili prešućuju napredne ideje današnjice. Dokaz su tome godišta naših časopisa i druge periodike što se u izdanju Matice hrvatske objavljuju gotovo u svakom većem gradu Hrvatske i stoje svakome na uvid. Upravo je tim svojim radom, usprkos nedovoljnim materijalnim sredstvima, Matica hrvatska najviše pridonijela kulturnom životu Republike. Zahvaljujući Matičinim odborima u kulturnim središtima svih naših krajeva i ustrajnom radu mnogih pojedinaca u tim odborima stvorena je u Hrvatskoj gusta mreža časopisa i drugih povremenih izdanja. Mnogi su od tih časopisa i mnoge od tih edicija značile i prijeloman trenutak u obnavljanju zamrlih i u buđenju novih kulturnih snaga i pokreta u našim regijama.

O tome napokon kakvu su politiku i s kakvim uspjehom vodila uredništva Matičinih časopisa svjedoči i činjenica što su (u ožujku mjesecu o. g.) od sveukupno sedam nagrada Republičkog sekretarijata za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu za godinu 1968. Matičini časopisi dobili četiri nagrade.

3. Upravni odbor Matice hrvatske u Zagrebu slaže se s ocjenama koje govore o postojanju nacionalističkih pojava i izričito ističe potrebu borbe protiv uzroka tih pojava kao odlučnog oblika borbe protiv samih tih pojava. Mnogi naši javni radnici i politički forumi, kako se to vidi u brojnim objavljenim dokumentima, sa zabrinutošću su u anomalijama privrede (u pitanju raspodjele dohotka, deviznog poslovanja, kreditiranja, investicija itd.) utvrđivali korijene nacionalističkih pojava, upozorujući na njihove neželjene reflekse u sferi političkih odnosa kao i na području kulture. Uklanjanje svih tih protuslovlja i jest bit reformskih težnji u našoj zemlji, koje nastoje ostvarivanjem dosljednog samoupravnog socijalističkog društva prevladati pojave centralizma, hegemonizma i šovinizma. Usporedo s dosljednim prevladavanjem ostataka predreformskog razdoblja i tendencija, s ostvarivanjem privredne ravnopravnosti i s daljim jačanjem samoupravljanja slabe uzroci unitarističkih, i — u reakciji na njih — dezintegracionih procesa, a jačaju naprotiv snage kohezije.

Matica hrvatska je zapažala nacionalističke pojave i na raznim područjima kulture. Bilo je knjiga i »rasprava« koje su svojim sadržajem i namjerama suprotne načelima socijalizma, Programu Saveza komunista i pogledima Matice hrvatske te interesima ne samo hrvatskog naroda nego i cijele zajednice naroda Jugoslavije. Bilo je presizanja u hrvatsku kulturnu baštinu i vrijeđanja hrvatskog naroda, a da dugo nitko u publikacijama Matice hrvatske a, uglavnom, ni u drugima, nije na to reagirao. Tek u novije vrijeme pojavili su se pojedinačni kritički osvrti na takve i slične ispade. Tekstovi objavljivani u Matičinim izdanjima nastojali su da znanstveno utemeljenim raspravama utvrde istinu i dokažu štetnost i neosnovanost i hegemonističkih i unitarističkih koncepcija u kulturi i njihov antisocijalistički karakter. Samo se po sebi razumije da i takve kritike nisu izuzete od kritičkih osvrta, te smo mišljenja da samo slobodna znanstvena raspra vodi željenom cilju.

Upravo stoga Matica hrvatska smatra bitno važnim jačanje svih kulturnih i znanstvenih djelatnosti; ona se zalaže za oživljavanje rada brojnih zamrlih znanstvenih i kulturnih ustanova u Hrvatskoj i za konstituiranje novih. Matica hrvatska zbog toga i upravlja pažnju na mnoga zanemarena područja, naročito potičući razvitak kulturnih središta u svim dijelovima Hrvatske. Na žalost, Matica nije imala dovoljno mogućnosti da i u tome polući pun uspjeh. Uzrok je tome, u prvom redu, oskudica materijalnih sredstava, a kadikad i nerazumijevanje Matičinih pravih intencija, i širenje krivih, neistinitih obavještenja o sadržaju i svrsi njezina rada. Pa ako ima nešto zbog čega se Matica hrvatska osjeća odgovorna pred svojim narodom i ujedno pred ostalim narodima naše zemlje, onda je to zbog toga što hrvatskoj književnoj i kulturnoj prošlosti i sadašnjosti nije posvetila ni mogla posvetiti zasluženu pažnju.

* Ovu izjavu objavljujemo na molbu Matice hrvatske, jer u dnevnom tisku nije objelodanjena u cijelosti (op. ur.).

4. Upravni odbor Matice hrvatske u Zagrebu smatra da se o tim pitanjima, kao i o svakom drugom pitanju, koje se tiče rada Matice hrvatske, njezinih odbora i časopisa, može i mora raspravljati slobodno, otvoreno i dokumentirano; uvijek s dokazima, a bez etiketiranja; na temelju konkretnih analiza konkretnih pojava, sa sviješću da je pri tome riječ ne samo o osnovnim ljudskim vrednotama slobode i ravnopravnosti nego, u ovome trenutku, i o obrani i afirmaciji samoupravnog, što će reći demokratskog socijalističkog društva koje je naša zemlja prva počela izgrađivati.

IVICOM PROVALIJE...

Slobodan Selenić, MEMOARI PERE BOGALJA »Prosveta«, Beograd 1968.

Znam neka djela koja čitaoca mogu istodobno i privući i odbiti u toj mjeri da se čitanje pretvara u muku; i što je snažniji osjet kako u toj knjizi ima nekih posebitosti, nekih vrlina i nekih otkrivanja koja nikako ne bismo smjeli zapostaviti, to snažnije se javlja otpor, to je veća odbojnost kojom dočitavamo svaku novu stranicu djela. »Memoari Pere bogalja« — to je proza koju bez dvoumice valja uvrstiti baš u tu vrstu književnosti:

privlači nas u tom djelu novina u načinu pripovijedanja, tema, autorov izbor junaka, način na koji ih međusobno suprotstavlja, PROBLEMI što nam ih autor razotkriva, pa i rješenja za koja se zalaže,

a odbija sve to isto i istim redom iskazano, jer je kazivanje na granici čovjekova dostojanstva, jer neprestance izaziva otpor u čitača, želju da se progovori kako je sve to ipak nestvarno, nemoguće, lažno, kako se ne smije tako pisati o ljudima, tako ih onečovječiti i unakaziti, tako uništiti njihovu ljudskost i uvrijediti smisao njihova postojanja.

»Memoari Pere bogalja« Slobodana Selenića umnogome podsjećaju na »novi val« u suvremenoj srpskoj književnosti, na stremljenja koja se i posebice naglašavaju u najsvježijoj filmskoj proizvodnji, ali dakako i u istovrsnoj prozi. To je u neku ruku ekscesna umjetnost, umjetnost koja se opravdava, pronalazi razloge za svoje opstojanje i smisao svoje objave na ivici provalije: samo još korak, riječ, samo još slika dijele je od ambisa u kojem će, postavši sama sebi svrhom, izgubiti smisao, u kojem će, obesmišljena jednom, ostati trajno na granici umjetnosti — više kao podatak o nekoj bizarnoj pojedinosti nego kao istina (ili privid) o zbivanju u vremenu. To kao da je neka tajna osveta posvećenih za sve proteklo vrijeme šutnje i odobravanja: intenzitet optužbe spram društva, spram pojedinaca u društvu, njegovih i njihovih postupaka i manifestacija izrasta do usijanja i kao da u jednom trenutku postaje važniji od svega, pa i od izrečene optužbe. Nekih, istina mnogo blažih i drugovrsnije utemeljenih natuknica te bjesomučne provale instinkata, te »zapovijedi krvi« što damara u mozgu umjesto razuma i vodi put zločina i neumnih čina, mogli bismo pronaći i u dijelu suvremene hrvatske književnosti, posebno one o Dalmatinskoj zagori u vrijeme ratno (i posebno u Laušića i Slavice), međutim književnost što nam je nude neki mlađi srpski pisci i filmovi stvarani prema skoro identičnim scenarijima ne samo da su — tako tumačeni — mnogo dorečeniji, nego svojim beskompromisnim novim vrednovanjima morala, etičnosti, rasudbe i objašnjavanja čina i postupaka junaka kao da hoće utemeljiti nove vrijednosti, novi način ocjenjivanja, pa i nove odrednice u književnosti. Proza Slobodana Selenića zauzima u tom sklopu posebno i vrlo značajno mjesto i to je razlog više da se o njoj progovori po mogućnosti razložno: odajući priznanje njenim neospornim dometima, ali i upozorujući na stranputice spram kojih nas svjesno i neumitno gura.

Autor je već dugo godina znani kazališni kritičar i njegov je prozaistički ogled već i samim tim posebna senzacija. (U nas je naime običaj da se kritičar iščili iz propala prozaika, a ne da se u zrelu dobu stvaranja iskaže u čvrsto sročenoj i sočno pisanoj prozi.) Zato valja odmah naglasiti da se »Memoari Pere bogalja« *zanatski* ni u jednom trenutku ne doimlju kao prvostvoreno djelo: to je kompozicijski dorađeno djelo, rečenica je Selenićeva razigrana, zanimljiva i čitka, mijena zapisa-sjećanja s onima što govore o memoarskoj sadašnjosti zapisa skladna je i nenametljiva, a pripovijedanje je obogaćeno usputnim zapažanjima i improvizacijama u pravoj mjeri, tako da neprestance budi u čitača znatiželju, tako često presudnog pokretača u osvajanju »novih prostora« u lijepoj književnosti. Bilo bi svakako pogrešno isticati samo zanatske vrline djela. Slobodan Selenić »vlada materijom svoga romana« (kako se to u nas lijepo kaže) — vješto se poigrava sa svojim junacima, gradi njihov posebni svijet, osmišljava ih i objašnjava, i ako se u tom svijetu Selenićeve proze ipak sve pričinja iskrivljenim i nestvarnim, ne može se poreći da je autor znao pronaći valjane razloge da opravda takvo oslikavanje i izabran put da ispripovjedi povijest Pere bogalja.

Bit će, dakle, prije da je bizarni pokretač pripovijedanja uslovio sve kasnije nesporazumke i sva naša kasnija odupiranja da svijet Pere bogalja usvojimo kao naš svijet i da uz natuknice istinā koje su nedvojbene, usvojimo kao životodajne podatke i one konstrukcije koje, doduše, proizlaze iz prirode kazivanja Pere bogalja, ali ne i iz iole uvjerljivih obrazloženja njegove argumentacije.

»Memoare« piše (ili bolje: kazuje) Pera, desetogodišnjak u prvim danima rata koji je — obogaljen u bombardmanu zbjega — istina mnogo kasnije, podijelio svijet na »nogati« i »pravi«. Taj pravi svijet bešćutan je, lišen emocija, sav satkan od moći što je otrov očaja, malodušnosti, mržnje i osjećaja manje vrijednosti makar prividno kaplje u obogaljeno tijelo. Memoare Pera kazuje imaginarnom Davidu kojem se utječe kao posljednjoj vrijednosti; David je mnogoličan i bezličan istodobno, a zapravo prva svijest dječaka o smrti i ništavilu, David je jedino oružje, scena u memoarskoj sali u kojoj se igra tragikomična farsa, sve do trenutka dok se sav taj izgrađeni i s mukom u prividnom životu održavani svijet, sva ta kuliserija potrebna da se udahne privid realnosti marionetama što se pokreću više silinom već isprovociranih snoviđenja no snagom svoje realnosti — ne sruši u iznenadnoj provali emocija, disciplinirano gušenih i nijekanih, u trenutku spoznaje istine o majčinom samoubojstvu!

Da bi bio konzekventan i da bi svoga junaka doveo do željene katarze, Selenić je, međutim morao graditi svijet koji je u temelju svoga bivstvovanja sklon pretjeravanju, iskrivljavanju, pa — u nekim trenucima — i izmišljanju. U začetku pripovijedanja to i ne dolazi do punog izražaja: poslije ustaškog zločina u srpsko-hrvatskom selu u kojem je obitelj Pere bogalja protjerana iz kuće, kuća je spaljena (a u njoj i Perin mlađi brat), otac Miloje postaje organizator najprije zbjega, a zatim i ustanka. Probijajući se nekako kroz neprijateljske obruče majka Tankosava spasava sina — bogalja i porodica se poslije rata pronalazi u Beogradu. Otac je u ratu prošao put mnogih ratnih komandanata i, oficir KOS-a i UDB-e, znatno se razlikuje od predratnog seljaka. Majka je rat preživjela nastojeći da spasi sina bogalja i da se poslije oslobođenja vratila u svoje selo, nastavila bi tamo živjeti kao i poslije neke druge elementarne nesreće: više-manje neizmijenjeno. Jaz se u poslijeratnim godinama sve više širio i majka je tijekom vremena ostala u kući više kao neki rekvizit iz prošlosti, na nivou kućne pomoćnice, ako ne i ispod toga. U tom trenutku otprilike autor se upleće u zbivanja mnogo određenije i priprema katastrofu: Pera bogalj, dječak skojevac zaljubljuje se u Dragu, skojevku »sumnjiva« buržoaskog porijekla i »prorađuje« s njom aktualne »materijale«, a konačno je dovodi i na stan u kuću. Tata Miloje, potentni seljak, nema mnogo smisla za psihološke finese sina invalida u pubertetu i uzima djevojku kao što je i sve u životu uzimao: s punim uvjerenjem da je to njegovo pravo. Smrtno uvrijeđeni sin razočarava se u sve i traži svoga Davida, jedinu utjehu, a kad veza između tate Miloja i Drage postane neprilična, pristaje i na brak s Dragom i tako mu brat postaje sin, a maćeha žena. Ta (čak i u autorovoj interpretaciji) neodrživa veza raspada se, brat sin Goran poslije jedne svađe s Perom (da li?) utapa se i jedino što ostaje spomena vrijedno je sag iz Afganistana i stilski namještaj u salonu i povremene orgije što ih tata Miloje priređuje za svoje i sinovljevo izdovoljenje. I tada, sve je već rečeno i svi su potezi na ploči povučeni — majka Tankosava prekida jednu takvu seansu sasvim prozaično: objesivši se u kuhinji i zatvorivši krug definitivno i neopozivo.

Ima u tom Selenićevom pripovijedanju automatizma, ima i ishitrenosti kao što je na primjer ona da se svi sporedni likovi zovu Blagoje, ima i nepotrebnog Perinog inzistiranja na »nogatom« svijetu; dovodi autor svoje junake nerijetko u položaj robota: Draga na primjer reagira u pojedinim situacijama najblaže rečeno neshvatljivo, Tankosava je više Perina projekcija o majci koju mrzi jer ga je, pronijevši ga živa kroz sve ratne nedaće, osudila na život, nego stvarni lik, to je u manjoj mjeri i Miloje, međutim isto je tako pouzdano da u toj čudovišnoj slici ima i nemalo prizvuka realnosti. Ako dopustimo da su mnoga saznanja i mnoge karakterizacije likova i zbivanja poniknule u bolesnoj mašti invalida koji se za svoju nesreću sveti cijelom svijetu, i ako neke njegove »ispovijesti Davidu« protumačimo kao svojevrsno samomučenje, ako dakle to opterećenje koje je Slobodan Selenić nametnuo djelu očito sa sasvim određenom nakanom, shvatimo samo kao povod da se progovori i o nekim stvarnijim vidovima naše suvremenosti, razotkrit će nam se i višeslojna struktura romana koja ga, sigurno, izdvaja iz reda sličnih djela i daje mu stvarnu vrijednost inovacije u suvremenoj srpskoj prozi.

U središte zanimanja ja bih, prije već spominjanih bizarnosti, smjestio rasap Milojeve ličnosti. Pera bogalj, iako to ne želi priznati, opsjednut je silinom, specifičnom neukrotivošću, pa i autoritetom Milojevim. I ne htijući, on je u dobrom dijelu svojih memoara kroničar Milojevih metamorfoza: njegova rasta od radina seljaka, prognanika i organizatora progonstva, preko komandira u ratu i poslije rata, do člana delegacija u inozemstvu i uglednog javnog radnika, i njegova istodobnog rasapa od smirenosti čovjeka kojemu je »njegova njiva — njegov svijet«, preko druga koji okuplja oko sebe druge drugove do osamljenoga vuka koji se rastače obrćući ženke gdje god stigne, igra »tablića« s ratnim drugom, bos, u neboplavim gaćama — ali pije whisky s ledom, a karte su položene na stilski Möbelstück (kovanica baš i ne mora biti sasvim ispravna) koji se ukotvio na tepihu iz Afganistana. U tim trenucima pokazuje nam autor svoju iskonsku snagu, taj razdor između čovjeka koji je još uvijek tako čvrsto ukovan u tradiciju da ne želi da »ženska« rodi nezakonito dijete, a istodobno su se u njemu srušili svi normalni etički principi i ne vidi zla u tome što dijete ozakonjuje u braku buduće majke sa svojim sinom; on ima nešto pašinsko u sebi i smatrao bi za normalno da u svoj harem dovede drugu ili treću ženu, ali istodobno ne može smisliti da razbije »dovijeka utvrđenu« bračnu vezu s Tankosavom. Vrijednost Selenićeve proze još je uočljivija u primjetnom nijansiranju: bogalj Pera pripada drugom svijetu. Ako izuzmemo žuč što je izlijeva njegovo »beznogo« živovanje u svijetu nogatih, vidjet ćemo kako su njemu mnoge stvari što ih je Miloje morao učiti — ukrvljene. On se, iako na svojoj invalidskoj stolici, lagodnije kreće u stilski namještenoj sobi nego njegov otac svojim glomaznim, nesviklim, trapavim nogama. I tako nekako dolazimo do, istina pomalo tmurnog, zaključka da noge baš i nisu najvažnije da bi se u ovom našem svijetu znalo hodati.

Proza »Memoari Pere bogalja« karakteristična je baš zato što svojom izazovnom nepomirljivošću zahtijeva razmišljanje, suprotstavljanje, povlađivanje, što poslije niza takozvanih estetizantnih djela hoće da progovori i kritičnije i određenije o nekim anomalijama naše suvremenosti, a istovremeno i zato što se u ekscesnoj literaturi (iako podosta preopterećena njenom pomodnošću) izdvaja nastojeći da ekscese tumači i što, tražeći im korijene, neće da se zadovolji ekshibicionizmom ekscesa koji bi bio i ostao sam sebi svrhom. Ona balansira ivicom provalije, ali je autor, po svemu sudeći, ipak uspio da je sačuva od pada u ništavilo ambisa i da je osmisli u vremenu i prostoru.

Duško Car

MOGUĆI IZLAZ

Razmatranja o kazalištu i publici povodom izvedbe pet suvremenih domaćih tekstova na zagrebačkim scenama

Posljednjih se godina, možda više no ikad dosad, oplakivalo jadno stanje zagrebačkog kazališta. No, suze su tekle, istekle i presahle, a teatri su istrajavali u svojoj jalovosti. Govorilo se o krizi, sve dok se ta riječ, upotrebljavana jednako mnogo i na različitim drugim područjima, nije toliko istro-

šila i gotovo potpuno lišila smisla, tako da je počela umarati one koji su je ispisivali i izazivati zijev dosade kod onih koji su je čitali, ali u kazalištima se i dalje malo toga mijenjalo. Repertoari, skrpljeni i sastavljeni zbrda-zdola, rijetko su poticali stvaraoce predstava na išta drugo do na korektne ilustracije najčešće osrednjih tekstova, te se tako većina predstava odvijala u prilično jednoličnoj prosječnosti. Istini za volju, valja priznati da je svaka sezona donijela tri do četiri natprosječna ostvarenja, da se u međuvremenu pojavio »Teatar itd.«, da je Studentsko eksperimentalno kazalište jednom ili dvaput privuklo pažnju ljubitelja kazališta, ali, čini mi se, da je to bilo ipak premalo, da se radilo o vrijednim izuzecima koji nisu uspijevali izmijeniti pravilo prosječnosti, da se, na kraju krajeva, radilo o injekcijama, nedovoljno jakim i nedovoljno čestim, da bi bolesnika ozdravile, a opet dovoljno efikasnim da mu omoguće daljnje ne baš slavno vegetiranje.

Međutim, gledalaca je bilo sve manje i manje. Najprije se kreatori teatarske politike, kazališne uprave i oni koji su im određivali dotacije nisu za to brinuli ništa više no za ranija kritička, ali najčešće dobronamjerna upozorenja. Ipak, nije se do kraja moglo zatvarati oči pred činjenicom da je zagrebačko kazalište dospjelo na rub potpune nevažnosti kako u svojoj društvenoj ulozi, tako i u kulturnom značenju. Zato su neki kazališni funkcioneri i stvaraoci (ovi drugi znatno manje) pokušali braniti jednu l'art pour l'art koncepciju prema kojoj publika nema nikakva utjecaja na kazališnu umjetnost. No, kako je praksa još jednom potvrdila staru istinu da baš kazališna umjetnost ne može opstojati bez neposrednog kontakta scene i gledalaca, stvaraoca i djela, te da predstava ne može očekivati bilo kakvu rehabilitaciju nakon skidanja s programa, odnosno nakon što je gledaoci prestanu posjećivati, formulu o beznačajnosti publike trebala je naslijediti floskula o kazališnim gledaocima kao duhovnoj eliti (duhovnoj vjerojatno zato jer bi u našem društvu bilo nezgodno govoriti o društvenoj eliti ili »kremi«). Ali, ni takvo zavođenje nije imalo mnogo uspjeha i broj se gledalaca i dalje smanjivao. Kultura elite, pojam koji se sve rjeđe i vrlo nerado danas u svijetu upotrebljava (a koji bi morao biti, a i jest, doduše teoretski, stran našem društvu, no kojeg se poneko zbog prikrivanja vlastite nemoći laća da bi se povukao u miran život rezervata za rijetke, beskorisne, ali neopasne stvorove) pokazao je ovdje svoju nedostatnost, ne zbog ideoloških razloga ili možda zbog neodrživosti takve koncepcije kazališta za elitu u suvremenom svijetu i, posebno, u našoj zemlji, nego jednostavno stoga što nije imao dovoljno umjetničke vrijednosti i izražajnosti da bi zaokupio i tu eventualnu elitu. Da toga nije, kojim slučajem, nedostajalo, vjerojatno ne bi bilo ni potrebe za zatvaranjem u uski krug elite.

Najposlije, tražeći »spas u zadnji čas«, zagrebački su teatri pronašli da je za sve kriva »nekulturna« publika — jer koga bi, osim možda kritike, bilo lagodnije i bezopasnije proglasiti krivcem. I tako, jer je egzistencija kazališta ipak vezana za publiku, teatar odluči da se približi širokim narodnim masama, potcjenjujući unaprijed njihov ukus i nudeći im pseudozabavnost Feydeaua, Neila Simona i dr. Rezultat je bio katastrofalan, kao što je poznato. Jer publika nije glupa niti je bez ukusa, a i kazalište ne može konkurirati televiziji i filmu na području lake zabavnosti (nije na odmet prisjetiti se da su slične »zabavne tendencije« neslavno propale i u našoj kinematografiji prije desetak godina), a niti narodno iliti pučko kazalište grada Zagreba u šezdesetim godinama dvadesetog vijeka mogu predstavljati Feydeau i ostali. Oni, naime, zaista malo mogu reći publici koju bi kazalište htjelo ili trebalo osvojiti.

A dobra, stara publika, koja je godinama ustrajno pratila kazališna zbivanja, bez obzira da li je, dobronamjerno ili ne, nazivana pravom, poštenom, buržoaskom, malograđanskom ili snobovskom? I ona se, vjerojatno, umorila od takvog kazališta, zasitila, odvikla ili nestala; i njezin je broj počeo rapidno opadati, a čini mi se da se na njezin znatniji povratak u teatar gotovo više i ne može računati. Jednom rječju, čini mi se, da je zagrebačka kazališna situacija prije godinu i po ili dvije stigla do krajnjeg beznađa.

Ipak, prošla je sezona nagovijestila da bi možda moglo doći do promjene na bolje. Nazirali su se začeci različitih težnji i mogućnosti. Početak ovogodišnje sezone kao da je htio malim brojem predstava i njihovom oskudnom kvalitetom pokazati da se opet jednom radilo samo o izuzecima koji potvrđuju pravilo. No, čini se da je to bio samo predah, jer se u njenom punom zamahu pojavilo pet izvedbi suvremenih domaćih drama, a do kraja bit će ih predstavljeno još nekoliko. Te su izvedbe — *Dioklecijanova palača* Antuna Šoljana i *Che* Matije Bečkovića i Dušana Radovića u »Teatru itd.«, *Heretik* Ivana Supeka u Zagrebačkom dramskom kazalištu, te *Političko vjenčanje* Fadila Hadžića i *Ženidba* Duška Roksandića u »Komediji« — pokazale da se, izgleda bar tako, od različnih nagovještaja koje smo mogli zamijetiti u zagrebačkim kazališnim kretanjima prošle sezone pomalo kristalizira jedan put, jedan mogući izlaz iz ćorsokaka u koji je zapao naš teatar, a koji se ponajviše očitovao u odnosu publike prema takvom kazalištu. Gledajući reprize spomenutih predstava, bolje posjećene nego što je to u posljednje vrijeme običaj, zamijetio sam da se struktura gledalaca prilično izmijenila. Glavninu publike, naime, tvorili su mladi gledaoci koji dosad vjerojatno nisu suviše često odlazili u kazalište. Oni su vrlo živo i zainteresirano pratili zbivanja na pozornici, reagirajući posebno na ona mjesta koja su direktno aludirala ili otvoreno ukazivala na neke naše današnje probleme ili »deformacije«, a tih je elemenata, više ili manje, bilo u svih pet navedenih predstava i to im je vjerojatno jedino zajedničko svojstvo.

Zato smatram da su i autori koji su sredinom ove sezone predstavljeni zagrebačkoj publici, a i kazališta koja su ih odabrala za izvođenje, u traženju smisla svojem djelovanju, pronašli — koristeći scenu za dijalog o problemima našeg vremena i društva — pravi put da privuku novu publiku u kazališne dvorane. Međutim, na ovaj je način možda lakše privući publiku koja još nije naviknuta na redovno odlaženje u kazalište, nego kod nje stvoriti potrebu za redovitim gledanjem kazališnih predstava. A taj zadatak trebao bi biti kazalištu posebno zanimljiv, ne samo zbog — doduše važnog — broja ispunjenih mjesta, već i zbog strukture te nove, pretežno mlade publike. Toj publici, ukoliko se odluči na redovitije odlaženje u kazalište — a šanse za to, čini mi se, nisu male — bit će uskoro važno ne samo ŠTO se sa scene govori, nego i KAKO se to govori. Drugim riječima, smatram da kazalište može trajnije utjecati i zaista djelovati na svoju publiku samo onda ako ne zaboravi da prije svega mora biti *teatar* i da svaka misao, ideja ili stav moraju biti izraženi *sredstvima kazališne umjetnosti* da bi mogli doprijeti do publike koja se u kazališnoj dvorani nalazi.

Zbog toga mislim da povodom mogućnosti (na koju ukazuju izvedbe ovih domaćih drama) da se izađe iz ukletog kruga u kojem se zagrebačko kazalište već godinama obrće, nije od presudnog značenja ocijeniti domet svakog od spomenutih tekstova i njihovih izvedbi, jer to su učinili ili bar trebali učiniti neposredni osvrti. Zato bi valjalo ponovo u svjetlu tih predstava razmotriti situaciju zagrebačkog kazališta, jer upravo one provociraju ponovni razgovor o nekim stvarima s kojima smo se nekada sukobljavali, a onda se, tijekom godina, na njih toliko navikli da ih gotovo više i ne zamjećujemo.

Da bi se osigurao priliv mlade publike u kazalište, moralo bi se izuzetno mnogo pažnje posvetiti njenim što ranijim i što češćim susretima s kazališnom umjetnošću. Zbog toga je Zagrebu neophodno potrebno jedno kazalište za mlade s bogatim, raznovrsnim, zanimljivim i STALNIM programom, koji se može ostvariti tek ako takvo kazalište dobije svoju dvoranu. To bi kazalište moralo imati i podršku svih ostalih kazališnih kuća, jer bi upravo za njih i odgajalo novu publiku. Svi današnji pokušaji su nedovoljni, jer ih Zagrebačko kazalište mladih, zasad pritisnuto materijalnim teškoćama i bez svoje zgrade, ne može cjelovito realizirati, veze HNK s Muzičkom omladinom su sporadične i čini se da će ljubav zamrijeti s otvaranjem obnovljene zgrade, a nedavna orijentacija ZDK na izvođenje djela iz obavezne školske lektire bila je lišena stvaralačkih potreba i proizašla je iz nastojanja da se nađe bilo kakva publika, umjesto da se nešto pokuša stvoriti za određenu publiku.

Međutim, čak iako se kojim čudom — u koje je danas vrlo teško povjerovati — jedno takvo kazalište ostvari, tako dugo dok naš nacionalni teatar bude izgledao onako kako već dugi, dugi niz godina izgleda, neće biti moguće dugoročnije i potpunije poboljšanje naše kazališne situacije. Dok HNK ne postane živa riznica onog najboljeg iz naše i strane kazališne baštine (što je najpotpunije ostvario Stjepan Miletić prije SEDAMDESET godina, a od čega smo danas dalje no ikada), dok ćemo godinama očekivati jedan jedini Shakespeareov komad na toj sceni, a možda i desetljećima neko djelo Antike, dok će se Ibsen, Strindberg, Čehov, Pirandello, O'Neill itd. u HNK-u, ako ih se ono, kojim slučajem, ponekad sjeti, osjećati kao rijetki i vrlo čudnovati gosti, dok će HNK krivudati između proklamiranih i nikad ostvarenih nebuloznih »visokih« programa i »zabavljanja« širokih narodnih masa Feydeauom i Neil Simonom, o kazališnoj kulturi naše sredine bit će apsurdno govoriti, a jednako tako nećemo se moći približiti ni rješenju problema zagrebačkog kazališta. Kako, naime, gledati, i kako ocjenjivati napore ostalih kazališta da suvremenim kazališnim jezikom i suvremenim tekstovima nešto kažu o našem vremenu, ako ne postoji kazališna tradicija s

kojom bismo te težnje mogli uspore-diti, jer kazališna tradicija nije i ne može biti samo mrtvo slovo na papiru.

Međutim, kako svega toga nema, razmotrimo ono zbog čega nova publika danas dolazi u kazalište, a to su domaći tekstovi koji živo i nedemagoški govore, bar jednim svojim dijelom, o problemima našeg vremena. To njihovo zajedničko svojstvo, čini mi se, najviše se i doimlje gledalaca, no ono sasvim sigurno nije i njihova jedina kvaliteta. Usudio bih se kazati da svi oni, a posebno neke od izvedaba, predstavljaju izrazito natprosječna ostvarenja u svom žanru i upravo je to ono što ohrabruje, jer sama činjenica izvođenja bilo koje domaće drame na bilo koji način ne bi govorila ništa. Međutim, uza svo veliko priznanje autorima tekstova i stvaraocima predstava koje ovakav sud sadrži, treba, na žalost, naglasiti da njihovo pripadanje određenim žanrovima znači ujedno i stanovito ograničenje dometa tih izvedbi. Opredjeljenje Ivana Supeka i Antuna Šoljana za historijsku dramu, koja bi povlačeći usporedbu između povijesti i današnjice o toj današnjici posredno govorila, kao i opredjeljenje Fadila Hadžića i Duška Roksandića za bulvarsku ili vodviljsku komediju u kojoj bi se iza ljubavnih ili seksualnih intriga skrivale peckave satirične žaoke, opredjeljenje je za žanrove koji su već desetljećima izvan glavnih tijekova kretanja i zanimanja suvremenog evropskog kazališta. Međutim, mislim da i u ovom slučaju gotovo da i nema mjesta kakvu prigovoru autorima i stvaraocima predstava, već i opet treba upraviti pogled na situaciju zagrebačkog kazališta, koje uz sve navedene nedostatke ima i taj, da je u grdnom zaostatku za zbivanjima u svijetu i da nam uglavnom servira teatar (time ne mislim na ove domaće tekstove) koji bi naši djedovi mogli prožvakati, ali čija izražajna sredstva još jedva da imaju ikakvu moć komuniciranja s današnjim gledaocem.

Upravo su zbog toga navedeni domaći tekstovi pridobili novu mladu publiku, i to prije svojim idejama ili pojedinim mislima i novošću koje one predstavljaju na pozornicama gdje su izgovorene, nego svojim oblikom.

Kod Fadila Hadžića i Duška Roksandića postoji još jedno, sasvim zadovoljavajuće objašnjenje. Njihove su drame namijenjene kazalištu »Komedija« i oni su gotovo idealno pogodili oblik koji će sigurno pomoći tom kazalištu da učini prve korake iz dugogodišnje jalove stagnacije. Pa ipak, možda je već sada vrijeme da se postavi pitanje neće li i komadi namijenjeni »Komediji« morati pomalo mijenjati svoje obličje, jer i to će se kazalište prije ili kasnije morati orijentirati na mlađu publiku i samim tim mijenjati svoju fizionomiju (premda je nesumnjivo veliki uspjeh i to da ono danas — nakon dugog vremena — konačno oformljuje svoj stil). Možda je tu potrebu osjetio i Fadil Hadžić unoseći neke, možda više tehničke no bitne promjene u strukturu *Političkog vjenčanja*, što je omogućilo redatelju Georgi Paru da ostvari maštovitu i vedru predstavu koja pokazuje raznovrsnost njegova talenta.

Još veću potvrdu njegova redateljskog umijeća ili bolje rečeno umjetnosti vidjeli smo u realizaciji *Heretika* Ivana Supeka; ovo djelo je Paro svojom koncepcijom pretvorio iz historijske tragedije koja teži spektaklu u modernu dramu usmjerenu prema sukobu bitnih ideja, u čemu je imao veliku podršku i u discipliniranom ansamblu, a posebno u nosiocu glavne uloge Božidaru Bobanu, koji je u svojoj vrlo uspjeloj kreaciji uspio suspregnuti vanjsku patetiku Dominisove ličnosti, a naglasiti njegovu unutarnju dramu koja se temelji na sukobu različitih duhovnih načela. Tako je ta predstava, po mojem mišljenju, postala uz Brechtov *Život Galileijev* u režiji Dina Radojevića dosad najzanimljivijim događajem zagrebačke kazališne sezone. Ipak i u toj predstavi valja, izgleda mi, naglasiti jednu spornu scenu, koja je prilično odudarala od cjeline predstave. To je scena u kojoj sudjeluje engleski dvor i koja se, za razliku od ostalih u kojima dominira ozbiljan ton, pretvorila u farsu, a mislim da bi to moglo ići u prilog tezi kako pisac našeg vremena ne može uobličiti pitanja i probleme o kojima želi govoriti u smrtno ozbiljnu dramu, ako ne želi ispasti smiješan, već da se treba poslužiti smijehom, groteskom, farsom ili čak i happeningom da bi njegove ideje našle put do publike.

Čini se da je slične misli imao i Antun Šoljan pišući *Dioklecijanovu palaču*, jer je jednu prilično zanimljivu dramu ideja želio učiniti scenski životnijom obogaćujući je čitavim nizom smiješnih i grotesknih scena. Na žalost, takve se različite scene nisu u ovom komadu uspjele sjediniti u organsku cjelinu. Ipak, zahvaljujući režiji Vladimira Gerića koja je zadržala jedinstven ton prisiljena da ga podešava prema komičnim efektima što je možda malo zasjenilo neke zanimljive Šoljanove misli, i to je jedna od natprosječno uspjelih zagrebačkih predstava. Za to bar jednaku zaslugu kao i redatelj ima i nosilac glavne uloge Drago Krča koji je nakon Galileija ostvario još jednu veliku kreaciju ove sezone. Njegov Dioklecijan je moderan čovjek koji se lomi pod bremenom vlasti i od početka već pomalo udaljen od granice normalnog ponašanja, a Krčina gradacija Dioklecijanovog abnormalnog ili tačnije rečeno van-normalnog ponašanja služi kao okosnica predstave i vezno tkivo stilski različitih scena Šoljanova komada.

Na sceni »Teatra itd.« vidjeli smo i vjerojatno najsporniju izvedbu sezone *Chea* Dušana Radovića i Matije Bećkovića, čiji je tekst hvaljen i napadan u dosadašnjim osvrtima, čini mi se, bez pravih razloga i argumenata jer se središnja tema tog kolaža aforizama — razobličavanje mita heroizma — mnogo manje tiče Che Guevare i legende koja se oko njega stvara, nego naših vlastitih prilika. Kako, međutim, rasprava o tome izlazi iz okvira ovog napisa, spomenuo bih samo jedan element te zanimljive predstave u kojoj je možda najslabija točka bila režija Nikole Petrovića. On je ispravno sagledao da se taj tekst (u čiju se sceničnost može sumnjati) odnosi na nas i zbog toga ga je postavio kao jedan od naših uobičajenih satiričnih programa, koji se uglavnom sastoje od više ili manje uspjelih i oštrih političkih viceva, a to ovaj kolaž Bećkovića i Radovića ipak nije. To nam je pružilo mogućnost da vidimo koliko bi osvježenja u naš kazališni život mogao unijeti satirički kabare u kojem bi povremeno nastupali i naši najvrsniji dramski glumci. Jer ono što su pokazali posebno Fabijan Šovagović i Izet Hajdarhodžić, pa Boris Buzančić i, nešto manje, Vanja Drach, upućuje na neke vrijednosti takve vrste teatra koje dosad još nismo mogli kod nas sagledati.

Na kraju, valja istaći da su tekstovi Fadila Hadžića, Dušana Radovića i Matije Bećkovića, Duška Roksandića, Ivana Supeka i Antuna Šoljana, te njihovo gotovo istovremeno izvođenje u zagrebačkim kazalištima već u sredini sezone nagovijestili da će ona biti jedna od najzanimljivijih u posljednje vrijeme i da se, čini se, mijenja duh i klima u zagrebačkom teatru. Međutim, i usprkos zadovoljstvu, moram naglasiti da je to tek jedan od putova prema rješenju zagrebačkih kazališnih problema, a ne već i konačno rješenje.

Tomislav Kurelec

NEDOREČENA ISTINA

U povodu knjige o bačkim Hrvatima

1

U posljednjih nekoliko mjeseci sve se više raspravlja i piše o bačkim Hrvatima. Životna pitanja toga dijela hrvatskog naroda zaslužuju pažnju, a Matica hrvatska je objavila (kao prilog raspravi) knjigu Ivana Kujundžića: *Izvori za povijest bunjevačko-šokačkih Hrvata* (Zagreb, 1968). Time je Matica pridonijela proučavanju našega življa između Dunava i Tise, na prostranim bačkim ravnicama.

Pred nama je knjiga vrijednog bibliografa i s puno poštovanja prema osobi sastavljača pokušat ću zabilježiti neka upozorenja i primjedbe u vezi s ovom knjigom Ivana Kujundžića.

U naslovu knjige učinjena je omaška koja može zavesti stručnjaka. Riječ *»izvori«* se pogrešno našla u naslovu, jer je Kujundžićeva knjiga zapravo kronološki popis članaka i rasprava (ponekih knjiga) o bačkim Hrvatima. Ne bih ovdje ulazio u kriterij kojega se Kujundžić držao u bilježenju građe, nego bih upozorio da do sada ne postoji objavljena knjiga historijskih izvora za povijest bunjevačko-šokačkih Hrvata.

Za knjigu izvora za povijest bačkih Hrvata traži se silnih žrtava i truda, a Ivan Antunović, preporoditelj bačkih Hrvata, dodaje: »... pošto bi se moralo premetnuti arhive bačke, baranjske i virovitičke županije, arhive subotičkog, somborskog, pečujskog i osiječkog magistrata, arhiv kalačke nadbiskupije i pečujske biskupije, naposljetku i bivše kameralne administracije sva vajkadašnja arhiva, koja se sada u Budimu nalazi« (*Letopis Matice srpske,* knjiga 128, str. 103; Novi Sad, 1881).

Uostalom sastavljač knjige »Izvori...« također citira ove Antunovićeve riječi (str. 7), pa mi se čini da nije spretno upotrijebio riječ *izvori* u naslovu. U knjizi nema ni spomena o pismenim (isprave, diplome, arhivski i drugi spisi) i materijalnim spomenicima. Bilješke pojedinih članaka i rasprava nisu obrađene, ostalo je nedorečeno što se iza pojedinih naslova krije pa će knjiga i bibliografski biti teško upotrebljiva.

2

U uvodnoj riječi *ad captandam benevolentiam* (str. 5—6) Ivan Kujundžić ističe da je njegovo djelo »sastavljeno sa posebnim osvrtom na ova poglavlja«, pa ih navodi trinaest. Čitalac, međutim, ne nalazi ta poglavlja u knjizi, jer je građa složena kronološkim redom, kako sastavljač i sam veli, nešto kasnije.

Vjerojatno je i ovdje nespretno upotrijebljena riječ *poglavlje*. Sastavljač je imao pred sobom koncepciju jedne naše povijesti u kojoj bi građa trebala biti raspoređena, po njegovu mišljenju, prema poglavljima koja navodi u predgovoru. No od ove knjige pa do cjelovite povijesti put je prilično dug, pa mi se čini da se moralo mjesto riječi *poglavlje* upotrijebiti neku prikladniju (načelo, gledište ili sl.).

U svom predgovoru Ivan Kujundžić upućuje sve znatiželjnike da prelistaju »Neven« i »Subotičke novine«, odnosno »Hrvatske novine«. Ovakvo upozorenje je prihvatljivo, napose kad se zna da je Ivan Kujundžić bio stvarni urednik »Subotičkih novina« nekoliko godina prije drugog svjetskog rata.

Ali trebalo je — držim — upozoriti i na ostale novine i časopise bačkih Hrvata, koji su izlazili i u kojima ima obilje građe o našim ljudima. Spomenut ću dio toga novinstva kod podunavskih Hrvata:

1. *Bunjevačko šokačke novine* — (od sredine ožujka 1870. do 1873). Izdavao ih Ivan Antunović u Kalači
2. *Bunjevačko šokačka vila* — (od 1870—1876). Prvi urednik Ivan Antunović, a od 1875. je urednikom Blaž Modrošić. Izlazila u Kalači
3. *Misečna kronika* — (od 1872—1873). Pokretač je Kalor Milodanović. Izlazila u Subotici
4. *Subotički glasnik* — (od 1873—1876). Izlazi u Subotici pod uredništvom Kalora Milodanovića
5. *Bunjevac* — počeo i prestao izlaziti g. 1882. u Somboru. Izdavač: Ivan Burnać
6. *Južna Ugarska* — (od 1902—1904). Izdaje ovaj list Dr Stipan Tumbas u Vajski
7. *Istina* — (od 1922—1923). Izlazi u Subotici, a urednik je Lazar Stipić.

Mogao bih još nizati naših listova i časopisa. O njima je pisao dr Matija Evetović u članku »Novinarstvo kod podunavskih Hrvata« objavljenom u Subotičkoj Danici pa god. 1946. (str. 35—37). Ivanu Kujundžiću taj članak nije nepoznat, jer je to godište našeg kalendara on uredio (a spominje ga na str. 87 svojih »Izvora«). Spomenuo sam ovo tek radi ravnanja, a držim da u knjizi, kao što je ova Kujundžićeva, treba biti zabilježeno zaista sve ono što pomaže boljem upoznavanju povijesti i života bačkih Hrvata. Ne samo zabilježeno nego i obrađeno.

No, kad nisu spomenuti drugi naši listovi, osim »Nevena« i »Subotičkih novina«, nemamo prava tražiti po Kujundžićevu kriteriju one časopise i novine na mađarskom jeziku u kojima je riječ o nama. Držim da je propust Kujundžićev što nije upozorio bar na neke mađarske novine kao što su:

Szabadka és vidéke — (počeo je kao tjednik izlaziti g. 1892. u Subotici)
Szabadkai hirlap, Báesmegyei napló i dr.

Ne bih htio upasti u pogrešku nabrajanja pa spominjati sve časopise i novine koje su pisale na mađarskom jeziku o nama, ali barem neke je trebalo spomenuti. Bez obzira da li nam se svaki članak sviđa ili ne, prihvaćamo li sadržaj i izložene poglede ili ne.

Isto vrijedi i za srpsko novinstvo, napose između dva rata.

Upozorenje Ivana Kujundžića i dobronamjerna uputa gdje se mogu naći (gdje se čuvaju) novine i knjige je svakako pohvalna. Ali opet nisu spomenute sve knjižnice. Ne želim isticati druge, ali knjižnicu Matice srpske moгa proučiti i njome se poslužiti svatko kome je stalo do istine o nama. Srbi su ponekad znali (makar prividno) suosjećati s Bunjevcima i Šokcima, napose prije I svjetskog rata. Ali oni su i s drugim i jasnijim, određenijim namjerama prilazili hrvatskom življu u Podunavlju. Uostalom, i Ivan Antunović je ostavio djelić svoje pismenosti u Matici srpskoj.

3

Slažući građu kronološkim redom Ivan Kujundžić je počeo s godinom 1766. kada je objavljena knjiga Mirka Pavića: *Ramus viridantis olivae...* Budae, 1766. Zatim slijede djela Stj. Katone (1800), Grgura Čevapovića (1823) i tako dalje sve do srpnja godine 1968. Kujundžić je shvatio svoj posao bilježnički, ali ni jedan naslov nije obradio.

Ako se Ivan Kujundžić odlučio da bilježi podatke od 1766, ne preostaje nam drugo nego prihvatiti takvo gledište i uvjerenje, ali s napomenom da su učinjeni propusti. U starijim raspravama, člancima i prikazima nije se smjelo zaboraviti neka djela, kao na primjer:

1. Klohammer Franciscus: *De aedibus in libera regiaque civitate M. Theresiopolitana divae Theresiae virgini sacratis* — mense octobri 1805 — Szegedini
2. *Szabadka rövid leirása* — Szabadka neptár — Subotica 1847.
3. Josip Antunović: *A szabadkai dalmata népszokások rövid történeti, ismertétessel* — u knjizi Hazank, Pest, 1858. str. 203—215.
4. Gábor Tormásy: *A szabadkai romai kath. föplebania története* — Subotica, 1883.

Da ne bih nabrajao još neka djela, napominjem da je Kujundžić spomenuo na str. 27 literaturu kojom se služio Ivan Ivanić u svojoj raspravi »O Bunjevcima« (Subotica, 1894). Ondje je riječ o raspravi o Bunjevcima u peštanskoj županiji koju je napisao Josip Antunović. No spomenuti je pisac napisao — kako sam istaknuo — članak o običajima subotičkih Dalmatinaca (Bunjevaca) koji u »Izvorima...« ne nalazimo.

Sastavljač nas je uputio na list »Neven« da ga prelistamo. To me je ohrabrilo da pokušam djelomično dopuniti upravo iz »Nevena« sve ono što je propušteno u Kujundžićevoj knjizi. I autor nije spominjao drugih članaka i rasprava osim u »Nevenu«. Tako bih — a da nimalo ne narušim slijed i kriterij Kujundžićev — dodao:

1888
1. Janko Kostalić: Štogod iz prošlosti Bačke (br. 9, str. 139)

1889
1. G. Gromović: Štogod iz bunjevačke prošlosti (br. 1, str. 6)

1894
2. Malo štatistike (br. 8, str. 115—116)
3. 1868 — paragraf 38 i 1879 — paragraf 1879 (br. 11, str. 163—164)

1895
1. Škulsko pitanje u Subotici (br. 2, str. 22—23)
2. Narodnosti prid ugarskim saborom (br. 4, str. 57—59)
3. Otimanje građanskog prava (br. 8, str. 123)
4. Naše tužbe (br. 10, str. 153—154)
5. Naše dužnosti (br. 11, str. 169—170)

1896
1. Škulstvo u Subotici (br. 1, str. 3—4)
2. Bunjevački jezik prid ministarstvom (br. 6, str. 81—85)
3. Bunjevačko pitanje u Subotici (br. 7, str. 99—103) (br. 8, str. 121—124) (br. 9, str. 140—142)
4. Slava i poštenje našim borcima (br. 2, str. 17—18)
5. Tužba Bunjevaca kod kalačkog Arcibiskupa (br. 8, str. 125—126)
6. Neznanje ili zla namira (br. 9, str. 137—139)

1897
1. Bunjevština u Subotici (br. 4, str. 51—52)
2. Slike iz bunjevačke prošlosti (br. 3, str. 41—42)
3. Sila Boga ne moli (br. 6, str. 83—85)

Ne bih više bilježio svoje dopune samo iz »Nevena«. Uostalom, ni ja nisam ovdje obradio bibliografske jedinice, nego sam ih samo nabrajao, kao što je to učinio i Kujundžić. Držao sam se istog postupka kao i autor knjige o kojoj govorim.

No kad je učinjeno niz propusta u daljoj prošlosti, ostao sam iznenađen kad sam vidio sve ono što je zabilježeno u prekretničkim godinama 1918—1920. Možda sam bio potaknut nedavnim raspravama (i simpozijima) o faktorima koji su bili odlučni za stvaranje prve zajedničke južnoslavenske države.

Ako istaknem poznatu činjenicu da je 4. lipnja 1920. potpisan trianonski akt o miru i razgraničenju s Madžarskom, onda sam očekivao obilje podataka baš iz tih dana i godina. Na žalost, na str. 50—51. nema uopće ništa zabilježeno u godini 1920. Ne želeći narušiti slijed i način Kujundžićeva bilježenja dodajem ovdje popis članaka i rasprava samo iz »Nevena« (god. XXXIII, siječanj — prosinac 1920)

1920
1. Matija Išpanović: *Subotica* (br. 11, str. 1)
2. Matija Išpanović: *Bunjevci* (br. 12, str. 1)
3. *Madžari u Parizu* (br. 14, str. 1—2)
4. *Granice nove Madžarske* (br. 15, str. 1)
5. *Bajski trokut* (br. 17, str. 1)
6. Janko Kostelić: *Pabirčenje na polju prošlosti Bunjevaca i Šokaca* (br. 17, str. 1—2)
7. *»Balkanski smet«* (p. B. — autor Blaško Rajić) (br. 19, str. 1)
8. *Jedinstvo* (p. B. — autor Blaško Rajić) (br. 21, str. 1)
9. *Objava akta* (br. 10633/1919) Ministarstva prosvete kraljevstva SHS o uvođenju srpskog jezika (... »ima se predavati u svakom razredu...«) (br. 5, str. 1)
10. Gromović: *Danica* (br. 22, str. 2)
11. *Bunjevci i jedinstvo* (cenzurirano djelomično) (br. 23, str. 1)

12. *Autonomija i jedinstvo* (cenzurirano djelomično) (br. 23, str. 1)
13. *Ujedinjenje* (br. 27, str. 1—2)
14. *Dr Ante Trumbić* (br. 30, str. 1)
15. *Pred promjenom režima* (br. 31, str. 1—2)
16. *Uredba o filozofskom fakultetu u Skoplju i pravnom fakultetu u Subotici* (tekst i komentar — napose u vezi katedre na fakultetu u Subotici: »Srbi u Ugarskoj«. Komentator pita: Šta je s Hrvatima?) (br. 31, str. 2)
17. *Posljednji pokušaj* (br. 32, str. 1)
18. *Šta je to!* (na sastanku učiteljstva naređeno da se iz svih udžbenika briše riječ »hrvatski«) (br. 34, str. 2)
19. *Bunjevci u Beogradu* (br. 147, str. 1)
20. *Baja i Jugoslavija* (br. 147, str. 2)
21. *Naši u Beogradu* (cenzurirano) (br. 148, str. 1)
22. *Evakuacija Bajskog trokuta* (br. 153, str. 1)
23. Mijo Mandić: *Bunjevci i polaganje zakletve* (br. 163, str. 1)
24. *Glas naroda — glas Boga* (dojmovi s dočeka komisije za razgraničenje) (br. 163, str. 1)
25. *Ministarstvu unut. djela* (odlučan odgovor ministarstvu u vezi protivne igre protiv Dr Martina Matića, borca za uključivanje Baje u novu državu) (br. 166, str. 1—2)
26. *Srpska Matica u Subotici* (reakcija protiv pokušaja da se u Subotici osnuje Mat. srpska) (br. 172, str. 1)
27. *Prosvjetno društvo Neven u Subotici* (br. 194, str. 1)
28. *Mnogo se govori* (br. 196, str. 1)
29. *Naši vjeroučitelji* (br. 199, str. 2)
30. *Mi i Madžari* (br. 207, str. 1)
31. *Sebi ruke* (povodom govora Stojana Protića) (br. 213, str. 2)
32. Maksim Mrzljak Dvorski: *Balkanske metode* (br. 214, str. 1)
33. Điđo: *Bajski trokut i izbori* (br. 216, str. 1)
34. *Političke prilike u Subotici* (br. 226, str. 1—2)
35. *Bunjevačko šokački sabor u Subotici* (br. 227, str. 1—2)
36. Mijo Mandić: *Povijest bunjevačke književnosti* (br. 229, str. 1—2)
37. *Bunjevačko šokačka stranka u Somboru* (br. 245, str. 1)
38. *Burno nastavničko vijećanje o ćirilici i vjeronauku* (br. 246, str. 1)
39. *Naš najnoviji položaj* (br. 248, str. 1)
40. *Odgovor g. ministru Vesniću* (br. 280, str. 1)

Zabilježio sam toliko iz tog godišta »Nevena«, a moram priznati da nisam ulazio u polemičke rasprave oko osnivanja Matice, koja je trebala biti srpska (*Neven* br. 148, 149, 150). Nisam zabilježio ni raspru uredništva istog lista s uredništvom »Naroda« o Bajskom trokutu (*Neven* br. 143, 147) kao ni izvješća o gradskoj skupštini (izbor Lajče Budanovića za župnika — *Neven* br. 210).

Toliko građe samo u jednom godištu potiče znatiželjnike da zavire i u druge listove: madžarske, srpske i hrvatske. O člancima i bilješkama u drugim listovima i časopisima nema u ovoj knjizi nikakvih podataka. Nisu zabilježene posebne rasprave, kao na primjer Jovana Cvijića: *Le Bacska* (Paris, 1920). Autor ove rasprave je bio član komisije za razgraničenje s Madžarskom.

Propust koji je Ivan Kujundžić učinio u vezi s podacima iz 1920. je utoliko veći, što je upravo ta godina donijela konačno rješenje o uključivanju većeg dijela Bačke u prvu južnoslavensku zajedničku državu, ali je iz navedenih članaka lako razabrati i zaključiti, kako su se naši sunarodnjaci našli u novom, neočekivanom položaju. Od prvih jugoslavenskih zanosa oni su se brzo ohladili i nužno se morali boriti za svoje ime, vjeru i običaje.

Manjkavosti u ovoj knjizi Ivana Kujundžića ima i kad bilježi novije podatke. Tako nije zabilježeno djelo Petra Pekića: *Pohod Bunjevaca u staru postojbinu* (Subotica, 1933).

Zanimljivo je da Kujundžić nije u svojoj knjizi zabilježio podatak iz god. 1933, kada je Matica Subotička postala brigom Bačke duhovne oblasti odnosno Lajče Budanovića. Članak o tome, kao i prijepis dopisa Duh. oblasti (br. 2581/ /1933 od 20. srpnja 1933) objavljen je u Subotičkoj Danici za 1934, str. 60— —61. Od tada je ova Matica postala svojevrstan pojam u životu grada Subotice i u društvenom, književnom i narodnom životu naših Bunjevaca.

Nigdje se — nadalje — ne spominje list »Hrvatska riječ« koja je izlazila u Subotici kao tjednik poslije II svetskog rata, ne spominje se ni kalendar »Hrv. riječi«. Bez naročitog izbora prelistao sam spomenuti kalendar za 1952. i našao ondje, uz ostalo štivo, ove za povjesničare zanimljive priloge:

1. Jelica Golić: *Počeci pisane književnosti Hrvata Bunjevaca* (str. 58—64)
2. Blaško Vojnić Hajduk: *Bunjevački seljački pisci* (str. 64)
3. *Bunjevački nar. običaji* (str. 81)
4. Blaško Vojnić Hajduk: *Podaci o likovnim umjetnicima u Subotici* (str. 100—105)

No osim ovakvih članaka u časopisima i kalendarima, postoje i posebne rasprave i učene radnje, koje nisu zabilježene. Spomenut ću ovdje samo za primjer:

Dr Vlad. Đurić: *Najnovije naseljavanje Bačke kolonistima iz Hrvatske* — posebno izdanje Mat. srpske — Novi Sad, 1960.

I, konačno, moglo bi se nizati priličan broj omaški u ovoj knjizi. Spomenuo sam samo neke, jer sam uvjeren da bi u novom izdanju ove ili njoj slične knjige trebalo nužno izvršiti dopune i ubilježiti sve što je ovdje propušteno. Ali ne samo zabilježiti nego i bibliografski obraditi. Ni moje primjedbe nisu iscrpne, ali nisu ni zlonamjerne. Napisao sam ovo slušajući ohrabrenje svoga nekadašnjeg profesora Ivana Kujundžića, koji je u završnici svoje uvodne riječi »Izvorima...« napisao: »Dakle, sve je spremno. Želim ti uspjeh u radu...« (str. 6). Ja ne držim da je ovom knjigom sve spremno. Pače, možda je ona samo poticaj da se ozbiljno prouči pitanje naših sunarodnjaka u Podunavlju.

4

U knjizi »Izvori...« zabilježeni su neki rukopisi. Oni bi imali poslužiti kao izvori za proučavanje povijesti bunjevačko-šokačkih Hrvata. No nameće se ozbiljno pitanje kada, u kojim slučajevima su rukopisi zaista izvori, a osim toga: koji se i kakvi rukopisi moraju uzimati u obzir kod proučavanja povijesti jednog naroda. Autor spominje dvije bibliografske jedinice iz g. 1946. (str. 88) i kaže za njih da su rukopisi. Međutim; Marin Šemudvarac je napisao doktorsku disertaciju »Narodna vjerovanja o Mjesecu kod Hrvata« i morao je umnožiti barem stotinu primjeraka da bi mogao biti promoviran (takvi su bili propisi, a Bog. fakultet je bio u sastavu Hrv. sveučilišta u Zagrebu). Svoj rad: »Dva bunjevačka jezikoslovca 17. stoljeća« objavio je Ivan Kujundžić djelomično u »Klasju naših ravni« god. V, br. 1. — Zagreb, 1943, str. 12—17. (U »Izvorima....« to ne spominje.) Pisac spominje i rukopis A. Sekulića: »Govor bačkih Bunjevaca«. Radi se zapravo o doktorskoj disertaciji iz koje je tiskan veći ulomak (o glasovima) u Somboru, 1947. Bez priloženih stotinu tiskanih primjeraka ne bi autor mogao biti promoviran. Na str. 90. spominje Iv. Kujundžić kao rukopis radnju Bele Gabrića: »Odraz narodnog života u narodnoj književnosti Hrvata u Bačkoj«. Rukopis je zanimljiv, ali je zapravo radnja za stručni profesorski ispit. Rukopis Mirjane Evetović (*Govor bunjevačkih salaša*) — str. 91 — i Andrije Kopilovića (*Povijest župe svetoga Roka u Subotici*) — str. 94 — su diplomske radnje.

Ne spominjući druge rukopise zabilježene u knjizi Iv. Kujundžića, postavljam pitanje: da li je ovakvim rukopisima mjesto u »Izvorima...«? Ako jest — nameće se novo pitanje: zašto ne bi i drugi, slični rukopisi našli mjesto u novim »Izvorima...«? Osim toga, trebalo bi kod svih rukopisa naznačiti gdje bi se do njih moglo doći, kad se već spominju oni rukopisi koje čuva autor »Izvora...«, odnosno »Bunjevačka knjižnica Ivana Kujundžića«.

Još bih dodao dvije primjedbe.

Kad čovjek prolista Kujundžićevu knjigu nehotice postavlja pitanje kriterija po kome je autor bilježio svoje podatke. Sve od g. 1884. (str. 20) pa do g. 1921. (str. 51) Kujundžić se oslanja na list »Neven« i ponegdje na »Subotičku Danicu«. Spomenuo sam već da je takvo pabirčenje svrsishodno, ali ne pruža jamstvo širine i upućenosti u sveobuhvatnost pitanja bunjevačko-šokačkih Hrvata. Spomenuo sam također da je bilo niz listova koji su izlazili i iz kojih se može skupiti mnogo podataka o životu i borbi našeg življa u Bačkoj. Prigovor da je I. Kujundžić u svojim bilješkama nastojao naglasiti djelovanje svećenstva među bačkim Hrvatima ima svoje opravdanje. Nitko ne može poreći zaslugu vrsnih svećenika i narodnih boraca. K tomu treba dodati da je i autor svećenik, nasljednik Blaška Rajića u župi sv. Roka u Subotici. Teži je, međutim, prigovor da nije zabilježena nijedna bibliografska jedinica o gospodarskom životu Bunjevaca, o gibanju među radništvom od 1919. pa sve do drugog svjetskog rata.

Evo na primjer: Za pregled gospodarskog, kulturnog i društvenog života početkom našega stoljeća poučna je i vrijedna pažnje knjiga »Szabadka

város Közigasgatása 1902—1912 evekben«, Subotica, 1913.

Neće biti bezrazložna primjedba da se iz Kujundžićeve knjige ne može dobiti podatke o svim bunjevačko-šokačkim Hrvatima. Bibliografske jedinice govore pretežno o Subotici. Doduše, ona je najjači naš grad u onim stranama, ali kao da su ostali gradovi i sela postinuti, zaboravljeni.

Dok je književnost naših sunarodnjaka u Bačkoj relativno dobro zapažena, nema bibliografskih jedinica o umjetnicima i pronalazačima. No i kod bilježaka o književnosti i književnicima ima nedosljednosti. Na str. 79. spominje se članak Albe Vidakovića o pjesniku Aleksi Kokiću. Ivan Kujundžić je sabrao literaturu o Kokiću u knjizi: »Srebrno klasje« (Subotica, 1962) pa kad je posebice istaknuo članak A. Vidakovića, onda je trebao zabilježiti i rasprave o drugim književnicima — npr. Gromović: Spomen večer A. Evetovića Miroljuba (Subotička Danica 1922. str. 33—39).

U emisiji Radio-Subotice (prvih dana veljače 1969) čulo se o knjizi Ivana Kujundžića i zamjerio je Blaško Vojnić Hajduk što knjiga nema registra, što su nedosljedno pisane skraćenice. Ima, međutim, i nepotpunih bilježaka. Tako na str. 88 bilježi Kujundžić radnju Marina Šemudvarca, ali mu ne spominje imena; na str. 30. zabilježena je knjiga »Bács — Bodrogh vármegye egyetemes monografiàja« (izd. 1896) a ne spominje drugo, bolje izdanje (Zombor, 1909); na str. 19. navedena je knjiga: F. Stelzer — Geschichte der Bacska, ali bez oznake mjesta gdje je tiskana itd.

Kad je riječ o pisanju imena autora, onda treba istaći nedosljednost u ispisivanju pseudonima. Kod nekih pisaca Kujundžić odmah iza pseudonima ispisuje ime. Na primjer: Sirotan (Pajo Kujundžić), Janko Kostalić (Ivan Evetović), S(-eljanin) (Mijo Mandić) i dr. Ali pseudonim Veco Labudić spominje na str. 30 prvi put i treba listati sve do str. 40. pa da se otkrije da je »Veco Labudić pseudonim Lajče Budanovića«.

I dok tako prelistavam Kujundžićevu knjigu razmišljam o pregaralačkom radu ovog bibliografa samouka. Jer sve što je Kujundžić zabilježio plod je dugogodišnjeg rada čovjeka udaljenog od jačih kulturnih ustanova i instituta. Zato je sve zabilježeno *de visu.* Bibliografske jedinice nisu obrađene. Kriterij je preuzak, stavovi su možda ponekad pristrani. Ali od prvih riječi predgovora pa do zadnje bilješke u ovoj knjizi sigurno je prisutna ljubav prema zavičaju i svome narodu. To je svojevrsna vrijednost Kujundžićeva rada. To se ne može poreći.

Primjedbe uz ovu knjigu potekle su također iz želje da se ovakve i slične knjige dopune i s više stručnosti obrade.

Rođen sam u kraju o kome govori knjiga Ivana Kujundžića. Godinama sam proučavao povijest i književnost svoga zavičaja, potaknut upravo primjerom i radom pisca »Izvora . . .«. Zato sam napisao ove primjedbe, kako ne bi istina o nama ostala nedorečena.

Ante Sekulić

KRITIKA izlazi šest puta godišnje, a svako godište sačinjava jednu knjigu. Izuzetno, u toku 1968. izlaze svega tri broja koji također sačinjavaju knjigu-komplet 1968. Cijena pojedinog primjerka je 5 ND za tuzemstvo i 1 $ za inozemstvo. Pretplata za 1968. je 15 ND (odnosno 3 $), a šalje se Nakladnom zavodu Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, žiro račun broj 301-1-7097.



kritika

Tema 6. broja: NAŠ GOSPODARSKI TRENUTAK SADAŠNJOSTI • U razgovoru pred mikrofonom o tri magistralne teme — »Državni kapital«, »Proširena reprodukcija« i »Nerazvijena područja« — sudjeluju: Šime Đodan, Uroš Dujšin, Hrvoje Šošić, Vladimir i Marko Veselica • Krešimir Brant: Sadašnji trenutak privrede • Ivo Smoljan: Neki aspekti kulture i izdavaštva jezika • Vladimir Blašković: Smetnje i smutnje o Hrvatima izvan domovine • Ante Vukasović: Zar novo znači lošije u financiranju odgoja i obrazovanja? • Mate Šimundić: O teoriji koja je progutala stariju hrvatsku književnost i dio Hrvata • Duško Car: Ivicom provalije • Vladan Švacov: Nastavak rasprave o novoj dramaturgiji • Prevedeni ogled o modernoj poeziji • Broj do broja ...

Poštarina plaćena u gotovu • Cijena 5 ND